نظام الملۃ حضرت فریاد عظیم آبادی

شبیہ نظام الملک حضرت سید شاہ اُلفت حسین
فریاد۔ علیہ الرحمۃ

عرض حال

کمالات صوری و معنوی و علو نسب پدر محترم حضرت سید شاہ الفت حسین متخلص بہ فریاد اعلی اللہ مقامہ از سوانح عمری ایشان موسوم بہ " حیات فریاد" نوشتہ ارشد تلامذۂ شان خان بہادر سید علی محمد شاد (سابق رئیس عظیم آباد) و از انچہ فضلائے دیگر نوشتہ اند بخوبی واضح میشود اما برائے کسانیکہ آن را ندیدہ اند اجمالاً اینجا ذکر کردہ میشود۔

حضرت فریاد در مثنوی دبستان اخلاق سپاس ایزد باری میکند برائے دو نعمت بزرگ کہ بہ او عطا شدہ یکے کمال علمیہ و دیگرے علو نسب و بعد از آن ذکر بعضے از اجداد خود میکند مثلاً نصیر الدین اودی چراغ دہلی کہ خلیفۂ حضرت محبوب الٰہی است۔ و ابوالفرح واسطی جلال الملک پانی پتی کہ برادر زادۂ بو علی قلندر است و ازین پیداست کہ چہ اندازہ اولیائے کبار از اجداد او بودند۔

موہبت عظمی کہ بر آن حضرت فریاد می نازد سیادت نسبی اوست چہ او از اولاد امام موسی کاظم علیہ السلام است۔ علاوہ برین امرائے ذی احتشام ہم در سلسلۂ اجداد مادری اند و ذکر ایشان در مثنوی دبستان اخلاق نشدہ۔ نواب میر فیض علی خان ناظم پٹنہ عظیم آباد پسر نواب سید محمد نصیر خان نصیر الملک کہ یکی از امرائے عہد عالمگیری است جد مادری اوست و خود نصیر الملک برادر

عم زاد نواب سید حسین علی خاں امام الملک امیر الامرا و نواب سید عبداللہ خاں قطب الملک وزیر اعظم فرخ سیر شاہنشاہ ہند است۔ این ہر دو برادر "سلاطین گر" بودند۔ نواب سید محمد قابل خاں وزیر دار الانشائے شاہجہاں جد مادری جد اعلی مادری اوست غیر ازاین بسیارے از امرا در ہمیں سلسلہ اند۔

مثل بعضے از اجداد خود کہ صاحبان منصب عالی در عصر خود بودند حضرت فریاد ہم از طرف ناظم بہار و بنگالہ و اڑیسہ در دربار گورنر جنرل ہند بہ منصب جلیلۂ سفیر و نائب السلطنت مامور بود۔ اعزاز او در زمان خود ازیں پیداست کہ وزیر السلطان فخر الملک نواب سید امیر علی خاں در تصنیف خود کہ موسوم بہ امیر نامہ است اورا بہ الفاظ مدظلہ العالی خطاب میکند و نیز نواب بہادر نواب عبد اللطیف خاں سی۔ آئی۔ ای کہ قائد اعظم مسلمانان کلکتہ در زمان خود بودہ در احوال خود کہ بزبان انگلیسی نوشتہ در باب حضرت فریاد چنیں گفتہ۔ سید شاہ الفت حسین عالم ترین و با نفوذ ترین مسلمانان کلکتہ است۔ ڈاکٹر امیر علی مرحوم (سابق ممبر پریوی کونسل انگلستان) بہ کاغذے کہ بزبان انگلیسی بہ بندہ نوشتہ در بارۂ فریاد چنیں میگوید "حضرت فریاد را باِنگاہ قدر می دیدم و فاتش زیان ملی است"۔

در باب پایۂ شاعری او سید محمد مرحوم (رئیس کلکتہ) در ضمیمہ جواہر منتخب چنین میسراید "بالجملہ بعد از مرزا عبد القادر بیدل و شیخ غلام علی راسخ ہمچو حضرت سید شاہ الفت حسین فریاد از خاک عظیم آباد برنخاستہ"۔ آقا سید علی شوشتری مخاطب بہ سلطان العلما نواب سنا د الملک متخلص بہ طوبی استاد شاہ دکن

چنین میگوید" امارت دستگاه سیادت پناه حضرت سید شاه الفت حسین متخلص به فریاد که خاطر زمانه مثل او یاد ندارد که در عهد خود صاحب جاه و دستگاه در دولت بنگاله را سفیر کبیر و در دربار آن دولت امیر عدیم النظیر از هر خصال مزایا صاحب فطرت بلند و طبع ارجمند کلام نثر ایشان نثره نثار بوده و کلام معجز نظام نظم ایشان ثریا دثار واقعی شاعرے در فن شعر باین استعدادات ذاتیه و کسبیه هر لفظ معنیش ظاهر است بلکه توان گفت که مادر دوران خصوصاً ملک هندوستان چنین روئیده نه زائیده"۔

این عبارت از حیث مفهوم خیلے قابل قدر است چه مصنف در عصر خود در فن شعر مسلم بوده باوجودیکه صاحب زبان بوده میگوید که مثل فریاد در هند نبوده است اگر عقیدهٔ دیگر ادبا و فضلا را در باب شاعری حضرت فریاد اینجا ضبط کنیم یک دفترے میخواهد۔ پس برانچه نوشتیم اکتفا میکنیم۔

علو پایهٔ شعری او از قدرت بیان ما خارج است۔ خود خوانندگان محترم بعد از مطالعه دبستان اخلاق تصدیق این امر خواهند کرد که شاعرے گران پایه مثل فریاد در هندوستان نبوده۔

پنجاه سال قبل این مثنوی به طبع رسیده و نسخ آن کمیاب بود۔ برای یک نسخه اش خیلے جویا بودم پار سال دوستے از پٹنه عظیم آباد نسخهٔ برائے بنده فرستاده اهل خانه بنده صغرا بیگم متخلص به حیا که به مشاغل علمی خیلے انهماک دارد برائے طبع این مثنوی خیلے اشتیاق و تعجیل داشت۔ الحمد لله که تمنائے ما هر دو بر آمد و این مثنوی که دارائے شش هزار بیت است بار دیگر به طبع رسید۔

حضرت فریاد این مثنوی به تتبع بوستان سعدی گفته - بار ها این طور شده که اشعار
دبستان و بوستان سعدی مخلوط کرده پیش شعرای عجم خواندند لیکن نتوانستند
نشان بدهند که اشعار بوستان کدام است و اشعار دبستان کدام۔ بعضے از
اشعار بوستان را اشعار دبستان گفتند و بعضے از اشعار دبستان را اشعار بوستان
خواندند از حیث زبان و مضمون این کتاب همپایهٔ بوستان سعدی است۔
نقادان سخن میدانند که شاعرے که در مثنوی یا غزل کامل باشد قصیدهٔ او پایهٔ
عالی ندارد - همچنین غزل یا مثنوی شاعر قصیده گو لطفے ندارد - انوری و خاقانی
در قصیده پایه عالی دارند اما در مثنوی و غزل پایهٔ ایشان مسلم نیست - نظامی
و جامی مثنوی را به حد کمال رسانده اند لیکن در قصیده پایهٔ ندارند - نظیری
غزل خوب میگفت اما قصیده خوب نگفته - ازین جهت یک قاعده قرار دادند
که شاعر مثنوی گو نمی تواند که قصیده خوب بگوید - اما ازین قاعده بعضے مستثنیٰ
بودند - حضرت فریاد هم همین طور است - در قصیده و مثنوی هر دو ید طولی داشتند
برائے تصدیق آن در آخر این کتاب به عنوان ضمیمه بعضے از قصائد و مثنویات
و غزلیات ایشان را درج میکنیم - این امر خوانندگان محترم را به حیرت خواهد انداخت
که شاعرے که به این خوبی مثنوی گفته چه طور قصاید بلند پایه هم گفته۔
فریاد در زبان اردو هم شعر میگفت - اگر اینجا بعضے از اشعار او را درج کنیم مناسبت
ندارد - قطع نظر از شاعری حضرت فریاد ادیب محقق هم بوده و در تاریخ دانی نظیر
نداشت -

احقر العباد
سید همایون میرزا بار سٹر ایٹ لا ایڈوکیٹ ہائی کورٹ کلکتہ

شبیہ جناب سید ہمایوں مرزا صاحب

در باب آغاز مثنوی ناقدان سخن دو عقیده دارند بعضے میگویند که مثنوی اختراع شعرائے فارسی است و بعضے بر آنند که این تقلید از رجز عربی است که نظم مسلسل است۔ مثنوی بر اصناف دیگر شاعری بچند وجه ترجیح دارد۔ یکی این که عدد اشعارش معین نیست چنانچه در غزل و قصیده هست دیگر این که التزام قافیه معین نیست شاعر باید در هر شعر قافیه را عوض کند۔ غیر از آن مضمون هم برائے مثنوی معین نیست چنانچه برائے غزل و قصیده است۔

مسعودی مروزی اول مثنوی گویست که نامش در تاریخ مانده۔ بعد از و ابوشکور بلخی و رودکی و دقیقی مثنوی هم گفتند اما هیچ کدام از دست برد زمانه محفوظ نماند و تنها شاهنامه فردوسی که در سنه ۳۸۴ھ به اتمام رسیده بود بما رسیده۔ این مثنوی در زبان فارسی خیلے اهمیت دارد اول این که شاعری رزمیه اش در ادبیات فارسی عدیل ندارد دیگر این که شاعر نسبت به دیگر شعرائے فارسی لغات عربی کم استعمال کرده و اکثر آن لغات عربی که بکار برده معاول فارسی هم دارد ازین جهت می توانیم بگوئیم که شاعر همه شاهنامه را در فارسی خالص گفته۔

بعد از فردوسی نظامی گنجوی (سنه ۵۳۵ھ تا ۵۹۹ھ) پنج مثنوی گفته که به پنج گنج و خمسه شهرت گرفته۔ مخزن اسرار او در تصوف و اخلاق۔ خسرو شیرین در عشق

سکندر نامہ دررزم نظیر ندارد۔ بعد از نظامی انچہ خسرو و جامی گفتند ہمہ تقلید است از نظامی اما خیلے قابل تقدیر است و انچہ گفتہ اند کہ" بہ جامی سخن را تامی رسید" غالباً مراد از آن مثنوی باشد چہ متاخرین ہم خیلے خدمت بشعر فارسی کردند و غزل را بہ کمال رسانیدند۔ در باب مثنوی بعد از خسرو و جامی نامی توانیم کہ ذکر فیضی بکنیم اما فیضی آنقدر در سیاست ملکی مشغول بود کہ ہمہ کمالات او بروز نیافتہ

درباب شاعری اخلاقی کتابے مخصوص از قدما باقی نیست اما اشعار راجع باین موضوع در کلام ایشان است۔ اول کسے کہ مثنوی اخلاقی گفتہ بدالیعی بلخی است کہ پند نامۂ منسوب بہ نوشیروان را در قالب شعر ریختہ۔ اخلاق نسبت قریبے بہ تصوف دارد ازین جہت سرمایۂ ادبیات اخلاقی را در کلام صوفیہا مثل سنائی و ابوسعید وغیرآنہا می بینیم۔ بعد از سنائی نظامی مخزن اسرار گفتہ موضوع آن کتاب تصوف و اخلاق است۔ نمیدانیم چہ ساعت سعد نظامی مثنوی را گفتہ کہ بعد از او قریب ہفتاد مثنوی بہ تتبع آن گفتہ شدہ۔ انچہ شہرت گرفتہ ہمان مطلع الانوار خسرو و تحفۃ الاحرار جامی است۔

بعد از نظامی سعدی شیرازی (۵۷۹ تا ۶۹۱) شاعری اخلاقی را بہ کمال رسانده چنانچہ فردوسی رزمیہ را و سوزنی ہزل را۔ مثنوی بوستان گفت اما طبع عالی کہ داشت نگزاشت تقلید از نظامی کند۔ این کتاب مشتمل بردہ باب است کہ ما در ذیل درج میکنیم۔ باب اول۔ در تدبیر جہانداری۔ باب دوم در احسان۔ باب سوم در عشق۔ باب چہارم در تواضع۔ باب پنجم در رضا۔ باب ششم در قناعت باب ہفتم در تربیت۔ باب ہشتم در شکر۔ باب نہم در توبہ۔ باب دہم در مناجات۔

باب اول راجع به سیاست مدن است و باب هفتم راجع به تدبیر منزل و همه ابواب باقی راجع به تهذیب اخلاق است۔ در نثر هم سعدی در برابر این کتاب گلستان نوشته۔ جامی کتابے بنام بهارستان به تتبع گلستان نوشته بعد از او مجد الدین خارستان را و قاآنی پریشان را نوشت۔ پریشان اسم با مسمی است از روئے مضامین و هم از روئے ترتیب۔ پایه گلستان در ادبیات فارسی ازین پیداست که جامی که اورا به خاتم المتقدمین ملقب کرده اند در دیباچهٔ بهارستان در باره گلستان چنین می سراید۔ "کتاب گلستان متبرکهٔ شیخ نامدار و استاد بزرگوار مصلح الدین سعدی شیرازی"۔ اما مثنوی در تتبع بوستان سعدی در ایران کسے نگفت۔ جامی (۸۱۷ تا ۸۹۸) بهارستان در تتبع گلستان نوشت اما نمیدانیم بچه سبب خیال تتبع بوستان نکرد۔

شیخ علی حزین (۱۱۰۳ تا ۱۱۸۰) که در اواخر عهد صفویه از ایران به هندوستان آمده مثنوی بنام خرابات به تتبع بوستان آغاز کرده و تنها یک هزار و دو بیست بیت گفت۔ شیخ در سوانح عمری که خود نوشته خیلے ازین مثنوی تعریف کرده و چند حکایت هم درج کرده در ذیل عین عبارتش را درج میکنیم۔

"در آن اوان مرا بطرز بوستان سعدی و آن نوع سخن گستری رغبت افتاده شروع در گفتن نموده آن مثنوی را خرابات نام نهادم و بسیارے از مطالب عالیه و سخنان دلپذیر در آن کتاب بسلک نظم در آمد..... و یک هزار و دو صد بیت گفته شده بود اما صورت انجام نیافت"۔

ما حزین را هم در شعرائے هند می شماریم که اشعار باقی ماندهٔ او بیشتر گفته هائے هند اوست ۔ ٹیک چند بهار که بهار عجم او در لغت فارسی خیلے

اہمیت دارد ہمعصر حزین بود شرح بوستان بنام بہار بوستان نوشتہ،
چنانکہ اہل ہند بہ خسروی نازند کہ خوب از عہدہ تتبع نظامی برآمدہ
ہمیں طور باید بہ نظام الملۃ سید شاہ الفت حسین فریاد عظیم آبادی (۱۲۶۱ھ
تا ۱۳۴۹ھ) ناز کنند کہ مثنوی دبستان اخلاق (۱۲۸۵ھ) گفتہ و خوب تتبع
از بوستان سعدی کردہ۔

انچہ فریاد گفتہ خیلے قابل تقدیر است چہ در آن زمان فارسی در
ہندوستان در تنزل بود و حکام بومی چندان تشویق از شعراے فارسی
نمیکردند۔ دیگر آنکہ خود فریاد شاعر بزرگ است در اردو در قصیدہ ہم
ید طولی دارد با وجود این مثنوی اخلاقی گفتہ کہ داراۓ شش ہزار بیت است
ما می توانیم بگوئیم کہ در ادبیات فارسی مثنوی کامل بہ طرز بوستان
سعدی غیر ازین نیست۔

سید یعقوب بزمی بی۔ اے

دبستان اخلاق

بسم اللہ الرحمن الرحیم

بنام خدائے جہاں آفریں — خداوند زمین و زماں آفریں

حکیمے کہ کون و مکاں آفرید — بیک حرف کن دو جہاں آفرید

میانِ عقول و نفوس و طباع — بہم داد ربط و نمود اجتماع

صفاتش نیاید بگفت و شنید — ز دانش نیاید بکنہش رسید

بترکیب خاص و بنظمِ غریب — باضداد بخشید ربطِ عجیب

بتربیتِ نفس نیرنگ دول — ز تہذیبِ اخلاق شد ہمنول

ازاں پس کہ ایں راہ دانش کشود — دلالت بہ تدبیر منزل نمود

رموزِ سیاست نمود آشکار — کہ آید بنظمِ سیاست بکار

خرد را دریں کارگاہِ وجود — ادیب دبستانِ دانش نمود

ز ماہیتِ جوہرِ روح پاک — ندارد خبر گوہرِ مشتِ خاک

بکنہ کمالش کجا پی برد — عدم سوئے موجود رہ کے برد

بحکمت دہد نظم بست و گشاد — کہ خود نیست دانا ز صلاح و فساد

نزیبد کسے را ازو باز خواست — کند هرچه خواهد که فرمانرواست
خرد دوره گردان درگاه اوست — که ادراک گم گشته راه اوست
بسے مرغ اندیشه بالا پرد — که راهے به اوج کمالش برد
نشانے نیابد ازاں بے نشاں — مکانے نه بیند ازاں لامکاں
حجابِ نظر قرب آں نور گشت — که از قرب مبصر بصر کور گشت
نظر چوں رود بر رُخ آفتاب — کشد بر رخش برق نورش حجاب
چو نور نظر نزد معنی رسی — که موجود و دیدن نیارد کسی
وجودش بیابی بهر جزو و کل — چو بوئے که یابی در اجزائے گل
جہاں جملہ جسمست و جانش خدائے — تن بے رواں کے بماند بجائے
بچشمیکه چوں مهر بینا بود — ز هر ذره خورشید پیدا بود
رُخ حور تابنده و آشکار — بود صاف روئے هوا از غبار
جمالش نه بیند اگر چشم کور — چه نقصاں به هستی تابنده هور
نتازم ازیں بیشتر راهوار — که ایں پهن صحرا ندارد کنار
چو بکراں سوارانِ گردوں نورد — که در تاختن هر یکے بود فرد
دریں عرصه دیدم که درمانده اند — عناں فرس باز گردانده اند
بریں حرف واجب کنم اختصار — کجا من کجا حمد پروردگار

بواجب همیں است نزد خرد
که ممکن کجا پے بواجب برد

در ظهور شاهد وحدت در انجمن کثرت

خدایا تو دانی که خود کیستی / چه آرم طلب چو نی و چیستی

ز خلوت چو در انجمن آمدی / جهان را چو جانی به تن آمدی

ز کثرت برخ بر فگندی نقاب / سر انجمن آمدی بے حجاب

تو کے در نہاں خانہ بودی درون / سوئے انجمن تاختی کے برون

نیارد کسے گفتن از راز تو / ز انجام تو هم ز آغاز تو

کسے باز گوید ز بے چند و چون / که باشد ز چندی و چونی برون

به پوشیدگی آشکار آمدی / به بے پردگی پرده دار آمدی

نهادی تو آئینه در روئے خویش / شدی محو نظاره بر روئے خویش

نیارم ازین بیشتر لب کشاد / که حکم خرد مهر بر لب نهاد

مناجات بحضرت قاضی الحاجات

الهی بحالم تو دانا ترے / بتربیت من توانا ترے

فراموش کردم رہ کوئے تو / دمی هم نبودم رضا جوئے تو

چه گویم ثنائے تو اے کردگار / مگس را که دیده است عنقا شکار

ز خود در فتاده ام تا چه خواهم ترا / چو خود را ندانم چه دانم ترا

کرم کن که با وصف چندین گناه / ورنه تا صبا ان راست امیدگاه

نیاید ز من جز خطا در وجود / که سهو پدر عصمت از ما ربود

تو گر خشم گیری بمن از گناه — دگر کیست کز وی بجوییم پناه

منم بنده و تو خداوندگار — منم پر گناه و تو آمرزگار

برحمت نگر بر من تیره رائے — که جز تو نه داریم دیگر خدائے

که بر درگهش زار نالی کنم — بر و حاجت خویش حالی کنم

ز درگاهِ تو چشم دارم همی — ز لطفِ تو امیدوارم همی

که مارا ز روئے کرم اے خدائے — به عصیاں نگیری بروز جزائے

منم گرچه خط خطا بر جبیں — بود ذات تو اکرم الاکرمیں

توئی مالک و جمله مملوک و بس — تونگر توئی جمله مفلوک و بس

توئی بے نیاز و همه با نیاز — توئی بهر بیچارگاں چاره ساز

مرا نظم چوں میوه نارسی — کمالے ندارد که خواهد کسے

عروسے که عاری بود از جمال — کس از روئے نه بندد خیال وصال

بر آید مرا از تو ایں آرزوئے — بدیں آب و جاهم بده آبروئے

که شیریں کنی میوه تلخ من — نمائی ز رخ غره از سلخ من

کلامم که از حسن عاری بود — ز خامی نه از پخته کاری بود

بحسن قبولش گرامی کنی — بنامت که ایں نامه نامی کنی

ز گلگشت ایں گلشن تازه روئے — برد مرد نظارگی رنگ و بوئے

نه آں رنگ و بوئے که چوں شبنمے — نیابد دریں بوستاں جز دمے

چه رنگی کز و بر فروزد چراغ — چه بوئے که جاں را کند تر دماغ

چراغے که پرنور ایماں بود — دماغے که لبریز عرفاں بود

نعت خاتم الانبیاء صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و منقبت جناب امیر علیہ السلام

ثنائے محمد چہ گوید کسے — کہ رہ گم کند گرچہ پوید بسے

ثنائے جناب رسالتمآب ص — نباید مگر از لب بوتراب رض

کہ داند نبی را علی واجبی — بود نفس او عین نفس نبی ص

زیک مہر تاباں بود ایں دو ماہ — چو نورے کہ روشن کند دو نگاہ

بجوئے تر و تازہ شد ایں دو باغ — ز نورے فروزندہ شد دو چراغ

بر نورس بوستان خلیل — در درجک دودمان خلیل

کلاہ نبوت ازو سربلند — سریر رسالت بدو ارجمند

قدیمے کہ حادث لقب یافتہ است — حدوث و قدم را بہم بافتہ است

بروز جزا عاصیاں را شفیع — بصدر وکالت بقدر رفیع

دراں فکر گر خامہ آرم بدست — بہ تحریر آں نامہ آرم بدست

سر و برگ طوبیٰ و ہم خامہ را — سپہر ثوابت کنم نامہ را

چہ گوید کسے وصف آل رسول ص — کہ بودند از بطن پاک بتول رض

مہ آسمان کرامت بدند — چراغ حریم امامت بدند

بکف ہر یکے را کلید فتوح — کہ بودند مانند کشتی نوح

نگنجد در اوصاف شاں چند و چوں — کہ از حد کمیت و کم آید برون

اگر لب کشایم بمدحت گری — سپارم طریق ثنا گستری

نہ بر تابد اوراق ایں مثنوی — کہ باشد بر اوصاف شاں مثنوی

چو نتوانم این راہ را بسپرم　　بہ تند کار گوئے سعادت برم

ز وصفِ شہ لافتیٰ دم زنم　　کہ از علم ذاتِ خدا دم زند

بہم از کجا آں تواں آورد　　کہ وصفِ علیؓ بر زباں آورد

ثنائے کسے را کہ گوید خدائے　　لب ہرزہ چایم چہ آرد بجائے

لب قدرتِ حق ثنا خوان اوست　　کہ نادِ علیؓ مظہر شان اوست

ولائے علیؓ چیست لطف خدائے　　ز دوزخ بخلد برین رہ کشائے

ولائے علیؓ نور ایماں بود　　کہ روشن از و بزم عرفاں بود

ولائے علیؓ کامرانی دہد　　بہر دو جہاں زندگانی دہد

ولائے علیؓ چیست در مہلکات　　ز دیوان محشر براتِ نجات

اگر ذرہ باشد اگر آفتاب　　بود کامیاب از در بوتراب

زمان و زمین و مکان و مکین　　علیؓ را بود جملہ زیر نگین

بدرگاہ یزداں ہزاراں سپاس　　بجا آورم با دلِ حق شناس

کہ انداخت مہرِ علیؓ در دلم　　ازاں نور پرورد آب و گلم

چو خورشید تابندہ شد گوہرم　　گرانمایہ گوہر ازاں جوہرم

برون از دو گیتی بہشت من ست　　کہ از مہر حیدرؓ سرشت من ست

ز خاقان و قیصر گرامی ترم　　کہ من از ازل بندہ حیدرؓم

بدرگاہ یزداں دعا می کنم　　بجان و بدل التجا می کنم

کہ خاک نجف خوابگاہم بود
پناہ ولایت پناہم بود

در ستایش اعلیحضرت ظل الهی حضرت واجد علی شاه بادشاه اوده

خدیو خداجوی سلیمان خصال | جهاندار جمجاه یوسف جمال
فرازندهٔ چتر جاه و جلال | فروزندهٔ بزم فضل و کمال
شه دودمان قرا یوسفی | سر آسمان قرا یوسفی
خدیو همین دولت صفدری | همین حامی ملت جعفری
جهان داور ترکمانی تبار | پدر بر پدر خسرو نامدار
سر وصف گرامی ز اوصاف او | بود جمع کمتر در اصناف او
تواضع که باشد ز اوصاف خاص | بدین وصف دادش خدا اختصاص
ندیده است و نشنیده کس در جهان | بدین درجه افتادگی از شهان
وجودش بچشمان کارآگهان | بمردم بماند بچشم جهان
ز هر شی کم و کیف دارد بچشم | ولی خویشتن را نیارد بچشم
چه دور است گر آسمان برین | بدورش کند خاک بوسی زمین
که با آنچنان رفعت قدر و جاه | چنین تن بافتادگی داد شاه
فضائل ز فطرت از و در ظهور | ز خورشید تابان چو تابنده نور
بود عفو در ذات آن بحر جود | چو ظلی که با شخص دارد وجود
دگر وصف حلم و صبر جمیل | که باشد کلید جزای جزیل
اگر وصف طبع روانش کنم | کما ینبغی وارد بیانش کنم
بیانم بجولاه ناقص اساس | که افتد بره باقتن از پلاس

زمدحش ازاں طبع من لب ببست ۔ کہ حرفم بکرسی نخواہد نشست
ستایشگرم لیک چوں دیگراں ۔ نیارم بہ لب مدحت سروراں
کہ مداح در مدح ممدوح خویش ۔ سخن راند از حد تبلیغ بیش
رہ مدحت آنچناں بسپرد ۔ کہ از حد اغراق بیروں برد
ازاں راستیش ہم نماید دروغ ۔ چراغ ثنایش نگیرد فروغ
بوصف شجاعت چو بندد کمر ۔ نیارد پس و پیش را در نظر
دہد زال زر را سپہداریش ۔ برستم سپارد جلوداریش
گر او را بنصفت کند اتصاف ۔ بکسری دہد نسبت اعتساف
اگر کار وصفش رساند بحلم ۔ ز سقراط ہم بگذراند بعلم
گر از احتشامش نگارش کند ۔ ز جاہ و جلالش گزارش کند
فریدوں ز فرماں گزاراں بود ۔ سکندر ز آیینہ داراں بود
غرض ہمچناں در صفات دگر ۔ ز اوصاف و موصوف دارم خبر
بداں وصف خاصش ہرالب کشا ۔ کہ دادش جہاں آفریں در نہاد
بتوصیف آں خسرو سرفراز ۔ کہ با مدحت کس ندارد نیاز
سپاس خداوند غیب و شہود ۔ کہ ما را سوے راستی رہ نمود
ازیں ہرزہ لافی مرا باز داشت ۔ سوے راستی چشم من باز داشت
ولے بکد کارے ازاں دستکار ۔ نگارم دریں نامہ نو نگار
کہ دانند مردان میدان فکر ۔ برم گوے سبقت بچوگان فکر
مرا از بر دامان طبع رواں ۔ محیط گہر خیز باشد رواں

کنم آگہش ہر کہ آگاہ نیست | کہ دستم ازاں کار کوتاہ نیست
اگر سایہ لعل شہ دید شاہ | زند برق بر پارہ سنگ راہ
ہمی سنگ پارس کند بید رنگ | کہ آہن شود زر بیدان تیرہ سنگ
اگر شاہ مارا کلاہ و کمر | مرصع نہ بودی بہ لعل و گہر
نہ زادی ز بطن صدف گوہری | نہ کانی بدی حاملِ جوہری
اگر سکہ بر خویش بالد چہ دور | خطیبش بمنبر چو موسیٰ بطور
جہاں را جہاں دار والا گہر | نیاورد چوں ذرۂ در نظر
براورنگ و چتر آستیں بر فشاند | سرش بے نیازی بگردوں رساند
بدیں پروری گوئے دولت ببرد | کہ دنیا بہ دنیا پرستاں سپرد
چہ آب و چہ آتش چہ خاک و چہ باد | بفرمان واجد علی شاہ باد

در نازش کلاہ و قبای دولت بر فرق و قامت شاہی لف و مرتب

بہ فخر سر افسر آرائے او | بناز تن جامہ زیبائے او
کلہ را بسر افسر افتخار | قبا را بہ بر جامہ اعتبار

دعا و ثنائے اعلحضرت شہریار گیتی مدار

دعا و ثنائے تو اے شہریار | نیاید ز کلک و لبم زینہار
بود تا پرستش سایۂ کردگار | ترا سایہ بر تارک روزگار
مرا مرغ فکر آشیان سخن | کہ سنجد نوائے نوی بے سخن

بہ بال ثنائے تو بالا پرید بعرش الکمال فصاحت رسید
ز فرخندہ آثار ایام تست کہ ترتیب ایں نامہ بر نام تست
دلت باد آسودہ و بیغمی کہ از تست آسایش عالمی
دل مرد راعی گر آید بدرد کہ یارد نگہبانیٔ گلہ کرد
وجودت کہ باشد عزیز الوجود بوصفی کہ دارد کہ یارد ستود
فلک مجمر و انجم آمد سپند کہ از چشم زخمی نیابی گزند
دعائے دل دردمندان زار ترا دارد از دردہا برکنار
عنید تو افتد بقہر خدائے حسود ترا بند خذلاں بپائے
ترا چشم اقبال بیدار باد لوای عدویت نگوں سار باد

وصف الحال وکیل مدار المہام سلطانی نواب فخر الملک سید امیر علی خاں بہادر

ز بیداری بخت بیدار شاہ کہ چوں بندہ بادا پرستار شاہ
چنیں جوہر قابلے بخت رائے بصدر وکالت گزیدہ است جائے
بہ نیکاں دہد نیکوئی را جزائے بداں را بکیفر سزائے سزائے
بہ نیروئے بازوئے اقبال شاہ بتابید بخت عدو بال شاہ
بد اندیش را دست اندیشہ بست کہ آں خاربن را در ریشہ بست
وجودش کہ خوارد نیرو رائے نخواہد کہ ماند بہستی بپائے

مقام خیانت گر بدسگال | پسندد تنگ تیره چاه نکال
بدان کس که بدخواه درگاه دید | نکوئی نخواهد که بدخواه دید
ز بیداریش بخت آن کین نهاد | بخواب عدم سر ببالین نهاد
بنظم مهمات بست و گشاد | بدل نور اخلاص را جای داد
نکوخواهی بندگان خدای | بود سیرت خاص آن نیک رای
بخدمت چنان بر دهمت بکار | که شد مورد شفقت شهریار
چو دیدش نکوخواه خدمت پرست | نگین وکالت سپردش بدست
دهد شرح اوصاف انسانیش | کتاب کمالات انسانیش
سزد سرور سرفرازان امیر | علی خان بهادر چه دانا وزیر
ارا کین دولت بشغل و عمل | کشایند اگر دفتر عقد و حل
بدرای صوابش آن رای زن | سر آمد بر آید در آن انجمن
برو نازد امروز خاک بهار | چو گلزار برگل بفصل بهار
سزد فخر ملکش همایون خطاب | که باشد در اعیان ملک آفتاب
سیادت مآبی سعادت پناه | بماند بگیتی باقبال و جاه
بذکر جمیل و بتوفیق خیر | سبب دیر پاید درین کهنه دیر

در وصف سخن سرایی

سخن چیست از کان دل جوهری | ز گنجینهٔ فضل گنج گهری
سخن بی سخن جوهر بی ثمر | که بارد ز لبها فشانی شکر

سخن ساغر آب حیوان دهد — که در قالب آب و گل جان دهد
سخن مایهٔ کامرانی دهد — سخن لذت زندگانی دهد
در آئینه دل صفائی دهد — بچشم خرد روشنائی دهد
گهی نور و گه نار باشد سخن — گهی گنج و گه مار باشد سخن
بموسی ابن عمران که رب کریم — بخشیده الاخطاب کلیم
نگشتی اگر از سخن فیضیاب — کجا یافتی این معالی خطاب
مسیحا که جان در تن اندا ختی — به احیائے اموات پرداختی
نه راندی اگر حرف قم بر زبان — نگشتی به اعجاز قم ترزبان
حبیب خدا خاتم مرسلان — ازل تا ابد اکمل اکملان
سخن مظهر وصف ذاتش بود — که سر دفتر معجزاتش بود

در سپاس گزاری عطایائے حضرت باری گوید

دو گوهر ز گنج عطائے بزرگ — عطا کرد مارا خدائے بزرگ
یکے گوهر پاک آبائے من — دگر گوهر طبع والائے من
ملاذ سر سروران بوده اند — بگیتی به نام و نشان بوده اند
پدر بر پدر جمله آبائے من — بزرگان ارشاد فرمائے من
پدر را نسب از سر آگهی — بموسی بن جعفرؑ شود منتهی
علیؑ ابن موسی پدر مادری ست — که روشن گهر درج پیغمبری ست
یکے از بزرگان این دوده اند — که کامل ترین اولیا بوده اند

معظم‌ترین است محبوب پاک — که فیضش بود از سمک تا سماک
نیابم یکے مرشد با نسو یست — که گنجور گنجینهٔ معنویست
بدهلی بود شاه روشن‌چراغ — دو گیتی ز عطرش معطر دماغ
نیابی دگر بو الفرح بوده است — که در خطهٔ واسط آسوده است
دگر آں جلال جلالت پناه — که پانی پت او را بود خوابگاه
ولیکن بریں نسبت و اعتبار — نباشد مرا نازش و افتخار
نزیبد مرا ایں با ز بر جائے خویش — که نازند بر فضل آبائے خویش
در فخر بر روئے خود باز کرد — که بر جوهر ذات خود ناز کرد
متاعے گر از خود نه داری بدست — ز بیگانه سودا چه آری بدست

درسبب تصنیف ایں نامه کارآگهی گوید

ازاں دم که طبع هنرزائے من — پسندید نظم دل آرائے من
دلم بود دل بستهٔ ایں خیال — چو دل بستگان خیال وصال
که بر نام نامی والا سری — خداوند هنر و هنر پروری
نگارم یکے نامه چوں بوستاں — گزیں یادگارے ز هندوستاں
بگلزار و انش بهار آورم — نهال خرد را ببار آورم
خزانیں چمن را بهاریں کنم — صحیفهٔ نو نگاریں کنم
رسد فیض عامش بجیب و جنوب — که خورشید تابد بنزدیک و دور
پر از نکته‌ها نظم و نثرے نثار — بیکدرج در دانهٔ شاهوار

بگلگونهٔ فکرت نکته یاب — جمال سخن را دهم آب و تاب

ز گلهائے مضمون نو بستهٔ — به بندیم انجو به گلدستهٔ

چو گلدسته یاران بیاران برند — چه یاران پرشهر یاران برند

فضائے سواد و بیاض سطور — دهد در دل و دیده نور و سرور

بچشمان جویائے گنج دفین — دهد بینش سرمهٔ خاک بین

در نکته هائے خرد پروری — کنم زینت سلک نظم دری

کنم ساغرے پر ز صهبائے هوش — چو جام جم از کیف دانش بجوش

حریفان از آن باده مستی کنند — ببزم سخن مے پرستی کنند

سرم بر سر زانوئے فکر بود — لبم هر نفس وقف این ذکر بود

ولے از تقاضائے دور سپهر — که روئے هنرور نه بیند بمهر

از آن مے تهی ماند مارا سبوئے — بچوگان من در نیفتاد گوئے

مگر خار آن آرزوئے درون — خلیدی چو مژگان بچشم اندرون

ازین فکر فارغ نبودم دمے — که ریزم بداغ کهن مرهمے

ولے در خیال من مستمند — نبودے چنین مقبلے ارجمند

که بر نامش این نامه نامی کنم — بمقدار قدرش گرامی کنم

مرا پیک اندیشه در جستجوئے — تگاپو نمودی بهر چار سوئے

بنا سازگاری دهر دوروی — نیاید بکف نقد این آرزوی

بپایان ز فرط تقاضائے شوق — که بودم سیه مست صهبائی شوق

فزون بر هزار و دو صد بود و شصت — که بردم بتحریر این نامه دست

نوشتم ازین نامهٔ ارجمند — برسم نمایش حکایات چند
که ناگه تقاضای آب و خورم — سوی مرشدآباد شد رهبرم
در آن بلده در مدت چند سال — کسی راندیدم که جوید کمال
به پیشینه جا باز گشتم بدرد — ز افسردگیها دلم بود سرد
ولی فکر آن نامهٔ مضمرم — چو شور سرم بودی اندر سرم
که این سرزمین شکل خلد برین — شد از مقدم خسروی گل زمین
چو این مژده شد مرهم داغ من — گل خرمی کرد گل باغ من
سرورم بکف داد مینای مل — برآمد دل از غنچگی همچو گل
شکر خنده زد صبح اقبال من — پر و بال زد مرغ دلبال من
خم بادهٔ فکرت آمد بجوش — محیط سخن داد تن در خروش
پس از روزگاری که بردم بسر — سر نظم این نامه کردم بسر
گرفتم بکف عنبرین خامه را — بتحریر پیوستم این نامه را
درین دلکشا نامهٔ تازهٔ — بسی نکته در جای خود یافت جا
شد از مدت عمر من پارهٔ — بتمهید این نادر انگارهٔ
ز هر گلشنی گلبنی خواستم — که این باغ نو چهره آراستم
ز هر نغمتی کاو دمی تازه داشت — درین نامه اشتید کشکول داشت
درین کوزه گنجید بحر محیط — بشستم در آمد زمین بسیط
سزد گر بخوانم گهر سنج گنج — که دانش بود اندر آن سان گنج

درکساد بازار فضل و کمال گوید

درین چارِ بازار لعبت گری | نیرزد بجو جنس دانشوری
درو گوہرِ بے بہای کمال | بود کمتر از ریزہ ہای سفال
درین ناروائی جنس ہنر | بمصر جہاں یوسف آید اگر
جمالش نسنجد کسے با پشیز | خریدار باشد چو یوسف عزیز
بسے روئے زیبائی چوں آفتاب | نیاید بروں از سحاب حجاب
بسے گفتنی ہا کہ ناگفتہ ماند | بسے سفتنی ہا کہ ناسفتہ ماند
نداند کسے قدر کالائے من | بہ ارزن پلاس است دیبای من
بحمد اللہ اکنوں پس از دیرباز | در گنج مقصود گردید باز
مرا بخت خوابیدہ بیدار گشت | قماش مرا روز بازار گشت
گہرہا کہ روشن بود ہمچو ماہ | کند قدر آں جوہری یا کہ شاہ
بجز من کہ دارد چنیں مشتری | کہ ہم پادشاہ ہست و ہم جوہری
نبودی اگر شاہ جوہر شناس | نمی سفتم الماس ایں التماس
بچشم جہاں خسرو دیدہ ور | جمال سخن را کنم جلوہ گر
ازیں خاکداں نے بہا گوہری | پس از من نیارد چو من دیگری
دریں رہ اگر پا کشاید کسے | نیاید بہ ہم پای من بسے
کہ از بطن گیتی بر آید چو من | بر آید اگر کمتر آید چو من
نہ از خود ستائی بود حرف من | کہ بیروں تراوید از ظرف من

نه آید چو من تر زباں بلبلے — نیارد چو من باغ عالم گلے
سخن سنج داند که من کیستم — بیانم چه چیز است و من چیستم
سپاس آورم ایزد پاک را — که جوهر دهد گوهر خاک را
چه جوهر که نطقش نهادند نام — ازو میشود مرد مرد تمام
کزیں خام سودا دماغم تهی ست — که دعوی همینی از گمرهی ست
ندانی که لاف شرف میزنم — دم همسری باسلف میزنم
حریفاں که راه سخن بسپرند — نباید که برمن گمانے برند
که نفس از من این بازی از پیش برد — سیه مستی نخوت از خویش برد
نگر میگذارم سپاس خدائے — همی آورم شکر نعمت بجائے
که مارا بخمخانهٔ راه داد — ز فیض سخن باده دلخواه داد
چو پیمانه پیمائے فیض ازل — به آورد دست کرم از بغل
در فیض خمخانه را باز کرد — که پیمانه پیمودن آغاز کرد
درآن انجمن ساقی تیزدست — به پیمود ساغر به هشیار و مست
بمجلس نشینان فرخنده پے — به اندازهٔ هر یکے داد مے
بدریا کشاں در خور کام شاں — ز دریا دلی ریخت در جام شاں
کسے را بمینا کسے را بجام — کسے را بدردی برآورد کام
بپایان صحبت درآں انجمن — بدور پسیں آمده دور من
ازاں مے که ساقی بانعام ریخت — مرا هم یکے جرعه در کام ریخت
بفیض هماں بادهٔ مشکبوی — شد از باده لبریز مارا سبوئے

ملاحت که میریزد از خامه ام | نمک زارها خیزد از نامه ام
بشیوا زبانی که نامی شدم | بر نکته سنجان گرامی شدم
همانا که این هفت گنج مراد | ز اخلاص پاکان مرا دست داد
رسوخ همان اعتقاد درست | دهان من از آب گوهر بشست
حکیم جهان دیدهٔ نکته سنج | بملک سخن مالک هفت گنج
فصاحت گلی از گلستان او | بلاغت بهاری ز بستان او
ازو بوستان سخن تازه روے | گلستان دانش پر از رنگ و بوے
مرا پیر آموزگار آمده ست | ز فیضش لبم در نثار آمده ست
همانا که در نظم این مثنوی | کنم مسلک شیخ را پیروی
خدایا تو بر خاک آن پیر مرد | بمیدان عرض سخن شیر مرد
ببار از کرامت سحاب کرم | بده شست و شوئیش آب کرم
باخلاص پاکان پاکیزه رائے | در رحمت خویش بروی کشای
روانش کنی از سر لطف شاد | ترا بنده بود و مرا اوستاد
مرتب چو شد این گرامی کتاب | که گردد ازو عالمی کامیاب
خرد چشم بینا برو بر کشاد | دبستان اخلاق نامش نهاد
ندیدم بچشمان بینشوری | بجوهر نظر کردن جوهری
چو صفری که زاید بود در حساب | در انداختم از نظر فصل و باب
کز این لفظها بسکه فرسوده گشت | مرا این جاده بسیار بیهوده گشت
نظر باز کردم بهر چار سوے | سرم بود و سودای این جستجوے

که لفظی مناسب کنم دستیاب   که مربوط باشد بنام کتاب

بجز لفظ دانش مناسب تری   ندیدم که بر من کشاید دری

به ارباب دانش گزارش کنم   هر این تازه لفظی نگارش کنم

که دانش درین دانش افزا کتاب   بود نازل منزل فصل و باب

بده دانش این نامه ترتیب یافت   عروس سخن زین حلل زیب یافت

بود اولین دانش این کتاب   خرد را کلید در فتح باب

ز گفتار و کردار پیغمبران   پی دانشان و بدانشوران

که آید بکار معاشش و معاد   دهد امتیاز بیاض و سواد

بود دومین دانش نکته زای   ز خاصان درگاه قرب خدای

که سرمست جام ولایت بدند   دلیل سبیل هدایت بدند

سوم بهر این نامهٔ ارجمند   نگارین شد از فیلسوفانه پند

ز دل برکند ریشهٔ درد و رنج   دهد نقد آسودگی گنج گنج

ز لفظ حکیمان بالا خرد   ز بیدانشی سوی دانش برد

کف هر که باشد ز دانش تهی   سپارد بدو گنج کار آگهی

بود چارمین در سلوک شهان   بنفس خود و نفس خلق جهان

بود پنجمینش در افسانه ها   ز کردار و هنجار فرزانه ها

ششم در خصال بد و نیکوی   ریاض سخن گل کند رنگ و بوی

بپایان این بهرهٔ سودمند   نگارش نمودم نکات بلند

که دین و دول ماند ازوی بپای   کند کاخ این هر دو محکم بنای

بود هفتمین نکتهٔ آموز عشق   بسوز درون آتش افروز عشق
بود هشتمین در بیان مکان   نشان داده ام از نشان مکان
نهم لب بوصف زبان وا کنم   در هفت گنج نهان وا کنم
دهم بهرهٔ بر خرد پروران   که بینش فزاید به بینشوران
بکسب فضائل بود رهنمون   رذایل برد از درون و برون
ز ادریس پیغمبر محترم   بدل آنچه دارم بکاغذ برم
بدین دانش این نامه اتمام یافت   بشایسته آئین سرانجام یافت
بفضل الهی و اقبال شاه   که قدر هنر با کمالش گواه
رسیدم بکام دل خویشتن   شدم نازل منزل خویشتن
که این نامه من بپایان رسید   همانا که جانم بجانان رسید
ازینجا سخن مختصر میکنم   ره اصل مقصود سر میکنم
امیدم که این نامهٔ نامدار   پسندیده آید بر شهریار
مگر خسرو ملک دلنوازی کند   که درد مرا چاره سازی کند
نداریم در وی جز این آرزوئے   که بر نام این خسرو نیک خوئے
بخاک نجف خطه نور زائے   همی افگنم طرح مهمانسرائے
وجود مکان تا نیابد خلل   بباید ز یزدان جزای عمل

در اسباب ترقی ارباب فضل و کمال گوید

نباشد اگر قدردان هنر   نهال هنر کے شود بارور

اگر ماه پرتو نگیرد ز مهر — کجا بر فروزد فروزنده چهر
نجنبد بباغ از نسیم بهار — نخندد گل و نشگفد لاله زار
گر از دست نیسان نیابد نثار — نیارد صدف لولوی شاهوار
نبودی اگر نامزی غزنوی — کهن داستان یافتی کے نوی
من از درگه فضل پروردگار — بدین پنج گنجینم امیدوار
که این نامه بر نام این شهریار — بماند بگیتی ز من یادگار
ازین عمر و دولت کسی کام یافت — که در نامه ها جاودان نام یافت
نبودی اگر نامهٔ خسروان — نشانم که دادی ازان رهروان
ازین تنگنا گو عنان تافتند — ولی جاودان زندگی یافتند
ابوبکر سعد از جهان رو بتافت — ولی نام او عمر جاوید یافت
که در بوستان نام آن بادشاه — بماند بستند کار تا دیر گاه

در تقسیم اقسام حکمت علمی و عملی

حکیمی که حکمت پدیدار کرد — دو قسمت ز پندار و کردار کرد
بود اولین بهره ور یافتن — به نیروی فکر و نظر یافتن
دوم قسمت آن بود کردنی — بکار خود و دیگر آوردنی
بود علم آن منقسم بر سه قسم — در اینجا مفصل کنم هر سه قسم
گر آن کارهای بنی نوع کس — همی باز گردد بهر فرد و بس
حکیمش نهد علم اخلاق نام — کزو پخته گردد بود هر که خام

دگر باز گردد بضبط سرای — که ونظم شایسته آرد بجای
به تعبیر آں چوں اشارت کنند — بتدبیر منزل عبارت کنند
اگر نظم مصر و دہ و کشور است — سیاست بدو نام آں بند و بست
کنوں در مطاوی ایں مثنوی — مفصل کنم حکمت ثانوی
کہ آں دانش کردنی در نظر — بود علم احوال نفس بشر
کہ موضوع ایں دانش نورزای — بود نفس انسان خاکی بنای
ازیں رو کہ کردار نیک و بدش — شود صادر از وی بقصد خودش
بہ نیروی آں دانش جاں فزای — ز بند ضلالت برآرند پای
رذایل ربایند ز کردار مرد — بکسب فضائل کشند کار مرد
بہ اوج کمالیکہ مقصود اوست — ترقی نماید کہ بہبود اوست

نخستین ادب در وحی الہی باموزگاری بزرگداشت دانش نخستین

نخستیں کلام از کلام خدای — دریں نامہ آرم بنام خدای
کہ در عہد پیشیں ز رب جلیل — بہ پیغمبری آمدہ جبرئیل
پس از اتحاف سلام خدای — رسانده گرامی پیام خدای
عطای قلیل از بزرگی جلیل — نباید شمردن حقیر و ذلیل
نظر بر بزرگی بخشندہ کن — نہ بر ارز چیزی کم ارزندہ کن
ازینجا سخن سنج روشن قیاس — ز وحی الہی کند اقتباس
کہ حکم خدای جہاں آفریں — بر اندک عطا ہم بود اینچنیں

چہ جای عطایای یزدان پاک — کہ مبذول دارد بریں مشت خاک
ازاں دم کہ گیرد وجودش بنائے — چہ رحمت کہ بروی نیارد خدائے
نماید بروحمت عام خویش — کند غرق دریائے انعام خویش
کجا آدمی زاد خاکی نہاد — شمارد عطایائے رب العباد
یسے ازعطایش کہ عقل بشر — محیطش نگردد بفکر و نظر
قلیلے است کزوی بود آگہی — ازاں ہم زبانش کند کوتہی
کہ انسان نشناس آسیمہ رائے — سپاس سزایش نیارد بجائے
چو نخمش درآید بہ بطن اندروں — عطایش بروباشد ازحد فزوں
عطائے خدا اگرچہ ماند بہ خرد — بزرگ است خردش نباید شمرد
کہ بخشندہ باشد خدای جلیل — کہ اورا نباشد عدیل و بدیل

ادب دوم در امتناع قطع اشجار مساکن کفار از دانش اوّل

محمد کہ سردفتر انبیا است — از و ابتدا ہم بدو انتہا ست
طفیلش بود ہستی دوسرائے — بخلق کریم آفریدش خدائے
بہر سو کہ لشکر رواں داشتے — سر غازیاں را برآں داشتے
کہ چوں لشکر کفر گردد زبوں — فتد رایت کافراں سرنگوں
نباید کہ از قتل و نہب و اسر — دراں تیرہ بختاں کنی درگذر
زن و کودک آں گروہ جہول — بروں باشد از حکم رد و قبول
درختان بارآور آں دیار — نہ برد کسے از ستما زینہار

که آسایش خلق و روزی از وست | از و کام یابد چه دشمن چه دوست

سویم باب در توصیه ورع و اتقا از دانش اول

رسول اکرم حبیب خدائے | وکیلِ شفاعت بروزِ جزائے
بشوقِ لقائے خدائے جلیل | چو فرمود ازیں دار عزم رحیل
طلب کرد اصحاب را در حضور | که القا کند آنچه داند ضرور
چو یاران ہم صحبتِ مصطفےٰ | رسیدند در حضرت مصطفےٰ
رسولِ خدا چشم را باز کرد | بیاراں سخن گفتن آغاز کرد
وصایا بہ پرہیزگاری نمود | بیاران رہ رستگاری نمود
زہر کار در کار در کار کرد | ز جنس گرانے گرانبار کرد
ولی امر آں سرور سرفراز | بُدہ بیشتر در خصوص نماز

چہارمیں ادب در تاکید نماز از دانش اول

پس از رحلت خواجہ دوسرائے | ازیں دارِ فانی بدیگر سرائے
چو شد کعب احبار را اطلاع | ز فوت رسول دو گیتی مطاع
بنزد عمر رفت و کردش خطاب | که یابد سوال خودش را جواب
که ختم رسولان قدسی رواں | درآں دم که سوی جناں شد رواں
زحرف دم رحلتش باز گوی | که بربست از آں پس لب راز گوی
جوابش بگفتا خلافت مآب | که حرف ترا من ندارم جواب

سوالی کہ داری بپرس از علی | کہ این حال باشد برو منجلی
بہ نزد علی رفت پرسندہ مرد | سوالے کہ بودش بر و عرض کرد
جوابش بفرمود شیر خدائے | خدا را ولی خلق را پیشوائے
کزیں محنت آباد اندوہ زای | دم باز گشتن بدیگر سرائے
بدش بر زباں الصلوٰۃ الصلوٰۃ | کہ زیں شمع بنمود راہ نجات
ازاں حال چوں آگہی یافت مرد | بر شاہ مرداں علی عرض کرد
کہ ہنگام رحلت ازیں تیرہ جای | رود انبیا را ہمیں ماجرای
پسیں کلمۂ انبیا ایں بود | کہ مفتاح گنجینۂ دیں بود
ہمیں حاصل آں حکایت بود | بداند کہ آنرا درایت بود
نماز است رکنی ز ارکان دیں | ولیکن چہ رکنی کہ رکن رکین
بکاری کہ از انبیائے کرام | رود اندراں غایت اہتمام
نباید کہ داند کسے سرسری | مگر آنکہ باشد ز ایماں بری

پنجمیں ادب در حسن صحبت و علو ہمت و بقای ذکر خیر از دانش اوّل

ز تنبیت اورم نکتہ ہائے متین | کہ فرماید آں فیلسوف مہیں
کہ مال گرانمایہ تراے پسر | بہ از تندرستی نباشد دگر
دگر بہتریں عشرت و خرمی | کہ باشد در آں غایت بیغمی
بلندی ہمت بود اے عزیز | بر رفعت نماند بدو ہیچ چیز
بنزد خرد مند دانش گزیں | بود بہتریں حرفہائے گزیں

که بسیار سال اندرین کهنه دیر — همی زنده دارد ورا ذکر خیر
کسی را که دادار عاجز نواز — بتاج بزرگی کند سرفراز
نباید که زان می شود سرگران — کند نازش و فخر بر دیگران
که آبادی این جهان خراب — به بیداری خفته ماند بخواب
کند خلق نیکو بخلق خدای — گزد و شکر این نعمت آرد بجای
به افتادگی بار افتادگان — بگیرد بسر همچو آزادگان
فتد آسمان مصیبت برو — که پرهیز و دانش نباشد درو

ششمین ادب در حفظ مراتب سه طبقه مردم از دانش اول

حدیثی زادریس دارم بیاد — بتعلیم دانش بزرگ اوستاد
که نسبت بدین هر سه جنس بشر — نگهدار شرط ادب سربسر
سلاطین و احباب و دانشوران — که مقدار این هر سه باشد گران
نباید که دانای دانش پژوه — دهد ترک تکریم این سه گروه
نخستین گروهی که فرمان دهند — بمهر و بکین درد و درمان دهند
دوم عالمان را سبک داشتن — ز مقدار خود پست پنداشتن
که این خار بن جمله خار آورد — ز بیخ دغا برگ و بار آورد
شناسائی از حق شناسان برد — ز ایمانیان نور ایمان برد
سوم دوستان را چه برنا چه پیر — نباید روا داشتن خوار و حقیر
چو کاخ مروت در آید ز پای — بر افتد حصار خلوص از بنای

هفتمین ادب در صداقت از دانش اول

یکی گفت او را که ای اوستاد — جهان کمال از تو آباد باد

چه رای رزین رهنمایم بود — که زو در دل خلق جایم بود

حکیم الهی رسالت مآب — بدو حرف زد بر سبیل صواب

که هرگه کنی اینچنین آرزوئے — که آرد بتو خلق زاخلاص روی

بود راستی با خلق رفتار تو — نباشد بجز راستی کار تو

تو با دشمن و دوست چون برخوری — بخلق نکو باش تا برخوری

به نزدیک ارباب عقل و تمیز — بود بهترین نکوئی سه چیز

فرو خوردن خشم هنگام خشم — که باشد نکوهیده فرجام خشم

سخاوت که باشد به تنگی دست — بهین وصف مرد فروهیده هست

کسی را که باشد خرد رهنمائے — بکسب هنر کوشش آرد بجائے

بکسب هنر دل نهد هوشمند — که باشد هنرمند مرد ارجمند

هشتمین ادب در شرط اقامت ورزیدن در مقامی از دانش اول

بفرماید این پندهای گزین — کنی در سویدای دل جا گزین

بمعموره گر نهی پای خویش — مگر خوش کنی بهر ماوای خویش

ترا خوض باید درین چار چیز — که خوش بگذرانی تو عمر عزیز

بود حاکم آن مکان قاهرے — به آدابش فرماندهی ماهرے

دگر چشمه آب جاری بود — که بهین عنایات باری بود
بود قاضیش داور نیکرای — بدین دو بیابند عدالت گرای
چهارم طبیبی که دانا بود — به اصلاح علت توانا بود
ازین گر یکی هم ندارد وجود — در آنجا اقامت نباید نمود

همین ادب در منع خصومت با کسی که قوی تر از تو باشد

ز شیث ابن آدم علیه السلام — بهین فیلسوف معالی مقام
حدیثی نگارم بدل جاگزین — گزیند خداوند فکر متین
ز دلها بر آرد مواد فساد — پدید آورد گنج صلح و سداد
که شاهی بود صاحب عزم و رای — که از دانش مصلحت اقتضای
به فرمان روای ثور زد خلاف — که غالب نیاید برو در مصاف
مبارز که نبود بدو تیغ تیز — شود کشته یا پا نهد در گریز

ادب هم در بی ثباتی عالم گوید از دانش اول

ز نوح نبی جبرئیل امین — بپرسید کای اطول المرسلین
بدین عمر که اندر جهان یافتی — جهان را چه سان دیده چه سان یافتی
بگفتش که من اینچه دریافتم — بها ز مکان دو در یافتم
رسیدم در آن خانه از یک درش — برون تاختم از در دیگرش

ادب یازدہم در تحمل از دانش اول

یکی عرض کرد از جناب مسیح ۔۔۔ کہ دانش برد از جواب صحیح
کہ از صعب تر چیزہا در جہاں ۔۔۔ چہ باشد بنزدیک کار آگہاں
بفرمود عیسیٰ کہ ای نیک رای ۔۔۔ بود صعب تر چیز خشم خدای
دگر بارہ پرسید پرسندہ مرد ۔۔۔ کہ این درد را میتواں چارہ کرد
بفرمود آں مرسل پند گوی ۔۔۔ کہ این درد را ہیچ درماں مجوی
ولیکن بترک غضب ایجواں ۔۔۔ مرایں درد را چارہ کردن تواں

ادب دوازدہم در ضبط اوقات از دانش اول

برانم سخن از خلیل خدائے ۔۔۔ بگم کردہ راہ خرد رہنمائے
کہ با ہوش باشی گہ داوری ۔۔۔ کہ ہوش ست خضر رہ داوری
بہ پاس زباں جہد باید نمود ۔۔۔ کز و مکثر آید خطر در وجود
دگر ہر چہ گوئی پسندیدہ گوی ۔۔۔ بسنگ خرد سنج سنجیدہ گوی
طلبگار عافیت ذات خویش ۔۔۔ بدانش کند ضبط اوقات خویش
کہ اوقات خود را کند چار بہر ۔۔۔ ازیں بہرہ ہا یابد از عمر بہر
ازاں چارگوں بہرہ ہای بپر ۔۔۔ بود ہر یکے بہر کاری دگر
نہ بہر نخستیں کنم بر تو عرض ۔۔۔ کہ بہر ادای عمل گشت فرض
دل خویش پردازی از ماسوائے ۔۔۔ کہ در وی نگنجد دگر جز خدائے

ز بهرِ دگر مردِ اندیشناک — کند فکر در صنع یزدانِ پاک
کنم از سوم بهر با تو خطاب — که از نفس خود شخص گیرد حساب
به نیک و بد کار و کردار خویش — که بندد به هر روز در کار خویش
چهارم بود از پی خورد و نوش — ولیکن به پرهیزگاری بکوش
کسی را که باشد خرد رهنمون — سر از جیب دانش بر آرد برون
کند خویش را وقف کسب کمال — گر از بدر تابنده گردد هلال
اگر بخت و اختر کند یاوری — به گنج سعادت کند رهبری
که اقبال آن مقبل ارجمند — چو خورشید چندانکه گردد بلند
فروتن شود پیش خلق خدائے — کند خویش را پست چون نقش پائے
دل هر که در دانش آید تمام — ملالت نه گیرد ز اندوه عام
به عیبی که دارد کسے در وجود — بعیبش ملامت نباید نمود
کسی را بعیبش ملامت مکن — کرم کن خلاف کرامت مکن
رسد آنکه بر پایگاه سترگ — بود فیض عامش بخرد و بزرگ
چو خورشید تابد باوج سپهر — به پست و بلند او فتد نور مهر
ولی هر چه هست از بیاض و سواد — کند کسب فیضش بقدر مواد
کسے کو لیاقت ندارد کمال — نباشد بحکم همایون خصال
بود گرچه نادان بصورت کبیر — بچشم بصیرت نماید حقیر
مگر حال دانا خلافش بود — که با علم و فضل اتصافش بود
ولیکن [illegible] هر دو ناید بشاد — دواد از میان رخت بندد چو باد

بسی فتنہ زاید ازیں ہر دو چیز | بذلت کشد کار مرد عزیز
دگر اتفاق است با ہمدگر | بود بہر تیغ حوادث سپہر

ادب سیزدہم در قضاے حوائج خلق از دانش اول

حدیثی ز عیسیٰ علیہ السلام | نگارش کنم لایق ایں مقام
بحاجت گر آید کسے در بیت | مگر دانیش نا امید از درت
بر اندازہ قدر و مقدور خویش | امیدش بر آر از زر و زور خویش
رود نامرادی اگر نامراد | مگر بر نگر دانیش با مراد
ملک ہائے رحمت بلا را سپر | از آں روز تا ہفت روز دگر
نگردند نازل بکاشانہ اش | کہ گردد پر از نعمت خانہ اش
اگر کار سایل نیاری کشاد | کہ باشد ترا تاب و توانت زیاد
بلطف و مدارا بدو پیش آئے | کہ گردد نفقد رضا رہگراے

ادب چہاردہم در تحمل عیسیٰ علیہ السلام از دانش اول

بروزی ہمی در گزرگاہ عام | گزر داشت عیسیٰ علیہ السلام
فرومایہ مردی تبہ روزگار | زجای رسید و بد و شد دوچار
سوالی نمود از جناب مسیح | شنید از زبانش جواب فصیح
در آمد دگر از در ابلہے | جوابش شنید از سر آگہے
بدینگونہ آں سفلۂ نا سزای | زدی حرفہا از خطا ی رای

بخلق کریمی که دادش خدائے | جوابش بگفتی جہاں پیشوائے
ولی آں جہول فرومایہ مرد | که در جرگهٔ سفلگاں بود فرد
در ہرزہ گوئی بر و باز داشت | بتنبیہ ضلالت تگ و تاز داشت
عزیزی بدیدش چنیں ماجرائے | دمی بو العجب ماند ازیں ماجرائے
بدو عرض کرد ای معالیجناب | جہاں از وجود مقدست کامیاب
تو چند انکه از روی خلق نکوئے | بہ زمی بدو بیکی گفتگوئے
مرایں بے ادب سفلهٔ تندرائے | که شرط ادب را نیارد بجائے
درشتی کند با تو در گفتگوی | تو با وی کنی لطف و خلق نکوی
رسول خدا خلق را رہنمائے | بدو گفت حرف تسلی نمائے
که ای نیکخو مرد با عقل و ہوش | نگر ایں مثل را نداری بگوش
زہر ظرف نزدیک دانشوراں | تراود ہماں شئی که باشد دراں

ادب پانزدہم در فراست از دانش اول

ز عہد سلیماں علیہ السلام | کند نقل مرد صحیح الکلام
که روزی پی داوری خواستن | ز دیوان او یاوری خواستن
دو زن آمدند و از آں ہر یکے | بہم مدعی گشت بر کودکے
یکی گفت از بطن من زادہ است | خدا ایں پسر را بمن دادہ است
دگر عرض کرد اینکه از من بود | ز رویش مرا چشم روشن بود
مرآں ہر دو را لیک شاہد نبود | که اثبات دعوی توانند نمود

چو آن خسرو دین و دولت پناه — بدید آن زنان عاجز اند از گواه

بفرمود فرمان برای سلیم — به تیغی کنند از میانش دو نیم

بدان هر دو زن هر دو نیمی دهند — که از بند خشم و خشونت رهند

چو سیّاف تیغ از میان برکشید — یکی زان دو زن گریه کرد و دوید

حضور سلیمانؑ نمود التماس — که ای دادگر داور حق شناس

من از دعوی خود گذشتم کنون — مگر طفل ما را نریزند خون

زن دیگر آن حکم را چون شنود — بحالی که زین پیش بوده است بود

نه از حکم قتلش نمود اضطراب — نه از دیده خود فرو ریخت آب

بنور فراست خداوند رای — خبردار گردید زین ماجرای

مر آن طفل تسلیم آن زن نمود — که راضی بحکم هلاکش نبود

ادب شانزدهم در غمگساری رعایا از دانش اوّل

ز تاریخ مصر این حکایت کنند — ز لفظ بزرگان روایت کنند

که یوسف در ایام قحط و غلا — که بوده است تا هفت سال آن بلا

ز حال غریبان خبر داشتی — سوی نامرادان نظر داشتی

بدستور فرمان دهٖ باخبر — دمی هم بغفلت نبردی بسر

ولی آن فروغ چراغ خلیل — نهال برومند باغ خلیل

ز فرط نحافت چو بیمار گشت — تن نازنین لاغر و زار گشت

مه کامل آسمان کمال — ز بسیاری کاستن شد هلال

پزشکان شاهی ز روی تمیز — چو آن گونه دیدند حال عزیز
نمودند از آن حال از وی سوال — که دانند اسباب تغییر حال
بگفتا که داریم درد نهان — چه دردی که باید بفرمان دهان
پزشکان دگر باره کردند عرض — که باشد مداوا به بیمار فرض
ز دردی که داری بما باز گوی — که یابیم آن درد را چاره جوی
بگفتا که از مدت چند سال — که از قحط مردم بود تنگ حال
بود نفس من اندرین آرزوی — که روزی رسانیم آبش بجوی
همانا بنان سیر گردانمش — من از روی شبیر گردانمش
ز روز غلا خود نیاسوده ام — بنانی گهی سیر ننموده ام
بگفتند کاین رنج بردن چرا — چنین تن بمحنت سپردن چرا
معلی جناب نبوت مآب — بسوی پزشکان نمود این خطاب
که من هر آن تن بمحنت دهم — چنین بار بر دوش همت نهم
که با نامرادان کنم اتفاق — بود گرچه تکلیف مالا یطاق
چو شرط عدالت نباشد چنان — که من سیر و خلقی بجان بهر نان
گر امروز نالد رعایای من — چه باشد سرانجام فردای من

ادب اوّل در مواعظ تصوف در ملفوظات اولیا از دانش ودم

بگوید علی شاه خیبر کشای — در اقلیم توحید فرمان روای
کسی را که باشد خرد رهنمون — بپرهیز داز مکر دنیای دون

که آغاز آن جمله رنج و عناست ‏ ‏ ‏ سرانجام کارش زوال و فناست

حلال اندرش بر تو باشد حساب ‏ ‏ ‏ حرامش بدنبال دارد عذاب

بهای سنگ سنجی ز بیش و کمش ‏ ‏ ‏ نیاری بخاطر سرور و غمش

بر اقبال او گر کسی ناز کرد ‏ ‏ ‏ در فتنه بر روی خود باز کرد

در آندم که از تنگ حالان شوی ‏ ‏ ‏ ز تنگی نباید که نالان شوی

گر ادبار افتد بدنبال تو ‏ ‏ ‏ ز نکبت دگرگون شود حال تو

بحسرت مرنجان دل خویشتن ‏ ‏ ‏ نظر کن بر آب و گل خویشتن

غم و محنت و حسرت و درد و رنج ‏ ‏ ‏ بود لازم این سرای سپنج

مبادا که بیدانشی افتد کسی ‏ ‏ ‏ که بی عرضه ماند بخار و خسی

درین ره گزد نگذرد هر کسی ‏ ‏ ‏ بود جای باز ایستادن بسی

ز ایهام این لفظ صاحب سواد ‏ ‏ ‏ زنا کردنی کار دارد مراد

درین وحشت آباد اندوه زای ‏ ‏ ‏ ببندد دل خود خداوند رای

بپرهیز از کار ناکردنی ‏ ‏ ‏ رها سازد از خود رها کردنی

ازین باز استاد نیها گر ‏ ‏ ‏ بود بیشتر ناگوار بشر

بود سخت تر کار رهرو تمام ‏ ‏ ‏ که باز ایستد از تکاپوی گام

بجز ترک اعمال شر و فساد ‏ ‏ ‏ ز باز ایستادن ندارم مراد

خوشا حال مردی که باز ایستد ‏ ‏ ‏ ز سوز ایستد یا بساز ایستد

ادب دوم از جناب ولایت مآب در قبح افلاس و دیگر امور از دانش دوم

بود وصف ها گرچه در ذات نفس — که حدی ندارد کمالات نفس
بود حسن خلق از تمامش نکوی — ولی نزد دانشوری نیک خوی
به غربت بود هر که با دستگاه — خداوند مال و خداوند جاه
چنان کس بغربت نباشد غریب — بود در دل تا کس و کس حبیب
بود هر که اندر وطن تنگدست — بچشم عزیزان بود خوار و پست
بترّد از خویش و هم آشنائے — نماند بدو ربط پیشیں بجائے
فلک تا کسی را بود سازگار — نهانش نگردد بکس آشکار
بود بخت کس تا بدو راهبر — عیوبش نماید بمردم هنر
دگر هیچ گنجینهٔ مال و زر — ز دانش ندانند پرسود تر
بود هر که را عجب و نخوت فزون — دلش را بود رنج و وحشت فزون
که تنهائی وحشت انگیز تر — بجز خودپسندی نباشد دگر

ادب سیوم در فواید امر و نهی ازان جناب از دانش دوم

درین خاکدان مردم تندرست — ببازوی پرزور چالاک و چست
بدان قوت و تندرستی خویش — کند فخر و نازد بچستی خویش
چو رنج دل آزار دریابدش — دل افسردگی بیجه برتابدش
دمی هم ندانم که حزن و ملال — ز نفس زبونش پذیرد زوال

هرآنکس که بیند ز دنیای دون — بپوشاندش دیده های درون
گر افتد بچشم دل این تیره خاک — کجا بنگرد دیدنی هائے پاک
بدل گر ز ایمان فروزد چراغ — ز نورش بود مهر و مه داغ داغ
فروغ چنان گوهر تابناک — نماید ز آلایش شرک پاک
ز چندین فواید که دارد نماز — یکی این بود نزد اصحاب راز
که بیرون برد از سرت خودسری — بیاموزد آداب فرمان بری
هوای غرور از دماغت برد — قبای خودی بر تنت بر درد
مقام خداوندی و بندگی — شناسد ز روی سرافگندگی
بسی سودها باشد اندر زکات — که مبدا اندیشش خالق کائنات
در رزق بر مردم تنگدست — همی برگشاید ازین بند و بست
بود روزه معیار صافی و دُرد — کزو بینوا پی با خلاص برد
که مخلص از آن بوتهٔ آزمون — برنگ زر خالص آید برون
کسی را که نبود با خلاص روی — بسی حیله ها جوید آن حیله جوی
دگر از سیاسات باشد قصاص — پی حفظ خونریزی عام و خاص
کز اندیشهٔ کیفر کشت و خون — کشی دست از آن گونه کار زبون
طواف حرم را سبب بشنوی — که از وی شود دین و دولت قوی
زن و مرد مسلم ز هر چار سوی — سوی خانهٔ کعبه آرند روی
بیکجا در آنجا فراهم شوند — چو شیر و شکر جمله باهم شوند
بهم رو بگفت و شنید آورند — مواد مودت پدید آورند

شود رایت دین بلند از جهاد — دهد دولت کفر را سر بباد

زداید ز مرآت تحقیق زنگ — دهد باغ توحید را آب و رنگ

کند امر معروف اصلاح عام — که گیرد از و دین و دولت نظام

مصالح که در نهی منکر بود — اگر بنگارند دفتر بود

از آن خوردن خمر شد ناروای — که عقل ممیز نماند بجای

که تمییز نیک و بد و خیر و شر — ندارد بجز عقل بالا نظر

لواطت که زشت آمد و ناسزای — از آن شد بمردم حرام از خدای

که از جای او تخمه ماند بدور — بتکثیر نسل افتد از وی فتور

خوشا حال آن مرد نیکو نهاد — که پیوسته ماند بیاد معاد

کند کارهای که باشد سزای — نباید از و جز رضای خدای

مر او را بود جمله کردار و کار — پسندیدهٔ حضرت کردگار

ز کردار خوبی درین داوری — نباشد دگر هیچ سوداگری

بسودای کردارهای صواب — نباشد گزین سود تر جز ثواب

توانگر بود مرد دانشوری — نباشد ز دانا توانگرتری

قناعت کند مرد دانش پسند — بچیزی که او را بود سودمند

مبادا که بی دانش افتد کسی — که محتاج تر باشد و ناکسی

دگر هیچ عقلی چو تدبیر نیست — چو خلق نکو هیچ تسخیر نیست

ادب فضل از جمله میراث هاست — بسالک گهر گوهر بی‌بهاست

ندیمی نباشد چو خوی نکوی — که نبود هر این همنشین عیب جوی

چو اندیشه در صنع یزدان پاک / دگر علم نبود درین تیره خاک
ز هرگونه طاعات رب العباد / ادا کردن فرض باشد زیاد
ز شرم و تحمل نباشد مگر / دگر هیچ ایمان بنفس بشر
کمالی چو افتادگی در بشر / نباشد بتحقیق صاحب نظر
کمالی کزو یابد آزادگی / ندارد بشر همچو افتادگی
چو خاکی بود خاکساری کند / طلبگاری رستگاری کند
دگر برتری و بزرگی دگر / چو دانش نباشد بذات بشر
وری را که باشد بکنگاش باز / به امداد و یاری نگردد فراز
بیابد اگر فرصت کار مرد / ولی اندران وقت کاری نکرد
اگر فرصت کار یابد کسی / بهانا برد و هز د محنت بسی
اگر اندران وقت کاری نکرد / بشمشیر خود کارزاری نکرد
بدست عدو اوفتد خوار و زار / نهال پشیمانی آرد ببار
چو صوفی باوقات اشارت کند / ببرنده تیغی عبارت کند
در آن فرصت کار اگر مرد کار / بکاری نیفتد که آید بکار
برنجش نباید کف حیف سود / که او خود در رنج بر خود گشود
کسی را بسر تاج عزت نهند / که توفیق این چار چیزش دهند
از آن چار توفیق یاری گزین / انابت بود نزد ارباب دین
چو توفیق توبه بگردد رفیق / تضرع بود رهنمای طریق
بدرگاه حق با دل مستمند / کند هر دو دست دعا را بلند

بدیوان لطف خداوندگار / اجابت شود با دعا همکنار
کسی را که توفیق تو به دهند / کلاه بزرگی بسر بر نهند
بدستش چو نقد انابت رسد / دعا در محل اجابت رسد
برحمت کشاید بر او راه خویش / بحرمان نه راند ز درگاه خویش
نکو بنده از بندگان خدای / که شکرانهٔ نعمت آرد بجای
برو نعمت افزوده گردد دو گون / که نعمت کند شکر نعمت فزون
اگر کم بود آن مؤنت که بیش / کند نفقهٔ خلق از مال خویش
ولیکن برای رضای خدای / کند نفقه بر بندهای خدای
چنین بندهٔ مقبلی را خدای / گرانبار سازد بنیکی جزای

ادب چهارم در اجتناب از معاشرت خلق از ده تن اول

حسن سبط پاک رسول خدای / بفرمود پندی بصیرت فزای
گر از مزرع عاقبت برخوری / نباید که با هر کسی بر خوری
مگر دیدن چار کس بایدت / که جان و تن از غصه آسایدت
یکی آنکه امیدگاهت بود / که هم پشت و پناهت بود
دگر لازم آمد ترا دید کس / که رنجیده گردی برنجیدنش
دگر پارسایان و دانشوران / بدین و بدولت نصیحت گران
که زینها نه بینی زیان جز بسود / برویت کشایند باب کشود
دگر دیدن آشنای قریب / بود بر تو لازم که گردی حبیب

جز این چار کس دیدن دیگران ‎ ‎ ‎ نباشد روا نزد دانشوران

ادب پنجم در پند از دانش دوم

یکی طالب پایگاه سلوک ‎ ‎ ‎ بپرسید از خضر راه سلوک

حسین علی سید العاشقین ‎ ‎ ‎ جگر گوشهٔ خاتم المرسلین

که ای وارث تخت و دیهیم عشق ‎ ‎ ‎ سر تاجداران اقلیم عشق

کمال عبودیت بنده چیست ‎ ‎ ‎ درین راه چابک ترین مرد کیست

بفرمود فرزند مشکل‌گشای ‎ ‎ ‎ بگم گشتگان طالب رهنمای

که این منزل است از پی کاملان ‎ ‎ ‎ بسی برترین پایهٔ واصلان

نه هر کس نهد پا برین پایگاه ‎ ‎ ‎ کسی را دهد دست این جایگاه

که برخیزد از اختیار خودش ‎ ‎ ‎ نپوید ره اقتدار خودش

ادب ششم در خبرداری ملوک از حال رعایا از دانش دوم

علی ولی سرور دو سرای ‎ ‎ ‎ بتخت خلافت چو فرمود جای

بدی روزها در مهمات خلق ‎ ‎ ‎ گشادی در بند حاجات خلق

بشب‌ها دل از خلق پرداختی ‎ ‎ ‎ بطاعات معبود در ساختی

گروهی ز اصحاب عالیجناب ‎ ‎ ‎ بگفتند در حضرت بوتراب

نه روزی به آسودگی دم زنی ‎ ‎ ‎ نه یکدم شبی چشم بر هم زنی

غم و غصه این قدر خوردن چرا ‎ ‎ ‎ بروز و بشب رنج بردن چرا

جوابش بفرمود شیر خدائی — که راحت نخواهم بجنت سرای
گر آسایش خویش خواهم بروز — روان رعیت بسازد بسوز
بود راحتم باعث رنج خلق — بباد حوادث رود گنج خلق
بشب گر بآرام تن در دهم — بلا را سوی نفس خود سر دهم
از آن تن بمحنت سپارم همی — سر استراحت ندارم همی

ادب هفتم در تفاوت از دانش دوم

حدیثی نگارم ببصیرت فزای — ز اولاد پاک رسول خدای
که جعفر بدش نام و صادق لقب — گرامی نسب بود و سامی حسب
بروزی باصحاب عرفان گرای — لب دجله آن خضر ره داشت جای
برآورد دست اندران انجمن — بهرکس زیاران بگفت این سخن
که پیمان کند این زمان هر که هست — بهستم دهد از سر جزم دست
نهد هرکه اندر جنان پای خویش — مرا هم دهد جای بر جای خویش
چو ثفیان ثوری شنید این سخن — بحیرت در آمد در آن انجمن
بدو عرض کرد آن طریقت نورد — که بودی در اصحاب توحید فرد
بود جد تو ای جهان پیشوای — وکیل شفاعت بروز جزای
چه حاجت ترا با چنین رهبری — که دست تو گیرد کس دیگری
چو این حرف ثفیان شنید آنجناب — بسوز دروں کرد با وی خطاب
که ای مرد با هیچ کردار خویش — که دارم ز رفتار و هنجار خویش

نیارم که او را نمایم روی　　نباشد مرا پیش وی آبروی
چو در گوش سفیان رسید این صدای　　ز خود رفت و بگریست با های های
ازین حال داند حقیقت رسی　　که فرد انسب را نپرسد کسی
نگردد کمال پدر یار تو　　که آید بکار تو کردار تو

ادب هشتم در نصیحت عمرو ابن عبید منصور
خلیفهٔ عباسی از دانش دوم

چو باز نگر دهر پیمان بباد　　نگین خلافت بمنصور داد
قضا را یکی روز ابن عبید　　که رویش بد از نور عرفان سپید
پی دیدنش رفت و دل شاد کرد　　تو گویی که ویرانه آباد کرد
شهنشه بدید او دیرینه یار　　چو گل خنده زد از نسیم بهار
مر او را ز بسیاری اتحاد　　چو دل جای در پهلوی خویش داد
سخن در میان رفته از هر دری　　یکی گوش بر نغمهٔ دیگری
دمی چند با همدمان خوش گذشت　　چو ولداده با دلستان خوش گذشت
در آن دم که صحبت بپایان رسید　　دم دوری آشنایان رسید
بدو گفت منصور که ای حق شناس　　مرا باشد از تو یکی التماس
یکی دوست که بر گردن است　　مرا بر تو هست آنقدر بر من است
نه پندی یکی باشد سزاوار من　　نداری دریغ از من ای یار من

ز منصور چون این سخن بر شگفت / بپاسخ چه اندرز سنجیده گفت
اگر پند خواهی ز من ای پسر / شنو از من این نکته و یاد گیر
مکن تکیه بر دولت دنیوی / نباید که از مرگ غافل شوی
که این بیوفا یار پیمان بباد / بجز بیوفائی ندارد بیاد
اگر بر جهان شاهدی بگذری / بچشم خریداریش منگری
بپایش اکنون ز پایان کار / نگر باز کن دیدهٔ اعتبار
که این دولت و ملکت ناپایست / که امروز داری عنانش بدست
اگر از وفا داشتی رنگ بوی / بتو کی رسیدی بمن راست گوی
نبودی اگر شاهدی سرد مهر / به بیگانه کی رخ نمودی بمهر
نبر تافتی از کیومرث روی / نگشتی پی دیگران چارسوی
کهن داستان یاد دارم بسی / وفای نکرد این جهان با کسی
مدارا کند با تو هم چند روز / بپایان دولت را گداز و بسوز
جهان را وفا نیست اندر نهاد / که پیمان گیتی فسونست و باد
بسند است این نکتهٔ دلپسند / که با دلبر بیوفا دل مبند

ادب نهم در اصلاح حال خود و خلق از دانش دوم

یکی از کبار ملوک هرات / خدیو نکو رای نیکو صفات
بر شاه سنجان نمود التماس / که پندی ز تو خواهم ای حق شناس
بفرمود درویش پاکیزه کیش / اگر بایدت رستگاری خویش

همات مخلوق سازی بروز | بشب کار خود کرده باشی بسوز
کند حاجت بنده هر کس روا ی | کفالت کند کار را او را خدای
دمی چند فرصت که آید بدست | در آن غفلت و سهل کاری بدست
درین خانه در مدت بود و باش | ز کار خود و خلق غافل مباش

ادب دهم در جواب سایلی از جناب ولایت مآب از دانش دوم

بگفتا بدو عاقلی نکته جوئی | سوالی که دارم جوابش بگوی
اگر بهر کاری که رایش زنند | کسی را نما بیند در خانه بند
در خانه را هم برآرند باز | بروکار کوتاه گردد دراز
درین حال رزقی که بروا رسد | بر و از کدامی ممر وا رسد
مرا این عقده بگشاد مشکل کشای | که بر بست لب سایل حق سرای
که رزق از همان راه خواهد رسید | که مرگش بناگاه خواهد رسید

ادب یازدهم در پند شفیق بلخی بهارون الرشید از دانش دوم

ز پیشین بزرگان اسرار جوی | روایت کند راوی راست گوی
که هارون رشید از زبان شفیق | نصیحت طلب کرده گفتا ای شفیق
یکی پند خواهم ز تو سودمند | که گردم بفحوای آن کاربند
بدو داد پندی گزین پیر تلخ | درون نار شیرین برون صبر تلخ
که ای در جهان سرورِ سروران | بحکم تو گیتی کران تا کران

خدا را سرائیست آتش بنای — که دوزخ بود نام آن زشت جای
ترا داده اند امر دربانیش — بکوشی بجان در نگهبانیش
بدست تو دادند آنگه سه چیز — که مال ست و هم دره هم تیغ تیز
ازین هر سه چیز ای گرامی گهر — بود هر یکی بهر کاری دگر
کنون گویمت وجه تسلیم مال — بدست تو از درگه ذوالجلال
کز و حاجت بنده های خدای — برآری برای رضای خدای
اگر تنگدستان روزی تلاش — برآیند از بند ضیق معاش
بدل نگذرانند کردار زشت — نگردد تدبیر اشن کار زشت
بود هر که بیچاره و نامراد — بناچار گردد بگرد فساد
که از سختی حال و تنگی مال — ندارد تمیز حرام از حلال
چو پاکیزه روزی بدست آیدش — بد اندیشگی باز کی زایدش
چه حاجات او را روا میکنی — ز تعذیب دوزخ رها میکنی
بود در ید اختیار تو تیغ — پی کشتن بدرگان بیدریغ
ز پهلوی جور و ستم پیشگان — کس از زیردستان نگیرد زیان
دگر دره باشد ادب را اساس — زیان کار باشد ازو در هراس
فتد هر که از مسلک شرع دور — ببندلیند از ارتکاب فجور
برانی بره حد شرع خدای — رسانی بتقدیم شرط جزای
اگر این عمل را تو بردی بکار — تو هم رستی و خلق هم رستگار
مبادا عمل گر رود بر خلاف — ز تعذیب دوزخ نباشی معاف

تو از دیگران پیشتر در شوی ‏ ‏ ‏ بود دیگران را بتو پیروی

ادب دوازدهم در پند زاهدی بپادشاهی از دانش دوم

یکی زاهدی پاک مشرب که بود ‏ ‏ ‏ بفرمانروای وصیت نمود
تو هستی کنون خسرو اغنیا ‏ ‏ ‏ که بر اغنیای تو فرمان روا
لوای جفا تا برافراشتی ‏ ‏ ‏ ستم بر رعیت روا داشتی
بتمغای یغمای حرص و هوای ‏ ‏ ‏ تونگر گدا گردد و بینوای
اگر نظم دولت نداری بغور ‏ ‏ ‏ ز زر و مال مردم گرفتی بجور
نیابند چون از کسی داد خویش ‏ ‏ ‏ بگردون رسانند فریاد خویش
چو سلطان بیداد گر دست آز ‏ ‏ ‏ بمال رعیت نماید دراز
ز تنگی روزی و بیچارگی ‏ ‏ ‏ نهد از وطن رو بآوارگی
هر آنکس که ماند بحال تباه ‏ ‏ ‏ بخواری نشیند برون سپاه
برایں بر نیاید بسے روزگار ‏ ‏ ‏ که از دود دلش بر آید دمار
تو خود انصاف ده گر ترا ای همست ‏ ‏ ‏ که بیجاست حرفم که برجای هست
تو خود ننگ فرمان روایان شدی ‏ ‏ ‏ که فرمان روای گدایان شدی
رعیت درختی بود بیگمان ‏ ‏ ‏ که بر شاخ آن بسته آشیان
بپایش مزن تیشه نا نگرای ‏ ‏ ‏ که شاخ نشیمن در آید زپای
رعیت چو نالد ز بیداد شاه ‏ ‏ ‏ در آید زمین لرزه در تختگاه
چو خواهی صلاح خود ای نیکخوی ‏ ‏ ‏ صلاح و فلاح رعیت بجوی

ادب سیزدہم در پند خواستن مریدے از پیرے از دانش دوم

مریدی ز پیری یکے پند خواست ❊ رہ رستن نفس پا بند خواست

بگفتا بدو پیر روشن ضمیر ❊ کہ گویم بتو نکتۂ دلپذیر

در آندم کہ گنج نہاں باز گشت ❊ کہ خاک از خلافت سرافراز گشت

بگوشش تو انداختند این دو حرف ❊ نہ حرفی کہ یک داستان شگرف

کن است و مکن امر و نہی خدای ❊ مر این ہر دو امرش بیاری بجای

ازین کن مکن ہیچگہ سر مپیچ ❊ کہ فرمان مبر بندہ ہیچ است ہیچ

نباید گزاز بندہ فرماں بری ❊ نباید کہ نامش بانساں بری

ولیکن بباید بصدق و خلوص ❊ کہ مانند نقشی بروئے فصوص

اگر صدق نبود عمل ہیچ نیست ❊ جز این اندرین رنج و پیچ نیست

اگر او سر صدق نبود عمل ❊ مخوانش عمل بلکہ دام دغل

نباید نشستن بہرین بوریا ❊ کہ این بوریا راست بوی ریا

ادب چہاردہم در پند از دانش دوم

ز شیخ زماں ہاشم خارکش ❊ پے راحت دیگراں بارکش

بمانند رز گوی حکایت کنند ❊ براہ حقیقت ہدایت کنند

کہ سلطان عصر از سر اعتقاد ❊ برسم زیارت بدو روی نہاد

بشوق لقا چون بجایش رسید ❊ ہمی شیخ را در مقامش ندید

بپرسید از حال آن نیک مرد | که از منزل خود کجا روی کرد

یکی گفت آن پیر آزاد کیش | کشد خارها از پی قوت خویش

بصحرا رود کز برای فروش | از آن هیمه پشتاره آرد بدوش

فروشد مر آن هیمه و نان خورد | پس آن نان محنت بیاران خورد

دمی گر بپائی بدو برخوری | ز نخل تمنای خود برخوری

جهانبان که مشتاق دیدار بود | در آنجا دمی انتظارش نمود

که شیخ آمد از دشت وافگند بار | کریمانه برخورد با شهریار

چو افتادگان حقیقت مقام | نه چون دلق پوشان تلبیس دام

نه چون ظاهر آباد و باطن خراب | درون زهر قاتل برون شهد ناب

جهانبان گرامی نمودش بسی | به اوصاف پاکان ستودش بسی

چو گفتا بدو خسرو ارجمند | تو داری بهمت مقامی بلند

جهان خوان پر نعمت و ناز هست | جهان این مردم بدو باز هست

کسانیکه بروی گذر داشتند | بمشکل ازو دست برداشتند

نه کاریست آسان ازو درگذشت | بحسرت گذشت آنکه زو برگذشت

چو تو کمتر آید چو آن مرد راد | که گوید مر این قحبه را خیر باد

وجود تو اے زاہد نامدار | جہان را بود مایہ الافتخار

ز سلطان چو این حرف را گوش کرد | برآورد از دل یکی آه سرد

بگفتش که ای خسرو ارجمند | مرا نیست این پایگاه بلند

به پیش جوانمرد دشوار کار | چنین کار باشد چه دشوار کار

تو فاضل تری در قناعت ز من | گرانمایه تر در بضاعت ز من
تو از جاه و دان دولت اخروی | پی حشمت فانی دنیوی
فشاندی سر آستین آنچنان | که گویا نبود اصل آن در جهان
من از بهر بسیاری پایدار | گذشتم ازین اندکی بی مدار
چه کاری بود آنچه من کرده ام | ز دوزخ به جنت رخ آورده ام
سر افگند سلطان ز گفتار او | که اسکندری خورد رهوار او
کسانیکه دارند دامان پاک | ز اندرز گفتن ندارند باک
اگر پادشا باشد و گر گدای | ندارند از کس دریغ این نوای

ادب پانزدهم در تاکید معموری خزانه از دانش دوم

به سلطان جنت مکان شمس دین | بفرمود سید مبارک چنین
که بر حسب قانون فرماندهی | نباید که گنجینه ماند تهی
بود آنقدر مال در بیت مال | که هنگام قحط و زمان قتال
چو داروی جان سودمند آیدت | که در کار دفع گزند آیدت
چو بیچارگان را ز بند بلا | رهاند به دفع گزند بلا
ز بیم ایکه یا به تیغ هلاک | بر آید ز تن خلق را جان پاک
دهد برگ و سامان دولت بباد | بگوید بصلح و نگین خسرو باد
بر آید اگر تیغ کین از غلاف | کز افتد بخصم اتفاق مصاف
مهیا کند ساز و سامان جنگ | سپه را ز احسان دل آرد بچنگ

بزر میتوان لشکر آراستن | پس آنگه به پیکار برخاستن

ادب اول در نصایح از دانش سوم

ز فیثاغورس فیلسوف مهین | بنظم آورم نکته هائی گزین
که در چیزهاے گرامی بنای | سخن راندن و بحث کردن بجای
چه بسیار پرسود باشد بمرد | که نتوان از آن سودها شرح کرد
اگر هوشمندی بصیرت قرین | نیارد که آرد کلامی چنین
ز گویندگانش در آرد بگوش | که از عالم غفلت آید بهوش
بخلوت اگر نفس قدسی نژاد | بود مصدر امر فسق و فساد
خود از فعل خود آن گرامی گهر | خجل گردد از دیگران بیشتر

ادب دوم در عزیز داشتن ناصحان از دانش سوم

بفرماید آن پیر دانش نهاد | دبستان تحقیق را اوستاد
که خواهد اگر بندهٔ نیک رائی | که از وی رضامند گردد خدای
ره کردنیها چنان بسپرد | که ناکردنیها بدل نگذرد
عتاب تو با نفس خود کام خویش | که در گمرهی می نهد گام خویش
بود از عتاب تو پرسودتر | ز بیگانگان ای گرامی گهر
کسی را که بنمایدش عیب تو | بروی تو گوید نه در غیب تو
بباید عزیز و نکو داشتن | توان چشم نیکی ازو داشتن

ثنای تو هر کس که گوید دروغ · نباید که پیش تو گیرد فروغ
کنی آنچه باید ترا کردنی · حذر کن ز کردار ناکردنی

ادب سوم در امتناع گفتن حرف بی محل از دانش سوم

همی گوید آن مرد صافی درون · که راز درون داد از لب برون
که فقدان نطق از گروهی بشر · بجهوان رساند زبان بیشتر
بود گرچه نطق آدمی را کمال · ولی باشد اکثر بجانش وبال
بلاها فرود آورد بر سرش · کند پیرهن را کفن در برش
ز پهلوی گویائی خویش مرد · تن و جان خود را سپارد بگرد
درین تنگ بیدای وحشت فزای · نیارد کسی شرط خدمت بجای
مگر آنکه از بیم یا از امید · کند خدمت خواجه را چون عبید
ازین هر دو وادی اگر بگذرد · در اقلیم اخلاص ره بسپرد
بیاید بسر منزل قدس جای · از آنجا شود پیشتر رهگرای

ادب چهارم در امتناع فخر و ناز از دانش سوم

یکی آنکه پیراهن خوب داشت · لباس گران از زر خوب داشت
ولی ضد آن بود گفتار او · خلاف سراپای زرتار او
که بیهرفه و هرزه کردی کلام · سخنهای او چون خودش ناتمام
چو دیدش حکیم حقیقت نگر · بگفتش که ای سفله خیره سر

لباس سخن گر نداری نکوی | بده جامه را جامهٔ گفتگوی
بود هر که فرمان گزار خدای | کشد سر ز فرمان حرص هوای
که اندیشهٔ پوچ و فکر زبون | چو مو از خمیر آرد از دل برون
بذات و صفات جهان آفرین | سر ز بحث کردن بمردی چنین
که کردار آن مرد نیکو خصال | بود مرضی خالق ذو الجلال

ادب پنجم در بعضی از اندرز حکیم بزرگوار از دانشوم

بفرمود سقراط عالی مقام | که نفس شریف و خسیس لیام
ز رو و قبول حق آید پدید | به بیند بود هر که را چشم دید
اگر نفس تو میل باطل کند | خرد را ز تمیز عاطل کند
بدانی که نفس خسیس ست دون | که میلش بود با زیان و زبون
همانا نیاید ز نفس شریف | بجز میل با چیزهای لطیف
به علم الهی تمام آنکسی است | که با دشمنانش مدارا بسی ست
نبیند گزندی ز بد اندیش او | چو نوشی خورد از عدو نیش او
بود ناقص آن مرد حق ناشناس | که باشند از دوستان در هراس

ادب ششم در اختیار معاش باختصار از دانشوم

ازان پیر فرزانه پند گوی | دگر نکته میرا نمر ای نکته جوی
که گیتی که خرم چو گلشن بود | به آنش بماند که روشن بود

بقدر ضرورت از و گر کسی | بگیرد بود مرد معنی رسی
گر از قدر حاجت بگیرد زیاد | کجا بر فروزد چراغ مراد
ز مقدار چندانکه افزایدش | غم و محنت جانگزا زایدش

ادب هفتم در امتناع بدگمانی از شخص آزموده به نیکوئی از دانش سوم

بفرماید آن مرشد رهنمای | دلیل سبیل رضای خدای
که هر کس که آگاهی از کار او | نباشد نهان بر تو اسرار او
تو گاهی ندیدی ازو کجروی | نکرده است ابلیس را پیروی
نباید برو بدگمانی برے | کزان بدگمانی زیانی برے
هر آنکس که با وی شناسائی | به نیک و بدش نیک دانائی
ز دانش نباید گمانی نکوئی | که غالب زیان بینی ای نیکخوی

ادب هشتم در مالش نفس سرکش از دانش سوم

در آن دم ز آزادگی دم زنی | که هنگامهٔ نفس برهم زنی
ز دِ نفس خود را در آری زپای | ز دل بر کنی بیخ حرص و هوای
سمند طمع را اگر پے کنی | طریق موالات را طے کنی
نهال طمع تا بود سبز روی | به بندد به دل ریشهٔ آرزوی
بنقد وفا گر نه جنبی ز جای | شوی در رهٔ دوستی پادشاهی
بنزد خردمند سنجیده رای | برایں چار کس رحم باشد بجای

یکی سرفراز یکه افتد ز پای | پس از برگ و ساماں شود بینوای
دوم آں گرفتار دام بلا | بہ غربت بہ بند الم مبتلا
کہ افتادہ باشد نزار و نژند | نپرسد کسی حال آن دردمند
سوم آں جگر خستۂ دل فگار | کہ در تنگ حالی بود قرضدار
چہارم رفیقے کہ اندر طریق | بماند جدا از رفیق شفیق

ادب نہم در امتناع بیروں برآمدن شبانگاہ از فرودگاہ در سفر از دانش سوم

الا در سفر از حد جای خویش | شبانگاہ بیروں منہ پای خویش
چو نبود خبر زاں حوالی ترا | نباشد بد و نیک حالی ترا
مبادا کہ از وی زیانت رسد | گزند ہلاکت بجانت رسد
مچش آں نبات از خرد کوہی | کہ نبود زکیفیتش آگہی
بکوتاہی راہ نازاں مشو | بدانش برو رہ نادان مشو
کہ آں راہ شاید بود خطرناک | برد غول رہ سوی دشت ہلاک
بہ قرب زناں گر بود احتیاج | کہ گاہی علاجت بود لاعلاج
بپاہیز چندانکہ باشد ضرور | کہ بی زن بطبع تو افتد فتور
چو مردار باید بکار شش پری | بقدر ضرورت از و برخوری
کہ مردار خوردن زحاجت زیاد | صلاح مزاج آورد در فساد

ادب دہم در جواب سائلی از سقراط از دانش سوم

بپرسید ازو سایلی نکته جوی — که ای دانش آموز اندرز گوی

بروی تو تا چشم من باز گشت — نخواہد بچشم دگر باز گشت

که دانشوران کمالات جوی — ز ہر سو بسوی تو آرند روی

گہی از غم و غصه در پیچ حال — ندیدم بروی تو گرد ملال

ز حالی چنین نادر و بو العجب — عجب گر کنم نیست جای عجب

که انسان درین دشت پر مار و گنج — بہ بیند گہی راحت و گاه رنج

بدل هر چه باشد ز نیک و زبون — برون افگند عکس حال درون

سبب را ندانم ز بیش و کمی — که داری ازان روی دل بیغمی

حکیم الٰہی زبان بر کشاد — بسایل جوابی پسندیده داد

که چیزی نباشد چنان دلبرم — که از فوت آن چیز حسرت برم

چو آزادم از فکر بیش و کمی — دگر در دلم ره ندارد غمی

صلاحیت نفس خود گر کسی — شناسد بعقل حقیقت رسی

پس آن را بکاری که باید برد — از آن نخل دانش بسی بر خورد

بهر کس که آن معرفت بنگری — گرانمایه باشد بدانشوری

چنان مرد دانشور و ہوشیار — حکیم بزرگ است و آموزگار

ادب یازدہم در تمثیل دنیا بہ طومار از دانش سوم

بطومار پیچیده ماند جہاں | بہر درج آں درج راز نہاں
یکی گر بہ پیچد کشاید دگر | یکی رو بپوشد نماید دگر
جہاں در جہاں بین بینش گرای | خردمند مردی رموز آشنای
بماند براں صورت و پیکری | کہ در صفحہ باشد ز صورت گری
کہ از لف بعضی از آں ای پسر | ضروری بود نشر بعضی دگر

ادب دوازدہم در فوائد ذکر خیر از دانش سوم

اگر باکسی خواہی ای نیک رائے | کنی کاخ اخلاص محکم بنای
بذکر جمیلش کنی یاد و شاد | کہ پیوند گیرد و نخل مراد
بہم ربط و اخلاص پیدا شود | مواد مودت مہیا شود
خلافش بود شیوہ ناروای | بغیب کسی گفتنش ناسزای
چو بد یاد کردن نیا شد نکوئی | کہ غیبت بود سیرت عیب جوی
کند تخم کیں سبز در سینہ ہا | نہد در دل از غصہ گنجینہ ہا
نہال عداوت ببار آورد | غم و درد دل بیشمار آورد
بود ای پسر گر ترا نیک رای | کنی در دل خویش و بیگانہ جای

ادب سیزدهم در تعیین اوقات غذا از دانش سوم

برای غذا وقت از و خواستند — صلاح طبیعت بدو خواستند
که از وقتها وقت اکل طعام — چه شایسته باشد ز بام و ز شام
جوابش بفرمود فرزانه مرد — کزو متن دانش توان شرح کرد
که آن را که از مال دنیا بود — سر و برگ عیشش مهیا بود
بوقتی خورد خوردنی آن عزیز — که طبعش کند میل خوردن بچیز
بود هر که بی مایه و تنگدست — خورد آن زمانی که آید بدست

ادب چهاردهم در معرفت حقیقت مودت از دانش سوم

بر آن خداوند فضل و کمال — گشادند جمعی زبان سوال
که از دوستان صفحه حالی کنی — مگر ذکر آن بر مثالی کنی
بهم الفت دوستان چون بود — کمال موالات شان چون بود
که در دوستی ها مدارج بود — ببالا روی ها معارج بود
مودت چو تکمیل یابد بهم — که بیگانگی دور گردد ز هم
بود هر یکی با دگر همنفس — چو یک روح در قالب چند کس

ادب پانزدهم در بیان حقیقت مودت از دانش سوم

دو دیرین رفیق و دو یار قدیم — یکی چون ندیم دیگری چون ندیم

که لاف مودّت بهم میزدند | ز اخلاص دیرینه دم میزدند

یکی شخص بود و دگر سایه اش | یکی مایه دار و دگر مایه اش

ولی بود ازین هر دو دیرینه یار | یکی تنگدست و دگر مایه دار

بر آن حکیم مسیحا نفس | کسی کرد مذکور آن هر دو کس

حکیم از سر دانش و رای خویش | سخن گفت برجسته بر جای خویش

که دعوی این دوستی بخلاف | بود محض پندار و عین گزاف

بود از خواص مودت مگر | که خواهد مساوات با همدگر

اگر هر دو کس در طریق وفاق | قدم برزدی از سر اتفاق

نکردی دریغ آن یکی مال خویش | ز یار پراگنده احوال خویش

بشرع مودت کجا برخورد | که یاری بیاری چنان درخورد

که باشد خود آسوده و بامراد | رفیقش بود خسته و نامراد

اگر دوست برنا ورد کام دوست | نه زیبد که بروی نهی نام دوست

ادب شانزدهم در ملامت سقراط پادشاهی را از دانش شوم

یکی از سلاطین کشور کشای | به فتح ممالک علم برکشای

بنام سکندر بعالم علم | بسی ملک آورده زیر قلم

چو یونان زمین کرد زیر نگین | کشود آن ولایت بشمشیر کین

درآمد بشهری که آن مرد راد | نمودی بهر دم سبیل سداد

سراغ نشستن گهش برگرفت | ره منزل مرد راه در گرفت

رسید آگهی بر سرش پادشاه | که خوابیده بود آن هدایت پناه
لگد زد بر و خسرو تند رای | برون از حد خویش بنهاد پای
بگفتش که برخیز و سویم ببین | که آوردم این ملک زیر نگین
چو حرف سکندر رسیدش بگوش | بشایسته پاسخ نمودش خموش
که تسخیر امصار و فتح بلاد | بود کار شاهان والانژاد
ولیکن بنزدیک دانشوران | نشاید لگد بر زدن جز خران
سکندر که این هرزه کاری نمود | نبود آن سکندر که ایران گشود

ادب هفدهم در خواستن سقراط خواص اشخاص را از دانش سوم

ز پشت تلی آن جهان اوستاد | سوی خلق رو کرد و آواز داد
بر او گرد گردید خلقی کثیر | چو خیل مریدان بدرگاه پیر
چو چشمش بر آن مجمع خلق رفت | به پیراهن اطلس و دلق زفت
بدان خلقت آدمی شکل و روی | بفرمود دانای اندرزگوی
که من آدمی را همی خوانده ام | نه بهر شما این سخن رانده ام
که من خواستم زین صدا آدمی | که دارم سر و کار با آدمی
شما را نخوانده ام هیچ زنهار | که نبود مرا با شما هیچ کار

ادب هیجدهم در انزجار خواص از عوام از دانش سوم

کسی که خود از تو دارد گریز | بزن دست بر دامنش ای عزیز

بیاویز خود را بفتراک او — که اکسیر دانش بود خاک او
چنان صاحب صحبت بی غبار — گرامی بدار و غنیمت شمار
گریز از حکیمی که میلش پستست — ترا میل با وی نباشد درست
کند با تو چندانکه ربط و وداد — تو بگریز چون پشه از تند باد
کشد گر بخود صورت کهربای — چو سیماب از آتش بپرواز آی
بدانش بود هر که فرزانه — ولیکن بکردار دیوانه
بر آرایش ظاهری پر غرور — ز تهذیب باطن چو دیوانه دور
خورد آب از مشرب خودسری — ثمر چیند از نخل تن پروری
بحکم طبیعت زند رای خویش — نهد در ره گمرهی پای خویش
کند کارها جمله ناکردنی — روا وا نهد ناروا کردنی
مگر دیگران را بزشتی رای — بکردار نیکو شود رهنمای
بماند بکوری چراغی بدست — که چشمش نه بالا ببیند نه پست
ز دانش بود نفع بودی ضرور — گر از شمع روشن شدی چشم کور
نیارد که خود بنگرد پشت پای — ولی دیگران را شود رهنمای
چو شیطان زند راه نزدیک و دور — که بر خود نهد نام شیخی بزور

ادب نوزدهم در اتباع احکام حکام از دانش سوم

شهی را که ملکش بفرمان بود — رعیت رضا جوی سلطان بود
بزرگ آنچه گوید توان برشمرد — که زاید از او آنچه باید خرد

اگر آب آں چشمہ نیکو بود
که اصل دگر چشمہ ہا او بود

ہمہ چشمہ ہائیکہ زاید ازو
کف جود خود برکشاید ازو

چو شیرہ از بانان روشن درون
بود صاف شیرین درون و برون

مر آں چشمہ باشد اگر تلخ و شور
بطعمش بود چشمہ ہا بالضرور

ادب بستم در ضرورت کبر با متکبران از دانش سوم

دریں عالم و اندریں سروماں
ہمانست ظالم تریں مرد ماں

که آگہ نگردد ز کردار خویش
از آں در زیاں آورد کار خویش

که پیش خسیسان بعجز درون
کند خویش را بی وقار و زبون

بہ بیہودہ افتادگیہای خویش
شود نازل آں مرد از جای خویش

بہ پیش کسے سر فرود آورد
سری در رکوع و سجود آورد

که اکرام او را انیسار د بجای
بدو آں کند انچہ نبود سزای

ولی سادہ مرد از رہ سادگی
بدو ناں دہد تن بہ افتادگی

سر مرد مغرور چوں گرد باد
لبہ واے نخوت کند پر ز باد

که خود را سزاوار آں احترام
شمارد مر آں مرد باطل خرام

ادب بست و یکم در میان خوف و رجا بودن امرا از ملوک از دانش سوم

ندیمان و احبابِ با آبروی
که دارند در پیش شاہ آبروی

ز خاصان درگاہ نامی تراند
بنزدیک سلطان گرامی تراند

نباید که نازند بر قرب شاه / که روزی ببینند روز سیاه
نباشند یک ساعتی بی‌غمی / ندارند آسایشی یکدمی
اراکین درگاه با آب و جاه / به نزدیکی شاه کشور پناه
بدانند از دانش دوربین / که سلطان چو بحری بود سهمگین
که بینند خود را با دراک تیز / مقیم اندران بحر موج خیز
دمی هم در آن لجهٔ هولناک / نباشند ایمن ز بیم هلاک

ادب بست و دوم در گرفتن عیار حقیقت انسانی از دانش سوم

بر آوردن حاجت مستمند / پس از عرض حاجت نباشد پسند
از آن پیشتر باش حاجت روای / که گوید کسی مشکلم برگشای
مرا این سیرت ناکسان رذیل / بکم ظرفی مرد باشد دلیل
که راند سخن اندران چیز و شئی / که هرگز تعلق ندارد بوی
دگر آنکه از وی نپرسد کسی / ز عیب و صواب کسی ناکسی
مگر او بمردم دهد خود خبر / ز احوال مردم ز خیر و ز شر
چو خواهی که از طینت آدمی / ز نیک و بد خلقت آدمی
ترا حاصل آید تمام آگهی / کز و فرق در قلب و خالص نهی
از آن کس که حالش ندانی نکوی / بکاری که داری صلاحش بجوی
بفکرش در آن کار چون بنگری / به نیک و بد طینتش پی بری
بجوید به عدل و بجبر و بشر / به دل هرچه دارد ز نفع و ضرر

ادب بست و سوم در تاکید اخفای اسرار از دانش سوم

ته گنبد آسمان برین | بود آدمی خلقت بهترین

که گنجور اسرار شاهی بود | امین رموز الهی بود

ضعیف است و عاجز ترو ناکسی | وجودش نیرزد بخار و خسی

که هرگاه رازی سپارد بدل | نیارد که پوشیده دارد بدل

منه درمیان باکسی راز خویش | بگیری در آن راز انباز خویش

سخن از لبت تا بگوشی رود | زگوشی بگوشی دگر در شود

بر آید زیک نای چندین نوای | جهانی ز صوتی بود پر صدای

ز طوفان بادی این صور نای | بیکدم فتد عالمی از بنای

ادب بست و چهارم در غالب آمدن بر خشم از دانش سوم

قوی تر نباشد ازان کس بدهر | که بر خشم خود غالب آید بقهر

همان مرد درویش کوتاه دست | بر اهل تحقیق صابر تر است

که در فقر سازد بصبر و سکون | ننالد ز تنگی حال زبون

بملک قناعت گزینان راد | بسر آمد بود بنده تا مراد

که بر روزی خویش دارد سپاس | چو مفلوک بر نعمت بیقیاس

ادب بست و پنجم در منت گزاری ملازم آقای خود را از دانش سوم

مهمی اگر از مهمات شاه — که در خدمتش یافتی آب و جاه
ز تو بر گشاید بسعی جمیل — که باشد سزای جزای جزیل
نباید که بر شاه منت نهی — که سر رشتهٔ دانش از کف دهی
ترا منت از شاه باید شمرد — که نعمت بتو داد خدمت سپرد
نباشد گر اقبال شه دستیار — نیاید ز تدبیر و ز تو هیچ کار

ادب بست و ششم در تاثیر اتفاق زبان با دل از دانش سوم

سخن گر بنیت موافق بود — سخنگو بگفتار صادق بود
کسی را که این حرف آید بگوش — زند در دلش از سر صدق جوش
کلامش بنیت بود گر خلاف — ندارد اثر چون کلام گزاف
بود این سخن را از اثر بار ور — اگر راست نبود ندارد اثر
سخن گر نباشد بسوز درون — بدل در نگیرد بچندین فسون

ادب بست و هفتم در بدرود مستمندان رسیدن از دانش سوم

چه خوش گفت آن پیر بیدار دل — که ریزد بدل آنچه خیزد ز دل

اگر بینی از پا بر افتادهٔ ... بزندان محنت درافتادهٔ

بنه گوش دل را بفریاد او ... بداد و دهش هاید داد او

به بندی که دارد کنش رستگار ... که بندت کشاید خداوندگار

بکردار زشت خود و ناسزای ... در افتاده باشد بدام جزای

چه خواهی بحال کسی پی بری ... که دانی از و حد دانشوری

گرش یافتی کز مدارای خویش ... بسازد بخصم جگرخای خویش

نباید بر و رحم در هیچ حال ... بود گرچه هستی بجانش و بال

اگر تا به آن حد کشد کار مرد ... پراند جنس مردی بود بار مرد

بده دل به یاری آن گونه یار ... که در سلک مردان بود مرد کار

چنان کس بود دوستی را بکار ... که مرد تمام ست و کامل عیار

ادب هشتم در کتمان اسرار از دوستان دانش سوم

ز احباب در دل گرفتن ملال ... همانا که ضعف نفس ست دال

کند هر که افشای اسرار دوست ... پسندد بخود رنج و آزار دوست

گر ضعف نفس ست افشای راز ... که قدرت ندارد باخفای راز

بباطل نباید که شادان شوی ... که از بطالت پشیمان شوی

به دروزه اقبال نازاں مباش ... بر آن تند رهوار تازان مباش

ادب بست و نهم در پشیمان نگردیدن از کارهای نکو از دانش سوم

پشیمان نگردی ز کار نکوی / دهد نخل این باغ بار نکوی

ز کردار و هنجار نیکوی تو / بود خلق و خالق رضاجوی تو

کسی جای گل خار هرگز نچید / ز کشت نکوی بدی ندروید

اگر با نکوئی سر و کار تست / در آب و در آتش نگهدار تست

خیانت نورزد بگفتار خویش / ازو مصلحت جوی در کار خویش

ضمیر منیرش بود نکته زای / که خالی بود نفس او از هوای

ادب سی ام در امتیاز خطا از صواب از دانش سوم

عدالت بیک صورتی نقش بست / نگه جور را شکل بسیار هست

ازین ره گذر جور آسان بود / ز دانا بود یا ز نادان بود

بود عدل دشوار بر هوشمند / که از سهو بر وی نباید گزند

هراسد بخود مردم حق شناس / که شاید خطا سر زند از قیاس

که ماند با فگندن تیرها / چه از کودکان و چه از پیرها

که تیری رها سازد از دست پیش / ولیکن پدر واقفند از شست خویش

چو خواهد که تیرش بجا او فتد / بر آماجگه بی خطا او فتد

بباید که این شیوه دل نهاد / فرا گیرد از خدمت اوستاد

خطا افگنی باشد آسان و بس / که حاجت ندارد بتعلیم کس

صواب افگنی ها بود سخت کار | که محتاج مشق ست و آموزگار

ادب سی و نهم در فضل دانش و غیره بر هوای نفسانی از دانش سوم

اگر عاقلی بشنو از من بغور | شوی آگه از معنی عدل و جور
خرد را شرف بر هوای نفوس | چو فضل رئیسان بود بر مروس
از آن بر هوا فضل دارد خرد | که از پیشتیش بر بلندی برد
تو بر جامه و اسپ سنگین بهای | منازای خود آرای ناسخته رای
بود فضل آن هر دو بر جنس خویش | که باشد در افزایش قدر بیش
اگر مایه افضل انسان تراست | تو بر نوع خود گر بنازی رواست

ادب سی و دوم در سبب مال اندوختن در پیری از دانش سوم

یکی مرد دانای دانش طلب | پرسید از آن پیر والاحسب
که مردم به پیرانه سر بیشتر | چرا دل به بندند با مال و زر
بود بیشتر حرص مال و زرش | بفرما چه سرّی بود اندرش
حکیم از سر علم دادش جواب | که باشد برد و ربینا صواب
گزین کار که زحمت بر داشتن | پی دیگران مال و زر داشتن
نه در رای صاحب نماید نکوی | که ریزد ز بیمایگی آبروی
به پیرانه سالی غم نان خورد | نبز د کسان حاجت خود برد

ادب سی و سوم در تاکید کسب کمال از دانش سوم

به بیهوده گفتار مرد فضول — دل فیلسوفان نگردد ملول
بفرماید آن فیلسوف بزرگ — گشاینده عقدهای سترگ
که ورزیدن حرفه و شغل و کار — کند مرد بیچاره را مایه دار
درین دیر ناپایدار دو در — که روزی از آن لازم آمد گذر
ز چاه فلاکت نماید برون — بگنج سعادت بود رهنمون
کمالی بکردی اگر اکتساب — بدان که روزی شوی کامیاب
ترا چون نماند بمردم نیاز — که از مایه خود شدی سرفراز
بذکر تو بر لب درود آورند — بتعظیم تو سر فرود آورند
بدست تو ای دوست گر پول نیست — دعایت بر خلق مقبول نیست
چه خواهی که یابی بخلق آبروی — مگردان ز کسب کمالات روی

ادب سی و چهارم در قناعت از دانش سوم

چو خواهی که خود را توانگر کنی — کلاه سری زینت سر کنی
سر پیچ قناعت گزین — سر انجمن یا بخلوت نشین
قناعت بود گوهر آبدار — که در درج عزلت شود تابدار
اگر گنج عزلت کنی اختیار — چو عنقا شوی در جهان نامدار
بهتر نباید اگر گوشه — بدست آمد در انجمن توشه

منه دل درین ایرمانی سرای — که دیگر زری گرم ناکرده جای

ادب سی و پنجم در عفو از دانش سوم

ارسطو که دانای اسرار بود — حکیم گران قدر و مقدار بود

به اسکندر اندرز فرزانه داد — ز دانش بدو در یکدانه داد

بگفتش که ای خسرو جم سریر — شنو از من این نکته را یادگیر

که دلخواه تو در جهان هرچه بود — ترا پاک یزدان کرامت نمود

بفتح ظفر یافتی اختصاص — ندیده ست خصم از تو روی خلاص

تو هم عفو را سیرت خویش کن — بدی را بس و نیکوی پیش کن

چو این وصف را دوست دارد خدای — ترا هم بدل بایدش داد جای

رضایت رضای خدا بایدت — پسندیده حق پسند آیدت

ادب سی و ششم در آموزش ارسطو با سکندر از دانش سوم

ارسطو یکی گوهرین نامه — رقم زد بدانش رقم خامه

فرستاد نزدیک اسکندرش — که بیند جهانبان بینش ورش

درآن نامور نامه استاد پیر — رقم کرد این نکته دلپذیر

که از اصل انسان عزیزان شجر — برآمد دو شاخ دگرگون ثمر

چو دیدش بهم اختلاف مواد — خرد از پی هردو نامی نهاد

یکی را به اختیار تعبیر کرد — دگر را به اضطرار تعبیر کرد

تشریف از حیاتش بفرمان دهد | بدست تو نقد دل وجان دهد
ولیکن فرومایه مرد رذیل | که جهل آمد او را دلیل سبیل
بخوف تو ای شاه فرخ نهاد | کند امر ونهی ترا انقیاد
بدان طبقه باید که احسان کنی | بلطف وعطا زیر فرمان کنی
دگر طبقه را بایدت کرد پست | که از بطش وسطوت کنی زیر دست
اگر مجرمی را نمائی عتاب | عنان از ره دین ودانش متاب
سیاست بود لازم سروران | ولی خشم را ره نباشد دران
هم از شدت وهم قساوت گریز | بدان آبروی ریاست مریز
چنان هم نباشی حلیم وصبور | که کارت نهد رو بضعف وفتور
طباع نخستین بود از سباع | دوم سیرت کودکان رضاع
نمانی بدرندگان زینهار | مکن سیرت کودکان اختیار

ادب سی وهفتم در جواب معلم اول از دانش سوم

دم هشتن این سرای دو در | بگفت آن خداوند فکر ونظر
که بود از انش خویش نازان بدم | درین عرصه از پیشتر زان بدم
چه بینم کنون صورت حال خویش | فرو بسته یا هم پر وبال خویش
درین دم که مانده وجودم بهیچ | بدانم که دانا نبود دم بهیچ
یکی گفت او را اگر ای اوستاد | وجود جهان بی وجودت مباد
چنانست بود مدار بابت روای | که زر نگردون نباشد روای

خصوص از حکیمان آزاد خوی — زرانند و خلقے نماید نکوی
عجب دارم از فیلسوفان دهر — که بر جای تریاق دارند زهر
حکیم این سخن را چو اصغا نمود — جوابش بدین لهجه انشا نمود
که کار حکیمان صافی درون — ز قانون حکمت نباشد برون
حکیمان از آن مال گرد آورند — که پیش لئیمان نه حاجت برند

ادب سی و هشتم در زجر و سرزنش ارسطو به اسکندر از دانش سوم

سکندر شهنشاه والا نسب — چو فارغ شد از کسب علم و ادب
ملک زادگی با هنر جمع کرد — دو دولت که با هم دگر جمع کرد
ارسطو که استاد شهزاده بود — بسی درس دانش بدو داده بود
ز دانش نهادان یونان نژاد — یکی مجلس خاص ترتیب داد
سوالات ازو کردن آغاز کرد — در آزمایش برو باز کرد
ازو هر سوالی که کرد اوستاد — سکندر جواب پسندیده داد
ولی جز بتوبیخ و زجرش ندید — سکندر ز استاد چیزی ندید
ز جور چنین از چنان اوستاد — تمام انجمن در شگفت اوفتاد
بگفتند حضار آن انجمن — که بودند دانشوران زمن
به شهزاده این قسم زجر و عتاب — نبوده است شایان حکمت مآب
ز آئین انصاف و دانش نبود — که بر جای تحسین ملامت نمود
ز دانش دو داد بگذاشته است — که این جور بروی روا داشته است

گروهی از آن مجمع بخردان | بدو گفت کای فاضل نکته دان
ندانم چه دیدی مصالح در آن | مگر آگهی بخشی ما را بر آن
مگر راه بیداد بسپرده | که شهزاده را خاطر آزرده
ارسطو که این حرف را گوش کرد | بپاسخ بفرمود فرزانه مرد
که شهزاده اسکندر ذی شکوه | که پاینده بادا به گیتی چو کوه
بود کودکی از تبار بزرگ | پدر بر پدر شهریار بزرگ
غم و غصه را در دلش راه نیست | ز درد دل خویش آگاه نیست
درین دم که شد خسته از من دلش | بتیری برآمد ز آب و گلش
چو انجام کارش بدیدم بغور | چشاندم بدو طعم بیداد و جور
که چون پای بر تخت شاهی نهد | بسر تاج صاحب کلاهی نهد
چو این زهر در کام جانش بود | رعیت بعهد امانش بود
دلش چون ز دستم شود دردمند | رعیت ز دستش نیاید گزند
که هرگاه بر بندگان خدای | بقهر و غضب آورد روی رای
مر این تلخ کامی بیاد آورد | ز بیداد روی سوی داد آورد

ادب سی و نهم در عیار دانش گرفتن از دانش سوم

بمکتب پس از دانش آموختن | چراغ هدایت بر افروختن
ز شهزادگان کرد روزی سؤال | که داند ز مقصد از فضل و کمال
بگیرد ز هر یک شیار خرد | ز بهایه تا مایه وار خرد

بفرد کز لطف یزدان پاک — که سپرد گنج نهانی بخاک

اگر چرخ گردد بکام شما — زند کوس دولت بنام شما

بود از میان شما هر که شاه — به سر بر نهد خسروانی کلاه

چه پیش آید آن روز دولت بمن — کند تا چه رفتار نسبت بمن

ز شهزادگان هر یکی در جواب — بگفت آنچه دانست نیک و صواب

یکی گفت دولت گر آید بدست — نگین ریاست در آید بدست

مدار ریاست گذارم بتو — مهام دولت سپارم بتو

برادر نگاه خود گر ترا جا دهم — زمام حکومت بدستت نهم

ز خفت نگردد رها گردنم — بمانند تو یارها گردنم

دگر گفت بختم چو گردد قوی — نهم پای بر مسند خسروی

نه بر یک ریاست نگردانمت — نگه بهر نفس خود دانمت

غرض هیچنان حرف زد هر یکی — اگر نوجوان بود اگر کودکی

بحکم از همه امتحان بر گرفت — عیار کمالات شان بر گرفت

سکندر که با رای وتدبیر بود — بخردی بدانائی پیر بود

بدین حرف سنجیده لب برگشاد — جواب سوال ارسطو بداد

تو چیزی بپرسم درین روزگار — که نبود مرا در پی اختیار

ز گفتار شهزادهٔ بختیار — چو گل رخ برافروخت آموزگار

بگفتش که ای نور چشمان من — سرور دل و راحت جان من

مرا حکومت بخشند می دهام — رسیدی ز او صلاح تو در مشام

ولیکن چو امروز دریافتم / ترا بخت فیروز دریافتم

که بر سر زنی چتر شاهنشهی / نشینی بر اورنگ فرماندهی

بپایان چنان شد که او گفته بود / دُر بی بهای سخن سفته بود

ادب چهلم در نصایح آن بزرگوار از دانش سوم

کسی گر بحکم قضا و قدر / شود وارد این سرای دو در

بداند درین دار نا دیرپای / که مانم بمهمان بمهمان سرای

نداند که پیوسته مانم در آن / نهد دل بدان و ننازد بر آن

بداند بود هر کرا چشم دل / که مانم دو روزی درین آب و گل

ز بهر اقامت مرا خوانده اند / چو مهمان بمهمان سرا خوانده اند

درین انجمن ساغری گر دهند / بخور آنچه در ساغرت در دهند

وگر بگذرانند از آن بگذری / بدار از طلب دست خواهشواری

ادب چهل و یکم در علاج پنجگانه از دانش سوم

دگر گوید آن فاضل نکته رس / علاج بدن پنج قسم ست و بس

اگر در سری فاسد آید مواد / بود غرغره مصلح آن فساد

فسادی که در معده گیرد وجود / علاجش باصلاح باید نمود

اگر در فم معده افتد خلل / بقی بایدش کرد دفع علل

اگر جلد را عاهت آید پدید / طریق مداواش باید شنید

عرق ریختن باشد آنرا علاج — که آرد باصلاح سقم مزاج
اگر در عروق است سقمی نهان — به فصد است اصلاح افساد آن

ادب چهل و دوم در کلمات سقراطیس حکیم از دانش سوم

جهانبان نباشد اگر دادگر — جهانبان مگو بلکه بیدادگر
وزارت نزیبد بدان سست رای — که نبود بدو حسن تدبیر و رای
بلیغی که شیوا زبانی بود — سخن ران جادو بیانی بود
گر آلوده دارد سخن با دروغ — بر مرد دانا نگیرد فروغ

ادب چهل و سوم در سببهای لاغری از دانش سوم

بفرماید آن فیلسوف عزیز — که باعث بود لاغری را سه چیز
یکی شرب آب است بر ناشتاب — که از روی حکمت نباشد صواب
دگر خواب کردن بر خفتن دگر — بجز رخت خواب خود ای دیده‌ور
سوم کثرت حرف و صوت بلند — که بر جسم انسان رساند گزند

ادب چهل و چهارم در امتناع کثرت سکوت از دانش سوم

اومیرس که شد شاعر نامدار — بسان حکیمان عالی وقار
بگوید که بسیار خامش مباش — با خوان شیطان شود خواجه تاش
که بسیاری خامشی ای پسر — تهی است از گوهری بارور

سخن زاندازه قدر حاجت مگوی — که نازل بود قدر بسیار گوی
سخن را میالا بحرف دروغ — که در صبح کاذب نه بینی فروغ
ولی در ضرورت روا داشتند — بدفع مرض چون دوا داشتند
دوائیکه شخص سقیم المزاج — بحکم ضرورت خورد لاعلاج
بوقت صحت خوردن آن دوا — بقانون حکمت نباشد روا

ادب چهل و پنجم در امتناع تاسف بر تلف مال از دانش سوم

بفرمود زینون دانش پژوه — سر فیلسوفان والا شکوه
کسی راکه از گردش روزگار — رود ملک و مال از کف اختیار
نداند از آن خود آن ملک و مال — که باشد پذیرای نقش زوال
بداند که آن چیز ناپایدار — برسم امانت بدو مستعار
پس از چند روزی که دارد بدست — کس دیگری را سپارد بدست
بگیرد ز دست یکی دیگرے — چو شاهد رود از بری در بری

ادب چهل و ششم در کلمات بطلیموس از دانش سوم

خداوند علم و عمل بطلموس — که در ملک دانش فرو کوفت کوس
بگفتا که دانشور ذوفنون — بنور کمالات روشن درون
میان عزیزان نااهل خویش — غریبی ست از بیش غم سینه ریش
همانا که دانش درختی بود — که اندر دل نیک مخفی بود

زبانست شیرین بر آن شجر ‏ ‏ ‏ که ازوی بود کام جان بهره ور
بود هر کرا طول عمر آرزوی ‏ ‏ ‏ کند با شکیبائی و صبر خوی
پی محنت و رنج برداشتن ‏ ‏ ‏ سپش گنج بر گنج برداشتن
دل خویشتن باید آماده داشت ‏ ‏ ‏ دل شیر مردان آزاده داشت
قدم در طریق رضا گر نهی ‏ ‏ ‏ مگر تن بحکم قضا در دهی
بهر دو جهان کامرانی کنی ‏ ‏ ‏ بعسر آید زندگانی کنی
دلی را که مشغول دنیا بود ‏ ‏ ‏ بجاه و زر و مال شیدا بود
در آن دل ندارد اثر هیچ پند ‏ ‏ ‏ چو بهتر خورشش در مریض نژند

ادب چهل و هفتم در اسباب زوال دولت از دانش سوم

همی گوید آن دانش آموزگار ‏ ‏ ‏ سخنهای چون لولوی شاهوار
که ملک و ملک را زیان و زبون ‏ ‏ ‏ همانا نه چیز بود بر دون
یکی قلت احتمال و سکون ‏ ‏ ‏ بهنگام کجبازی چرخ دون
که انسان ز دانش کجا بر جهد ‏ ‏ ‏ عنان شکیب از کف خود دهد
دوم ریزد از دست نقد بهی ‏ ‏ ‏ که گنجینه از مال گردد تهی
سوم صحبت دائمی با زنان ‏ ‏ ‏ که بد رهزنانند این رهزنان
چهارم که امساک باران بود ‏ ‏ ‏ بپا داشتن بر روزگاران بود
بود پنجمین کثرت شرب می ‏ ‏ ‏ که طومار دولت کند زود طی
ششم سوء خلق است از شهریار ‏ ‏ ‏ که بیزاری مردم آرد ببار

بود ہفتمش اینکہ فرمانروای | حق داوری را نہد بجای
رہ جور و بیداد را بسپرد | عقوبات مجرم بپایاں برد
بود ہشتمیں کثرت دشمناں | نہال ریاست زبیخ افگناں
ازیں پس نہم صاحباں خروج | کہ باشند در اہتمام عروج

باب چہل و ہشتم در تغیر احوال عالم از دانش سوم

بفرماید آں مرشد رہنمائے | کہ ایں چیزہا را نباشد بقائے
یکی سایۂ ابر ناپایدار | کہ چوں باد یکجا نگیرد قرار
دوم الفت و اتحاد عوام | کہ آنرا نباشد قیام دوام
سوم ایتلاف ریاکارہا | چہارم وجود ستمگارہا
نہ لایق بد انشور پختہ کار | کہ قرب سلاطین کند اختیار
اگر بار یابی در آں بارگاہ | ادب را بہر حال داری نگاہ
منہ پا ز اندازۂ خود بروں | ادب را دریں رہ کنی رہنموں
بہ بینی اگر طبع فرماں روای | اسیر دو دام حرص و ہوای
ز تہذیب اخلاق افتادہ دور | بفرسنگہا از رہ عقل دور
کہ خود کار ناکارہ دارد بکار | بکار آمد خود نیارد بکار
در اصلاح او ناتوانی کوش | کہ شاید ز بیہوشی آید بہوش
گر اصلاح احوال آں زشت خوی | نیاری ازآں سفلہ دوری بجوی

ادب چہل و نہم در اہتمام تبدیل اخلاق ملوک از دانش سوم

نیابی اگر شاہ را نیک خوی — زخلق بد آری بخلق نکوی

بہ تہذیب اخلاق فرماں روائی — بکوشند فرماں بر نیک رای

اگر پند و اندرز داری بکار — بہر دانش و پختہ کاری بکار

مبادا کہ گردد بجانت وبال — کہ خود رای از پند گیرد ملال

دلی ناتواں در نظا پہ بکوش — بکف دار سر رشتہ عقل و ہوش

بکوشی بتربیت سروراں — تبند کار نیک و بد دیگراں

نباشد کہ عیبی ازاں گفتگوی — بدو باز گردد کہ نبود نکوی

برای تو باشد خطرہا بسے — چو آتش کہ افتد بخار و خسے

ادب پنجاہم در اقتناع کار کردن بوفق اندیشہا از دانش سوم

مہین فیلسوف زمان باسلوس — کہ دانش بدی بر درش خاکبوس

بسی سود در حرف ناگفتہ گفت — چو رخشندہ لولوی ناسفتہ سفت

کہ ملاح کشتی خود را در آب — نراند بہر تند بادی شتاب

بپای ہر اندیشہ چوں پیرواں — خردمند خود را نسازد رواں

بجوشش رفتن کشتی تندرو — زکوتاہی عقل شاداں مشو

کہ آنگہ بنزدیک دانشوراں — فزوں باشد اندیشہ غرق آں

ادب پنجاه و یکم در ناقدردانی مر ارباب فضل و کمال او دیگر امور از دانش سوم

بگفت آن خدیو خرد پروران — که ما را شگفت آید از سروران

غلامی که دارد جمال و هنر — خرندش به بسیاری مال و زر

پسندیده اسپی اگر بنگرند — بصد جان به ارز گرانش خرند

بیابند اگر آدمی زادهٔ — هنرمند مردی ادب دادهٔ

بماندک بهایش نه ارزان خرند — بلی رایگانش هم بر و ننگرند

بنزدیک دانشوران سترگ — همانا بود حسرتی بس بزرگ

که نعمت ببذل کس ناکسی — بروزی پشیمانی آرد بسی

که بوئی مروت نیاید ازو — در کفر نعمت کشاید ازو

چنان کس بود بدترین ناکسی — که نیکی نه بینی ازو با کسی

به هوشمندان دانای راز — که دارند چشم دل خویش باز

ز قرب ملوک و زر و مال و جاه — مرادی نباشد دگر هیچگاه

مگر آنکه از کارهای نکوی — بود ذکرشان در جهان چارسوی

بگیتی نماند کسے جاودان — که باید گذشتن ازین ناودان

بجا و بپا بودن ندارد سبیل — بماند بجا و بد ذکر جمیل

بماهیت نفس اگر پی برے — ز اصلاح نفسش بون بر خوری

دهد نظم و آرائی نفس خویش | که دارد شناسائی نفس خویش
که انسان ز فرط محبت بدو | که بالطبع دارد مودت بدو
صفات جمیلی که بنموده رو | گمانش برد از محبت برو
کزو جز نکوئی نگیرد وجود | نه بیند ازو جز بهبود و سود
ازینجا بود گر توان فهم کرد | که نامرد خود را نگیرد به مرد
زند کوس رسوائی خویشتن | که نازد به دانائی خویشتن
بر بخردان سخت نادان بود | که بر دانش خویش نازان بود
به مفسد که بالطبع دارد فساد | میامیز ای مرد نیکو نهاد
که از اختلاط بد بد سیر | نماند بتو از نکوئی اثر
بهر بطن صالح که افتد ثمر | کند فاسد آن را بحکم نظر
اگر نار در بطن فاسد مواد | در آید باصلاح آرد فساد
بهر وقت و هر حالت از آگهی | بصلح بد اندیش تن در دهی
زبردست باشی دگر زیردست | مکن کوته از دامن صلح دست
اگر ناتوانی وگر باتوان | چو صلح از تو جوید بکن تا توان

ادب پنجاه و دوم در نصایح اسقیلیوف از دانش سوم

بفرمود روشندل فیلسوف | سخن گوی سنجیده اسقیلیوف
که این هر دو کس ناکس و ناسزای | بگردند یا نای خر آسیای
که فارغ نباشند از تعب | چه شام و چه بام و چه روز و چه شب

خود از نفع گردیدن آگاه نیست — که ادراک او در اداراں راه نیست

یکی عالم بی عمل است ای پسر — دگر زاهدی ابله بیخبر

بجان کوشش تا بر فزاید عمل — که بر علم تو فایق آید عمل

چو کردار ت از دانش آید فزون — ز بند طبیعت نهی پا برون

دگر گوید آن کامل پخته رای — که من در شگفتم ازین ماجرای

که پرهیز داناں بخوف علل — ز چیزیکه دارد زیان و خلل

ز ماکول و مشروب و آنگونه چیز — بوقت عروض علل ای عزیز

پس آنکس که ترسد ز روز جزای — که پرسد ز کردار مردم خدای

ز کردار بد رخ نتابد چرا — به تیغ هلاکت شتابد چرا

ادب پنجاه و دوم در پدید آمدن جانوری مهلک و تدبیر دفع آن از دانش سوم

به عهد سکندر در اقلیم روم — که مهد امان بود آن مرز و بوم

یکی جانور پیکری جانگزای — پدید آمد و کرد محشر بپای

بهر کس که چشم خود انداختی — گسیلش بملک عدم ساختی

پی دفع آن موذی جانگزای — همی چاره جو شد زاره بی پای

حکیمان بالاخر دلی خلاف — نمودند از عجز خود اعتراف

بفرجام رسطالس سرفراز — پس از خوض بسیار و فکر دراز

بدفع چنین آفت نو نمود | به آئینه سازان اشارت نمود
که آئینه ساختند آنچنان | که مردی نشیند پس پشت آن
پس آئینه را پیش گردون ببست | پس آئینه خود ارسطو نشست
روان کرد گردون گردنده پای | بسوی که آن جانور داشت جای
چو آن جانور بوی انسان شنید | دوید و بنزدیک گردون رسید
نگاهش بر آئینه چون اوفتاد | در و عکس خود دید و بر رو فتاد
چو بشنید این بوالعجب ماجرای | بحیرت فرو رفت کشور خدای
ارسطو که گنجینهٔ راز بود | در گنج دانش برو باز بود
ازان گنج دانش دری برگشاد | مر آن در بروی سکندر گشاد
که آن جانور بعد چندین سنین | وجودی گرفت از بخار زمین
عفن چون شود زیر خاک آن بخار | برآرد چنین پیکری زهردار
که هر جانوری را که بیند ز دور | ببیند مر آن جانور روی گور
بسی چاره در دل برانگیختم | بپایان چنان طرح نو ریختم
بدینگونه کردم بدو دست برد | که در آئینه عکس خود دید و مرد
حسد یک بلائیست بی زینهار | که از جان حاسد برآرد دمار
حسد پیشه کس همچنین جان کند | که در آتش خویش خود را زند

ادب پنجاه و سوم از اسباب غفلت بزرگان دولت از دانش سوم

یکی از حکیمی افادت مآب | بپرسید که ای فاضل نکته یاب

چه باشد به تحقیق دانشوران — که غفلت کند کار در سروران
بگفت آن خداوند علم و تمیز — که سرمایهٔ غفلت است این سه چیز
نخستین بود شهوت سرخ و زرد — که آرد دل شیر مردان بدرد
کسی را که شهوت بدل جا کند — تمنای ناکردنیها کند
کند خاک در چشم بینای خویش — نهد پنبه در گوش شنوای خویش
خلل های بسیار زاید ازو — بسی فتنه ها رو نماید ازو
دگر صحبت دائمی با زنان — که زن باشد از بدترین دشمنان
زنان را خدا گفته از ناقصات — بعقل و بدانش بدیگر صفات
چه باشد اثرهای صحبت ضرر — به عقل ملک راه یابد فتور
بسی ملک آباد برباد داد — رسوم سیاست بیکسو نهاد
دگر دشمن عقل شرب مدام — که خیزد ازو نفرت خاص و عام
طبیعت چو بر نفس غالب شود — بمطلوب خود نفس طالب شود
زمطلوب هایش که باشد زبون — بود در اندرن شهوت نفس دون
وجود سلاطین گیتی مدار — که باشند نواب پروردگار
بود بهر آسایش و داد خلق — که آرند در گوشش فریاد خلق
نگهبانی خلق و پروردنش — چه بار گرانیست بر گردنش
جهانبان که شوریده سر او فتد — ز کار جهان بیخبر او فتد
بسی فتنه از غفلت سروران — بزاید ز پهلوی فرمانبران
درین وقت یابند فرصت بسی — کنند آنچه خواهند با هر کسی

دگر صورتی چند گیرد وجود — که اصلاحش از فکر نتوان نمود
یکی حرص باشد بلای سپاه — پر از مار و کژدم یکی تیره چاه
چو رهزن که بس حیله دارد بکار — بسی فاسد اندیشه آرد بکار
نیندیشد از سطوت ذوالجلال — که افتد در اندیشهٔ جمع مال
پی صید مطلب کشاید کمند — به افسون و افسانه آرد به بند
ندارد تمیز حلال از حرام — بسنگ افگند شیشهٔ ننگ و نام
گر امروز در دل ندارد حساب — ندانم بفردا چه گوید جواب
بمال یتیمان برد دست جور — ندارد به نیک و بد شرع غور
ز عیب شهان در تمامی خصال — بود ناپسندیده‌تر حرص مال
بخذلان و نکبت کشد کار او — رسد موسم دی بگلزار او
نه ملک و رعیت نه گنج و سپاه — نه چتر و لوا و نه تاج و نه گاه
سوم آنکه غفلت پدید آورد — سر و برگ نکبت پدید آورد
بود شرب می واجب الاجتناب — ز دانش نباید بدو ارتکاب
بد است ارتکابش پی خاص و عام — پی خسروان بدتر آید مدام
که غفلت بود بار آن بد شجر — مبادا درختی چنان بد ثمر
بهم بر زند غفلت پادشاه — بیکدم زدن کار ملک و سپاه
چو سلطان بکف ساغر می کند — بساط جهان داوری طی کند
ز تاریخ‌ها هر که دارد خبر — بسی نیک و بد دارد اندر نظر
که دولت ز دولت وری رخ نتافت — مگر آنکه غفلت بر او دست یافت

الاهر که را تاجداری دهند — نخستین بدو هوشیاری دهند

ادب پنجاه و چهارم در تعلیم ارسطو اسکندر را از دانش سوم

سکندر بتعزیر یک مجرمی — که بودش محابا به بخشش دمی

ز رای ارسطو همی رای جست — که آید بیاسای دولت درست

حکیم نکورای نیکو سیر — بدو گفت که ای خسرو نامور

چو عفو است فاضلترین خصال — پسندیدهٔ درگه ذوالجلال

بود اجر عفو از وقوع خطا — بود از خطاها ظهور عطا

بچشم بصیرت کنی گر نگاه — عطای بزرگ است عفو گناه

بآیینه ماند وجود قصور — که زو پرتو عفو یابد ظهور

ازین رو همانا که جرم جریم — نهد بار منت بدوش کریم

کریم از کرم دِ راز ای جزای — گنهگار را شکر آرد بجای

تو عفو خطا خواهی از کردگار — خطای خدا بندگان در گذار

ادب پنجاه و پنجم در آموزش ملوک ملازمت و مصاحبت هفت قسم مردم از دانش سوم

بباید که سلطان گیتی مدار — کند صحبت هفت کس اختیار

بداند که این دولت معنوی — به از هفت گنجینهٔ خسروی

ازین هفت کس صحبت بادشاه ... نباید که خالی بود هیچگاه
فقیهی که عالم بود با عمل ... بدین و دیانت بعالم مثل
باحکام دین نیک ماهر بود ... بباطن بد انسان که ظاهر بود
دگر ناصح مشفق و راست گوی ... بود نرم گفتار و پاکیزه خوی
بود ناکس از فیض صحبت کسی ... که باشد ز افادات صحبت بسی
رعایت کند وقت القای پند ... که سلطان ز پندش شود بهره مند
بخلوت دهد پند و اندرز شاه ... نه در صحبت و مجلس و بارگاه
نه اظهار حق ناصح سینه صاف ... گهی خویشتن را ندارد معاف
ریا و طمع را ندارد بکار ... بود پاکدامان و پرهیزگار
چو این کس نصیحت بکار آورد ... نهال هدایت ببار آورد
ولیکن درین روزگار زبون ... که شیطان نخوت بود رهنمون
نصیحت تلخی نباید نمود ... که هرگز نه بیند در آن پند سود
مگر این زمان را به پیشین زمان ... نباید نمودن قیاس و گمان
که پیشین ملوک از لب پندگوی ... چشیدند تلخی بخلق نکوی
شنیدند شاهان بسی سخت و نرم ... ز پست و بلند و ز سرد و ز گرم
از آن حکم راندند بر خشک و تر ... چه بالا چه پست و چه بحر و چه بر
طبیبی نکوکار پرهیزگار ... به علم و عمل شهرهٔ روزگار
شفا داده باشد بدستش خدای ... که آن ماورا نیست از علم و رای
بقانون طبی مداوا کند ... نهان مرض آشکارا کند

شفیق مریضان بگاه علاج / بیارد با صلاح سقم مزاج

ندیمی سخن پروری نکته سنج / زبانش کلید و دلش هفت گنج

دگر لایق صحبت بادشاه / منجم بود صاحب دانشگاه

بدستش کلید کنوز نجوم / دلش گاو گنج رموز نجوم

که بر کوکب طالع بادشاه / کند با کمال تعمق نگاه

چو بیند علامات اقبال وجاه / بسوی سپاس آورد روی شاه

که آرد بجا شرط شکر و سپاس / بدرگاه حق خسرو حق شناس

بجلدوی شکر و سپاس خدای / بود دولتش را قیام و بقای

چو بیند امارات خوف و خطر / بسلطان دهد از نظرها خبر

که خسرو بدرگاه یزدان پاک / سر عجز نالی گذارد بخاک

بدعوات و خیرات فرمان دهد / که از بند رنج و بلا وارهد

دگر آنکه باشد بدرگاه شاه / ز اعیان ذیشان با آب و جاه

که در علم تاریخ و فن سیر / مسلم بود نزد صاحب خبر

ز تغییر اوضاع دین و دول / ز تبدیل اطوار ملک و ملل

بود مرد تاریخ دان باخبر / که جام جمش باشد اندر نظر

بسی انقراض و بسی انقلاب / ز روی خطا و ز راه صواب

علامات اسباب اقبال وجاه / امارات و آثار روز سیاه

بیادش بود با وجوه و علل / اگر در دماغش نیاید خلل

مورخ اگر مرد دانا بود / بحکم خرد کار فرما بود

چو آرد علامات را در نظر — هم اسباب را بیند آن دیده ور
کند حکم از دانشش دوربین — که پایان آن کار باشد چنین
ز شخصی چنین شاه جوید صلاح — که رایش بود جمله رو در فلاح
بباید که در کلیات امور — بپرسد ازو تا نیفتد فتور
در آیین دانش بفرمانروای — مخالف ز رایش بود ناروای
دهد صحبتش از فزاید ثمر — کزو جلب نفع است و سلب ضرر
بود صحبتش کیمیای فتوح — بجسم ریاست کند فعل روح
اگر اینچنین مرد کامل عیار — نیاید بدست اندرین روزگار
کتابش بیاورد در نظر — کزین نخل بسیار چیند ثمر
دگر شاعر ماهر نکته سنج — دلش از معانی گهر ریز گنج
کند گرم بازار دانشوری — دهد داد لطف سخن گستری
سخن گرچه باشد چو آب حیات — کمال دگر یابد از محسنات
ز هر گونه اشعار گوهر نثار — پسندیدهٔ خاطر شهریار
رساند بسمع همایون شاه — کزو بشگفد طبع کشورپناه
بگاه مناسب بتقریب خاص — سخن را دهد پایهٔ اختصاص
بصورت مخاطب بود دیگری — بمعنی بود شاه دانشوری
پسندد اگر سیرتی خوشتری — که عادت نماید بدو سروری
بنظم آرد آن وصف را مرد کار — بنظمی که سلطان کند اختیار
اگر سیرتی ناپسند آیدش — بفکر خود اصلاح فرمایدش

که ذکرش نماید در اشعار خویش — بیارد به نظم گهر بار خویش
ولیکن بسند کار دیگر کسی — دهد پند تا نفع بیند بسی
غزلیات مرغوب اشعار خوب — پر از محسنات و بری از عیوب
ز هر گونه تمهید های لطیف — اشارات نغز و نکات شریف
به تهذیب اخلاق مائل کند — مهیای کسب فضایل کند
صفات پسندیدهٔ شهریار — بنظم آورد از پی اشتهار
قصاید که در مدح انشا کند — همه سیرت راست املا کند
بدان محمدت نام نیکوی شاه — بماند درین دار تا دیر گاه
چو سلطان کشد از فنا جام زهر — بماند بدان نام نیکش بدهر
ندیمی نکو طینت بذله سنج — کز آیینه دل برد زنگ رنج
کند نقل رنگین بالفاظ چست — به هنگام خاص و بوضع درست
که آید پسندیدهٔ طبع شاه — ولی از ادب نگذرد هیچگاه
ز نمامی و غمزه باشد نفور — بماند بدور از ره مکر و زور

ادب پنجاه و ششم در نصب عمال از دانشوم

سخن پرورا ز یونان زمین — که بودی چنین نور کآن زمین
که هر کس بحکمت سر آمد بُدی — بشغل حکومت مقرر شدی
بتاج حکومت شدی سرفراز — که بودی ز دانش در و امتیاز
دگر آنکه محکوم حاکم حکیم — پسندیده کارائی مرد علیم

کہ تا بہرہ ور تو صحبتش   کند کسب دانش ز تربیتش

شود ناکس از فیض صحبت کسی   کہ دیدند تاثیر صحبت بسی

اگر کار ران مرد دانشوری   بقومی شود حاکم و سروری

بداد و دہش کند خلق را یاوری   بجا آورد خدمت داوری

نہ لغزاند از منہج عدل پائی   رضامند ازو بندہ و ہم خدای

ادب پنجاہ و ہفتم در پند لقمان بفرزند خویش از دانش سوم

بفرمود لقمان بہ تاران راد   گرامی گہر پور والا نژاد

بباید بصبر و یقین ساختن   دل از غصہ و غم بپرداختن

بمحنت زبون کردن نفس دون   ترا بردہد تحمل صبر و سکون

بود ہرچہ ناشایستہ اجتناب   نباید کہ آنرا کنی ارتکاب

ہمانا درین دار ناپایدار   کنی بی ریا زہد را اختیار

بود بر تو چیزی کہ دشوارتر   مصیبت بود پیش تو خوارتر

دگر از نعیم جہان دگر   نباشد برت ہیچ محبوب تر

برزق مقدر قناعت کنی   تو بر آزمندان شفاعت کنی

دگر چشم چون چشم تن پروران   مبیند از بہر روزی دیگران

نہ دام رہ نفس درندہ خوی   سلامت بمانی بخوی نکوی

ازین دار ناپایدار اعتبار ور   چہ خواہی روی در سرای سرور

براندک رضا دہ ز بسیار آن   کم بر تو گردد گران بار آن

برآیی گر از پنجهٔ نفس دون — سر از کام اژدر برآری برون
تهی دار طبل شکم را بجوع — که کوبد بنام تو طبل خضوع
به اسرار حکمت شکم پر کنی — به پردازی از شیشه پر در کنی

ادب پنجاه و هشتم در قبح تندخوئی از دانش سوم

درشتی مکن در سخن با کسی — که روزی دلت خسته گردد بسی
بمانی سر اندر گریبان فکر — مده از کف خویش دامان فکر
تفکر در آلای پروردگار — کند بر تو راز نهان آشکار
اگر باعث خنده نبود مخند — نباید چنین هرزه از هوشمند
نه جنبی ز جای خود ای باشعور — ولیکن چه بینی که باشد ضرور
اهانت بتو از زبانت رسد — اهانت چه آفت بجانت رسد
بفردا میانداز امروزه کار — که شاید بفردا نیاری بکار
ز هر کس که آید خطا در وجود — لب طعنه بروی نباید گشود
که خود مطمئن نیستی ای پسر — به عبرت نظر کن بسهو پدر
گر آید خطا از تو هم دور نیست — که حفظ تو در لوح مسطور نیست

ادب پنجاه و نهم در نکات چهارگانهٔ لقمان از دانش سوم

بفرمود لقمان حکمت مآب — که گرداندم اوراق چندین کتاب
از آن نامه‌ها بهره برداشتم — که مقصود خود در نظر داشتم

ازاں نامہ ہا نکتہ ہا ی بکار
که بد چار صد الف اندر شمار

دو باشد ازاں قابل یادداشت
ملک گردد آں هر کسی یادداشت

یکم گر نکو ئی کند با تو کس
فرامش مکن تا دم مرگ و بس

دوم آنکه گر بد کنی با کسے
بود نا تواں یا توانا کسے

ز خاطر مده آں بد خویش را
که روز ہی مرہم آں ریش را

دو باید فراموش کرد ای عزیز
بد دیگر و نیکی خویش نیز

ادب اول در جواب کیومرث از دانش چہارم

یکی از کیومرث کرد ایں سوال
که ای خسرو با شکوه و جلال

دریں مدت زندگانی خویش
بنا کامی و کامرانی خویش

چه اعجوبه دیدی ازیں روزگار
که نبود بیک حالت و یک قرار

جوابش بگفتا برای رزیں
که امرے عجب تر چه باشد ازیں

که هر روز انساں همی بنگرد
که جمعی ز دنیای دوں بگزرد

به بیند ز بیگانه و آشنای
که گردد بسوی عدم رهگرای

چه خرد و کلان و کهان و مهان
به بندند رخت سفر از جهاں

ولی آدمی زاد خاکی نهاد
ز مرگ یکی هم ندارد بیاد

مگر خویش را داند از ضعف رای
که جاوید ماند بفانی سرای

ادب دوم اندر زهشنگ از دانش چهارم

زگفتار پور سیامک هشنگ
بیفزا ایمت پایهٔ هوش و هنگ

که فرمود آن خسرو نیک رای
حکیمانه اندرز دانش فزای

اگر مورد لطف سلطان شوی
نباید که برخویش نازان شوی

خصوص اندران حالت خطرناک
نباشی دمی فارغ از بیم و باک

که اعیان و خاصان نزدیک شاه
نباشند از دل ترا نیک خواه

فشانند در دام افسانه ها
پی صید مقصود خود دانه ها

به افسون و افسانه دلپذیر
مزاج خداوند تاج و سریر

ز تو پر غبار و مکدر کنند
بتقصیر خدمت مقصر کنند

چو از بد سگالی تو دم زنند
ز تو شاه را طبع بر هم زنند

دم فرصت آن بدسگالان تو
گزندی رسانند بر جان تو

هم از جان و هم مال و هم آبروی
بآب غم و غصه با دست شوی

دگر آنکه چندانکه بالا روی
بحکم خرد کار فرما شوی

که هنگام بالا روی ناگزیر
بباید که چشم تو ماند بزیر

وگرنه فرو افتی با لضرر
براهل بینش بمانی بکور

فرامش مکن حال پیشین خویش
که داری بکف تا دولت دین خویش

به نیک و بد خود بخلق نکوی
بسا زور کامرانی بپوی

منازی بر آمیزش کینه کوش
که هرگز نسازد به هم نیش و نوش

ادب سوم در سوال و جواب پدر و پسر از دانش چهارم

بگفت این طاهر بفرزند خویش ‌ ‌ که بودی بعقل از پدر دست پیش

ندانم که دولت درین خاندان ‌ ‌ بود تا بکی پایدار ای جوان

پسر گفت تا فرش عدل ست پای ‌ ‌ مراین کاخ دولت نیفتد ز پای

عدالت چراغی بود از طلسم ‌ ‌ در ایوان دولت چو جانی بجسم

چراغش دهد تا ضیای بقای ‌ ‌ شبستان دولت بماند بپای

نیفتد مکان تا نمیرد چراغ ‌ ‌ پرد هوشش از سر چو ریزد دماغ

ادب چهارم در فوائد خند منوچهر از دانش چهارم

منوچهر شاه فریدون تبار ‌ ‌ بلب داد حرف جواهر نثار

که از پادشاهان پسندیده تر ‌ ‌ بود آنکه بر خلق دارد نظر

نکویان از و در مقام سپاس ‌ ‌ بدان را بگردن کمند هراس

بعفو قصور آن که دارد قصور ‌ ‌ ز نزدیکیش بایدت بود دور

بیندیش و بیصرفه چیزی مجوی ‌ ‌ که ناید بدستت نوا از جستجوی

رعیت بعهد رعیت نواز ‌ ‌ بگهوارهٔ امن در خواب ناز

نوالش بیکسان بغیب و حضور ‌ ‌ بود در افقش دام نزدیک و دور

حقوق رعیت بود چند چیز ‌ ‌ که بر پادشاهان بود ای عزیز

یکی آنکه زو جسته بمال قرار ‌ ‌ نخواهند فرماندهان زینهار

دگر تازه آئین و رسم جدید — نیارد میان رعیت پدید
چو بینی شود سود آن اندکی — و بالش بود بیشتر بیشکی
اگر خشک سالی بود لا علاج — بباید بنوبت بگیرند باج
نیارند اگر اندران سال و ماه — رسانیدن مال دیوان شاه
بنرمی ستانند از باج خویش — که تندی نشاید بمحتاج خویش

ادب پنجم در عفو از داشتن شهان هم

زپند فریدون فرخنده رای — بگوش آور و چشم دل برگشای
که فرمود آن خسرو خسروان — بگوش منوچهر روشن روان
شهان را بباید که اندر نهاد — بود وصف عفو از عقوبت زیاد
بعفوش گر آید خطا در وجود — تدارک به آسان توان نمود
اگر در عقوبت خطای رود — که بر بیخطای جفای رود
ندارد علاجش کسی ذوفنون — مگر باشد از حد امکان برون
دگر آنکه پاداش کردار او — بود بیش از کار و هنجار او
بوقت غضب گر بتیغ جفا — ستنبه بدر را در آری زپا
بگاه عقوبت گر از تیغ تیز — تن بیگناهی کنی ریز ریز
ازان پس که خشم از تو بیرون رود — بتیغ ندامت دلت خون شود
چه جان دادن از تو نگیرد وجود — ندانم دران دم چه خواهی نمود
چه سنجیده گفت آن سخن سنج مرد — که نتوان سر کشته پیوند کرد

ادب ششم در اسباب انقلاب و انتقال دولت از دانش چهارم

ز موبد بپرسید نوشیروان / که ای دانش آموز پیر و جوان
چه باشد ز اسباب نقل دول / کز و ملک و دولت پذیرد خلل
بفرمود موبد که ای شهریار / بود بخت و دولت ترا سازگار
سه چیز است کان دشمن دولت است / نگر آتش خرمن دولت است
یکی بی‌خبر بودن پادشاه / که پوشد بر و حال ملک و سپاه
دگر تربیت کردن ناکسان / که جویند بالاتری باکسان
سوم ظلم باشد سر فتنه‌ها / که هر سو گشاید در فتنه‌ها
بفرمود او را خداوند داد / که اسباب آن بایدت شرح داد
همین موبد دانش آموزگار / بدو عرض بنمود تفصیل‌وار
که هرگونه اخبار ملک و سپاه / چو پوشیده مانند بر پادشاه
ز هر چار سو فتنه‌ها سر کشند / جهان جامهٔ سوگ در بر کنند
فرومایه هر پایگاه بلند / به اشراف و اعیان رساند گزند
کشند از تن آدمی زاد پوست / ز کوری نه دشمن شناسد نه دوست
بزرگان دل از شه دگرگون کنند / ز خوناب دل دیده پر خون کنند
رعیت چو بیداد بیند ز شاه / بنالد بدرگاه پاک اله
ز سلطان چو بینند رای دگر / بجویند فرمانروای دگر
چو آوازهٔ غفلت شهریار / رود وانه دیاری بدیگر دیار

شود دست شاهان بملکش دراز | کند هر کسی تیز دندان آز
مبادا چنین مرد فرمانروای | که دارد سبک مایه ظلمی روای
چو عمال بینند ازو هیچ طور | که سلطان برآورد دستی بجور
ز پهلوی آن دست آموزگار | برآرند دست ستم صد هزار
ز هر دست صد خانه ویران کنند | بسی جمع دفتر پریشان کنند
شبان گر نهد سر ببالین خواب | شتابند بر گله گرگان شتاب
چو غافل شود نوذر تیره بخت | ز دشمن ودرانگان تاج وتخت
بدریافت آن حال افراسیاب | کند قهر تسخیر ایران شتاب
بجنبید بلشکر چو دریا بموج | درآید باقلیم ایران بفوج
ز دشمن بنوذر چه بیداد رفت | مرآن تخت وآن تاج بر باد رفت

ادب ششم در وصایای هوشنگ به پسر خویش از دانش چهارم

هوشنگ ابن طهمورس دیو بند | شد او گر خسرو ارجمند
همی آورد در وصایای خویش | بتعلیم فرزند دانای خویش
که ای راحت جان ونور نظر | زره بیتو روشن دو چشم پدر
به پرهیز از نقض پیمان بسی | درین جنس سودی نه بیند کسی
به پیمان شکن زشت کاره دغل | رسد زود تر شامت این عمل
که بد عهد را زود کیفر دهند | جزای عمل درکنارش نهند

ادب هشتم در نکوئی کردن از دانش چهارم

ز لفظ فریدون فرخ نژاد — دو حرفی نگارم که آید بیاد
که این صفحهٔ روزگار دو روی — که از روز و شب دارد آئین بروی
ز احوال مردم بود دفتری — نماید ز نیرنگ نو پیکری
چه دفتر ز احوال و اطوار او — ز نیک و بد کار و کردار او
درین حال باید که ای مرد هوش — بتاب و توان در نکوئی بکوش
که در دفتر ابتر روزگار — نکوئی بماند ز تو یادگار
کند خلق خالق ترا پیروی — نشانت بماند اگر خود روی
نکو کاریت بشنود چون کسی — دعا و ثنای تو گوید بسی
ز بد سیرتی‌های تو بالضرور — ز نامت شود گوش مردم نفور
بدنبال تو خلق تحسین کنند — از آن به که بعد از تو نفرین کنند

ادب نهم در پاس داشتن وقت فرصت از دانش چهارم

دگر نکته‌ها آورم از هشنگ — که در هیچ کاری نباید درنگ
مده ای پسر وقت فرصت ز دست — دمی هم بغفلت نباید نشست
غنیمت شمر مهلت یک نفس — پی رحلت آماده باشی و بس
بزاد سفر تا توانی بکوش — که بانگ رحیل آید بگوش
سحر کاروان چون بره پا نهد — کجا فرصت بار بستن دهد

نگر دای پسر گردنا کردنی | که باشد بسی کارہا کردنی
اگر کار دنیا بود یا که دیں | بباید درآں اہتمام گزیں
فراموش کردی اگر کار دیں | معاذ اللہ از بازپرسی چنیں
اگر غفلت از کار دنیا کنی | بسی ناگوارا گوارا کنی
اگر خصم بیند بغفلت دمی | کند کی بقصد تو فکر کمی

ادب دہم در تکیہ نکردن بر ملک و مال و دل نابستن بزخارف دنیا

از دانش چہارم

بفرمود ابرنج دم واپسیں | بنو در که بود از پدر جانشیں
که عاقل نباید که در ہیچ حال | کند ناز بیہودہ بر ملک و مال
دریں یکصد و بست سال شہی | که بودم بر اورنگ فرماندہی
بسی ساختم قصرہای منیع | برافراختم کاخ و طاق رفیع
بآب دم خنجر آبگوں | بد اندیش را غوطہ دادم بخوں
نہادم بسی شہرہا را بنائی | فگندم بسی قلعہ ہا را ز پائی
جہاں پاک کردم ز جور و فساد | بفریاد مردم رسیدم بداد
دریں دم که وقت رحیل من است | اجل اندریں رہ دلیل من است
بدانہا که از مسکن قدسیاں | نگر دند روی سوی ایں خاکداں
برابر شدم با ہمہ چند و چوں | مگر بطن مادر ندادم برون

ادب یازدهم محض کردار رفتار عمال با رعایا از دانش چهارم

ز بهمن جهاندار فرخنده خوی | روایت کند راوی راستگوی
چو سالی ز دورش بسر آمدی | همانا که سالی دگر آمدی
در آغاز آن سال فرخنده فال | که ملک و ملک را بدی نیک حال
رعایای آن ملک از جا بجای | طلب داشتی خسرو نیک رای
چو گرد آمدی جملگی آن گروه | بدرگاه آن خسرو جم شکوه
بخلق نکوی شاه والا جناب | بهر کس از آن جمع کردی خطاب
که سالی ز دوران من در گذشت | بپرسم کنون از شما سرگذشت
که نواب من با شما هر چه طور | نمودند رفتار از عدل و جور
کنید آگهم از سر راستی | که نبود برون از در راستی
که یابند پاداش کردار خویش | سزا و جزای سزاوار خویش
ز سلطان چو این حرف جان پرورش | شنیدی رعایای فرمانبرش
ز رفتار حکام خود بی هراس | نمودی بدرگاه شه التماس
از آن پس که تحقیق بودی بکار | بر و حال پنهان شدی آشکار
خدیو ستم دشمن عدل دوست | که مغز حقیقت کشیدی ز پوست
کسی را بتاج و کسی را بدار | نهادی جزا و سزا در کنار

ادب دوازدهم در شناعت غمز و نمامی از دانش چهارم

یکی از حواشی که غماز بود — بد انجام بود و بد آغاز بود

یکی را که بد بود با نیک بود — بنزدیک کسری سعایت نمود

بفرمود کسری شیرین دهان — که تحقیق غمز تو سازم روان

اگر راست است آنچه گفتی بمن — که گفتی بدان اعتماد این سخن

بگیرم ترا دشمن ای سفله خوی — که غماز هرگز نباشد نکوی

گر از صدق حرفت ندارد فروغ — عقوبت کنیمت بجرم دروغ

گر از غمز توبه نمائی کنون — ز تو بگذرانم درون و برون

چو بشنید آن ساعی روسیاه — بلرزید از حرف تهدید شاه

ز نمامی و غمز توبه کرد — زبان را از این هرزه کوتاه کرد

ادب سیزدهم در همت ملوک از دانش چهارم

فریدون در آغاز فرماندهی — که بودش بکف نقد کار آگهی

بر اعیان درگاه عالم پناه — بهنگامه بزمی بیاراست شاه

که اندیشهٔ فتح دیگر بلاد — همیداشت آن شاه والانژاد

بدو عرض کردند دانشوران — که ای درگهت قبلهٔ سروران

ز ملکی که داری تمتع بری — که باشی ز انگیز دشمن بری

فساد آورد کینه انگیختن — بسی فتنه زاید ز خون ریختن

هنوز است در نشو نخل مراد | نباید که در بیخش افتد فساد
خدیو جهانگیر مالک رقاب | ز عزم ملوکانه دادش جواب
قناعت که وصف بهائم بود | به طبع شهان کی ملایم بود
شهان را نباید که در هیچ حال | بکنجی نشینند چون پیر زال

ادب چهارم در عدل از دانش چهارم

بفرمود شاه شهان اردشیر | که از صولتش روبهی کرد شیر
بقای ریاست بلشکر بود | نگهداری لشکر از زر بود
ولیکن زر آید ز آباد بوم | نه بینی بویرانه جز بوم شوم
شود کشور آباد از داد شاه | تباهی پذیرد ز بیداد شاه
چو خواهی که دولت بپاید بتو | مهمات مشکل کشاید بتو
ز دولت بجز داد چیزی مجوی | که ماند بخلق از تو نام نکوی
شود دولت از داد و دین پای | چو سد سکندر نجنبید ز جای

ادب پانزدهم در عزم ملوکانه از دانش چهارم

در آندم که اسکندر نامجوی | بتسخیر ایران زمین کرد روی
امیری ز اعیان درگاه او | بد بدسگال و نکوخواه او
چو دیدش مهیای آن کارزار | بدو عرض کرد ای خداوندگار
خداوند عالم ترا یار باد | بکاری که داری مددگار باد

خداوند گیتی سراسر شوی | تو فرمانده هفت کشور شوی
سریر کیومرث جای تو باد | سر سروران زیر پای تو باد
اگر چند حرفی درست است و راست | که فتح و هزیمت بدست خداست
ولی مرد دانشور و نیز هوش | که بخشید یزدان بدو چشم و گوش
ببیند چپ و راست و پیش و پس | که نبود بدو خصم او دست رس
شنیدم که دارای ایران زمین | که داری تو باوی سر رزم و کین
سپاهی که دارد پی کارزار | ز روی شمار است سی صد هزار
درین صورت ای خسرو نامدار | بری دانش و دوربینی بکار
جهاندار بیدار کشور کشای | بفرمود که ای مخلص شسته رای
چو عزم ملوکانه آرم بکار | شوم با عروس ظفر همکنار
مرا جز بجوی ریختن پیشه نیست | ز انبوهی خلق اندیشه نیست
که قصاب با یک تن مستمند | نترسد ز بسیاری گوسپند

ادب سیزدهم در حذر کردن از سه چیز از دانش چهارم

ز چنگیز خان زین دو حرف آورم | ز دانش نکات شگرف آورم
که فرموده آن قهرمان زمان | سه چیز است کز وی نباشد امان
یکی آنکه دریا چو آید بموج | به پستی کشند سرکشان را ز اوج
دوم آنکه سلطان چو آید بقهر | به زهر آورد خاصه فساد زهر
سوم آنکه چون آتشی سر کشد | در آغوش خود خشک و تر برکشد

ادب هفتدهم در دوری جستن ازین پنج چیز از دانش چهارم

به هوشمندان دانش نهاد — نباید برین پنج چیز اعتماد
نخستین بود آن دو جان شکار — که گر دیده از دست تو زخم دار
دوم حاکم ظالم تند خوی — دل آزار و غارتگر و کینه جوی
سوم دشمنی کز تو باشد نفور — کند با تو عجز و تملق بزور
چهارم زنی کز ولاو فرزند — جهانی بدین شیوه برهم زنند
ازان پنجمین مرد غماز دان — که با تو بود محرم و راز دان
پی سود و اصلاح کار خودش — بآرامش روزگار خودش
چو دیوان رساند بسر دم گزند — دل عالمی را کند دردمند

ادب هیجدهم در بزرگداشت استاد از دانش چهارم

یکی از سکندر سوالی نمود — ازو خواهش کشف حالی نمود
که سلطان چرا حرمت اوستاد — بجای آورد از پدر هم زیاد
چو روشن بود بر تو ای شهریار — که بعد از وجود خداوندگار
ندارد کسی اینچنین آبروی — که دارد پدر ای شه نیکخوی
ز نادانی خود ندانم مگر — که استاد فاضلتر است از پدر
امیدم که سلطان عنایت کند — بتوجیه فضلش هدایت کند
شهنشاه کشور کشا لب گشاد — بسایل جوابی پسندیده داد

که از منصب اوستاد و پدر | ز روی حقیقت نداری خبر
که اوستاد آب حیاتم دهد | پدر هستی بی ثباتم دهد
پدر از فلک بر زمین آورد | فرود از مقامی چنین آورد
برد اوستاد سعادت قرین | ز سطح زمین تا بچرخ برین
کنون در میان چنین دو مقام | کند فرق مرد حقیقت مقام

ادب نوزدهم در نصائح اردشیر بابکان از دانش چهارم

من از اردشیر آورم این سخن | کنم تازه گلزار دیرین سخن
ریاست باجرای احکام دین | قوی گردد و پایدار و متین
مبند آن چنان دل بدنیای دون | که آن پیر زالی بود پر فسون
نباید مر او را بدل داد جای | که با کس نسازد مر این نارای
مگر میل کلی ازو هم بدست | ببکبار ازو بر مدارید دست
که پس مرد را ملت و اعتقاد | ز افراط فقر آید اندر فساد
بسا کس که از تنگ حالی بمرد | ز بی توشگی ره بجای نبرد
بسا کارها کردنی کرده‌اند | برآوردنی ها برآورده‌اند

ادب بستم در عجز و افتادگی از دانش چهارم

سری را که سر زیر تاج آیدش | رفیقی چنان مهربان بایدش
که [illegible] سرفراز | کند گرم هنگامهٔ فخر و ناز

سخن راند از هستی آدمی ز بالائی و پستی آدمی
که خاکست در خاک جایش بود اگر آسمان زیر پایش بود
نباید پسندیده عقل پاک که چون باد سر بر کشد مشت خاک
زمانی که آن خسرو بختیار شود صاحب قدرت اختیار
بگوید که ای سرور ارجمند بعبرت چه بینی بر پست و بلند
نباید ز انسان خاکی نهاد که موی ز خود کم کند باز باد
گه شادمانی و سور و سرور که باشد دلش از غم و غصه دور
بیادش دهد حال از ده و درد که انجام گردش بود جمله سرد
بیابان درین دیر نا دیر پای شود خانهٔ عیش ماتم سرای
بتوفیق لطف جهان آفرین کسی را که باشد برفیقی چنین
بماند جهانبانیش برقرار رعیت بود جمله فرمانگزار

ادب بست و یکم در فواید صحبت دانشمندان از دانش چهارم

بیارم ز ستا پور الفاظ چند که عبرت پذیرد ازو هوشمند
بیارایمش شاهد عقل و هوش گهرهای معنی کنم زیب گوش
که سرمایهٔ خدمت عاقلان بود بهترین سود مندای قلان
مشو بهره هم همنشین با کسی که بر عقل خود نازد آن ناکسی
میامیز با خود سر کج نهاد که چون شعله دارد سری پر ز باد
نگشتی اگر خاک همدم بباد نکردی چنان سرکشی گردباد

اگر مونسی باید و همدمی — که بی همدمی بر نیاری دمی
به صحبت گزین مرد آزاده — نکو کار و دیندار و افتاده
که تا شیر انفاس آن مرد راد — برد سرکشی های نفس از نهاد
بصحبت اثرهاست ای نکته جوی — که بد زاید از بد نکو از نکوی
اگر آدمی زاد خاکی نهاد — دهد سیرت خاک را سر بباد
که افتادگی باشد از تن زنی — نه خود بینی و مردی و ما و منی
که خاصیت خاک افتادگیست — دم آتش و باد استادگیست
گر انسان نه بر وصف انسان بود — چه حیوان نه حیوان که شیطان بود

ادب بست و دوم در کلمات بهرام شاه ابن بهرام شاه
از دانش چهارم

ز بهرام شاه ابن بهرام شاه — بود این سخن بر کمالش گواه
که گیتی سرای بود بیمدار — بود نام او دار ناپایدار
تو عیب کسی تا توانی مجوی — که باشد ترا دیگری عیب جوی
سخنهای سنجیده و دلپسند — ز یاران بود بیشتر سودمند
بود برقی از حرف الماس ریز — زیانکارتر از دم تیغ تیز

ادب بیست و سوم در نکوئی کردن با نیکان از دانش چهارم

ز شاپور شاه ابن شاپور شاه / که بوده است دارای ایران پناه
حکیمانه حرفی در آور بگوش / که فرمود آن خسرو تیز هوش
که بهتر ز احسان دگر چیز نیست / به نیک و به بد هیچ تمیز نیست
که هر کس سزاوار احسان بود / عطای تو چون ابر باران بود
مگر آنکه باشد بد اندیش خلق / نمک پاش زخم دل ریش خلق
به پرهیز از کینه هر کسی / ولیکن ز فرمانروایان بسی
ز نعمت بود شکر نعمت زیاد / بباید کف بذل نعمت گشاد
همانا که اخلاق شر و فساد / بود آدمی زاد را در نهاد
طبیعت اگر غالب آید برو / که دست تسلط کشاید برو
کند آن فساد و بدی آشکار / دگر چشم اصلاح کارش مدار

ادب بیست و چهارم در احتیاج این چیزها از دانش چهارم

گهرهای گفتار نوشیروان / برون آرم از گنج طبع روان
که فاضلتر بن شهان از وزیر / بتدبیر دولت ندارد گزیر
بود گرچه زن زیرک و با شعور / بشوهر بود حاجتش بالضرور
بود گرچه رهوار چون برق و باد / بقمچی بود حاجت آن جواد

ادب بست و پنجم در طلب انوشیروان نکات جامع از دانش چهارم

انوشیروان خسرو دادگر
بداد و بدانش بگیتی سمر

بفرمود روزی بدانشوران
که بودند اعیان فرمانبران

که خواهم گزین نکته از هر یکی
بمعنی بسیار و لفظ اندکی

که باشد بدولت مفید و صلاح
برای رعیت رفاه و فلاح

حکیمان آگاه بیدار مغز
گشادند لبها بگفتار نغز

سخن راند بر قدر خود هر یکی
گهرها برآمد ز هر درجکی

خردمند دستور بوزرجمهر
گزین حاصل گردش ماه و مهر

چو نوبت بدان مرد کامل رسید
گرانبار کشتی بساحل رسید

که بعد از ثنا و دعای بقای
بدو گفت کای شاه کشورگشای

ده و دو سخن میکنم بر تو عرض
که تعمیل آن بر ملوک است فرض

نخستین که پرهیزگاری بود
که خضر ره رستگاری بود

دوم صدق حرف و وفای عهود
که باید بدین هر دو معتاد بود

سوم در قضایای فکر آزمای
بود رای جستن ز ارباب رای

بسی کار دشوار آسان کند
بسی شام را صبح خندان کند

چهارم نگهداری آبروی
ز هر گونه مردم بخلق نکوی

باکرام ارباب فضل و کمال
هم اعیان و اشراف حسب حال

بود پنجمین گفته ای مرد رای
بنصب قضات عدالت گرای

که یاداشتش کردار هنجارها | بمردم دهد در خور کارها
بود فرع این اصل نظم بزرگ | کند گله را پاسبانی ز گرگ
همانا خبرداری از کارها | تفحص نمودن ز اخبارها
که اعمال عمال فرمانروای | بفرمانبران هرچه رسم ست و رای
هم احشام و ایلات فرمانبران | چه رفتار دارند با حکمران
ستمشان از اسیران خبر داشتن | بر آن دردمندان نظر داشتن
گر از حال بندی بپرسد کسی | ستم ها ز داروغه بیند بسی
نگارش کنم دفعهٔ هفتمین | از آن سود در نکته های متین
که تصفیهٔ مسلک رهروان | بود لازم همت خسروان
که بازارگانان نزدیک و دور | چو بینند راه روان بی فتور
ز ارزان و ارزنده هر جنس چیز | از آن ره برند و بیارند نیز
ز بازار و برزن خبر داشتن | بسنگ موازین نظر داشتن
بود هشتمین حسن تدبیر و رای | که شرط سیاست بیارد بجای
نظر داشتن بر حدود و قصاص | که مجرم ز یاسا نیابد خلاص
نهم جمع اسباب و آلات جنگ | که ناید در آیینهٔ ملک زنگ
دهم با قریبان خود شهریار | سلوک ملوکانه دارد بکار
بر اندازهٔ قدر و مقدار خویش | کند بذل الطاف در کار خویش
بقدر مراتب گرامی کند | بتربیت خویش نامی کند
ز عرض دهم چون فراغت نمود | بشرح یکم بر دهم لب گشود

که صاحب خبر باشد آن پخته رای — بار سال جاسوس ها جا بجای
که اخبار هر گونه از هر دیار — رسانند در حضرت شهریار
برای مشیران سنجیده رای — کند دفع گرفتنه گردد بپای
ده و دوم از نکته های گزین — بفرمود دستور دانش گزین
که سلطان بارکان دربار خویش — نوازش نماید سزاوار خویش
بقدر نکو خدمتیهای مرد — نوازد که ماند بجا پای مرد
چو کسری شنید این نکات بلند — پسندید دارای دانش پسند
بفرمان آن شاه والا صفات — نوشتند با آب زر این نکات

ادب بیست و ششم در موعظهٔ کسری بهرمز از دانش چهارم

ز نوشیروان شاه والا گهر — زمان حیاتش چو آمد بسر
بهرمز گزین پند ها داد شاه — که چون تو پس از من شوی پادشاه
چو خورشید روشن کنی نام خویش — باحسان کنی خلق را رام خویش
ترا چون بسر اوفتد بار خلق — نباشی دمی غافل از کار خلق
بهمت ز خورشید کمتر مباش — چو گوهر توانی شدن زر مباش
رضای رعیت بجو تا توان — که جوید رضای تو پیر و جوان
رعیت بانعام سلطان خویش — رساند بهم برگ و سامان خویش
چو تابد سحر مهر انور بنور — کند روشن از نور نزدیک و دور
رعیت بلطف و عطا های شاه — دهد در دل خویشتن جای شاه

که پیوسته گردد بگرد جهان ‌‌ کند آشکارا آنچه باشد نهان

دهد تن بمحنت پی کار خلق ‌‌ کشد بر سر خود گرانبار خلق

بچشم بصیرت اگر بنگری ‌‌ طفیل رعیت کنی سروری

چو تابنده گردد رخ آفتاب ‌‌ شود خلق عالم ازو کامیاب

کند سروری خسرو ارجمند ‌‌ که باشد رعیت ازو بهره‌مند

بکش گر کشیدن بسر ناوری ‌‌ که بار گرانی بود داوری

ادب بست و هفتم در خبرداری سپاه از دانش چهارم

قباد ابن فیروز ساسان نژاد ‌‌ سر تاجداران ایران نژاد

بپرسید از موبد هوررای ‌‌ که در دین و دولت بدش رهنمای

که فرماندهان را بنظم جنود ‌‌ چه تدبیر شایسته باید نمود

بدو گفت موبد که ای شهریار ‌‌ بپا تا بماند جهان پایدار

ز کار دگر گر تو عاطل شوی ‌‌ نباید که از فوج غافل شوی

خداوند بستان که هر صبح و شام ‌‌ کند فحص احوال بستان مدام

گیاهی که خود رسته باشد بباغ ‌‌ برد از گیاه دگر هم مساغ

تو بیخش برآرد بحکم خرد ‌‌ بجایش گیاهی دگر پرورد

به لشکر بود لشکری گر هزار ‌‌ نباشند مجموع بر یک قرار

به احوال هر یک از آن لشکری ‌‌ بچشمان فکر و نظر بنگری

بزن نقد کردار هر کس بسنگ ‌‌ بود سنگ آن کوشش نام و ننگ

بر آید ازان هر که کامل عیار — ز پروردنش دست کوته دار
جفاکش وفادار مرد لبیب — که تا زد بدشمن چو بر گله شیر
بتوقیر و تمکینش بر فزایی — که شرط نکوخواهی آرد بجای

ادب بست و هشتم در سیاست دینی از دانش چهارم

بذکر سیاسات طمغاج خان — یکی نقل دیدم عدالت نشان
که در عهد آن شاه با دین داد — که میداد از داد کسری بیاد
جوانی بدزدی گرفتار گشت — بهیای پاداش کردار گشت
جوان بود بسیار صاحب جمال — بصاحب جمالی عدیم المثال
فگندی نظر هر که بر روی او — شدی خم بمحراب ابروی او
چو اورا کشیدند در بارگاه — که حکم سیاست دهد بادشاه
جهاندار طمغاج با دین و داد — که برتر تنش بارش نور باد
بفرمود تا بر سر چارسوی — ببرند دستی ازان تند خوی
چو صادر شد اینگونه فرمان شاه — فغان در گرفتند اعیان شاه
بهم عرض کردند فرمانبران — که ای دادگر داور داوران
رحیمی بر این کس برحمت نگر — مگر از سر جرم او درگذر
بفرمود سلطان دانش پسیج — که دخلی ندارم درین کار هیچ
خدا است فرمان و فرمان برم — دهد هرچه فرمان بجای آورم
سپس عرض کردند که ای بادشاه — ز ماهی رود حکم تو تا بماه

چنین دست نازک که اورا بود | بریدن بتو کی گوارا بود
بر این التماس سماجت گرای | بفرمود طمغاج سنجیده رای
که ای تیره رایان دانش شکوه | تبه روزگاران باطل پژوه
به تبریدن دست آن سنگدل | شما را نباید شدن تنگدل
به درد دلش دیده باید گشود | که این دست کالای دشمن ربود

ادب بست و نهم در مبالغهٔ پینغو خان تاتار در عدل از دانش چهارم

زپینغو که سلطان تاتار بود | جهاندار سنجیده اطوار بود
چو دادش بگیتی پر آوازه گشت | کهن عدل نوشیروان تازه گشت
بیک سو ز مردم دعای بقای | ز طرف دگر آفرین از خدای
ازاں دادگر شاه نیکو نهاد | کنم وصف اندازهٔ دین و داد
که چون گوش آن خسرو حق نیوش | که دادی بفریاد مظلوم گوش
نیاورد تاب تحمل دگر | گرانی گرفت از پس شور و شر
طبیبان دانا دل و پخته کار | بدفع گرانگوشی شهریار
بسی حیلهٔ تازه انگیختند | دواها بهم دیگر آمیختند
بحکم قضا هیچ سودی نکرد | خواص دواها نمودی نکرد
به بیچارگی دست برداشتند | بحالی که او بود بگذاشتند
ندارد اگر با قضا پیروی | دم اندر آید دم عیسوی
خلاف قضا گر براهی روی | بهمپای خضر گم ره شوی

چو دریافت آن صاحب تخت و تاج
که آن علت آمد عسیر العلاج

بحسرت سوی خلق نگریستی
همی گفتی و زار بگریستی

که از بهر این نفس بیهوده کوش
ندارم غمی از گرانی گوش

دلم جز بدین درد مغموم نیست
که گوشم بفریاد مظلوم نیست

بدل زحمت نیش دارم بنوش
که فریاد مردم نیارم بگوش

چو بازوی تدبیرها دید پست
بیچارگی چارهٔ تازه جست

که در کشورش چار زد پادشاه
که مرد ستمدیدهٔ دادخواه

پی دادخواهی ز بیداد کوش
بیاید بدیوان من سرخ پوش

بشکل چنین هر کرا بنگرم
باحوال مظلومیش پی برم

ازان داستانها مینوان بر دپی
که با خلق چون بود رفتار وی

خدیوی که در سیرتش داد نیست
اصم به که گوشش بفریاد نیست

ادب سی ام در تاکید موالفت بهمدیگر از دانش چهارم

ز منشور فغفور چین چند حرف
کنم داخل این کتاب شگرف

که هر ناظم و عامل و کدخدای
ازان روبود خلق را رهنمای

که تبلیغ بر لیغ فرماندهی
کند بر برایا سپی آگهی

ختا را خدیو عدالت گرای
ستم داد گر خسرو نیک رای

دران نامه این نکته ارزد همی
حکیمانه حکمی نگارد همی

که باید که افراد نوع بشر
بجان انس گیرند باهمدگر

گر استاده اند و گر افتاده اند / نه یک مادر و یک پدر زاده اند

بشر از دوان هم زبون تر بود / اگر در نزاع برادر بود

زبون تر بود آدمی از سباع / که با جنس خود اوفتد در نزاع

کسی را که در قدر کمتر بود / که کم علم و کم زور و کم زر بود

نباید که چون مردم کم خرد / بچشم حقارت برو بنگرد

نشاید که نخوت بکار آورد / که این خار این کینه بار آورد

دگر نامرادان کم پایگاه / مریض تب حسرت مال و جاه

نباید که بر نعمت منعمان / بر اقبال و بر دولت منعمان

ز کم بینی خویش حسرت برند / به بیصرفگی غصه و غم خورند

ازین نخوت و حسرت جانگزای / نهال مروت در آید ز پای

کند جا بدل وحشت و کینه ها / بر آماید از کینه ها سینه ها

رود از میان الفت و اتحاد / کشد کار مردم به بغض و عناد

ادب سی و یکم در بیان سه مرتبه ای از دانش چهارم

چو شد معتصم صاحب تخت و تاج / ز شاهان آفاق بگرفت باج

دگر بنده ها خیل در خیل داشت / ز ترکی غلامان بسی میل داشت

ز انبوه آن فرقه تند رای / شده تنگ بر خلق بغداد جای

یکی از اهالی آن سرزمین / که می بود از مدتی در کمین

به پیش آمده در گذرگاه او / گرفت از پی داد خود راه او

بگفتش که ای شهریار جهان — ز دست تو نالان کهان و مهان

هجوم سپاهان و ترکی غلام — در اینجا نمانده است جای قیام

ره دانش و داد اگر بسپری — ازین شارسان رخت بیرون بری

وگرنه کنم با تو جنگ و ستیز — چو دشمن برویت کشم تیغ تیز

چو بشنید از و معتصم هچو لاف — بگفتش که بر لب میار این گزاف

بگو با کدامی سپاه و توان — بمن جنگ خواهی نمود ای جوان

دلیرانه دادش جواب آن دلیر — که پشتش قوی بود چون نره شیر

که ای نامور خسرو خسروان — کران تا کران باد حکمت روان

چه پرسی ز مرد و ز نیروی من — ز تیغ من و زور بازوی من

گشایم بتو این معمای راز — که این راه کوتاه نگردد دراز

که از جور مرد ستمگاره — گر آید بجان خلق بیچاره

به نیمی ز شب با دل دردمند — بظالم کند دست نفرین بلند

بنالد بزاری و سوز جگر — که دادش دهد داور دادگر

شبی چند چون زار نالی کند — دل از درد بیداد خالی کند

کند لطف یزدان بدو یاوری — گشاید برویش در داوری

که ظالم سزای سزاوار خویش — بیابد ز پهلوی کردار خویش

چو این حرف را معتصم گوش کرد — ز سر مستی سلطنت هوش کرد

برفق و مدارا سخنهای براند — بزخم دل خسته مرهم فشاند

دل وحشی مرد را رام کرد — بدان دانه آن مرغ در دام کرد

برای خواصان و خدمتگران چه از بندگان وچه از چاکران
بنزدیک آن شهر مینو فضای بنا کرد معمورهٔ دلکشای
چو معمور شد آن همایون مقام شد آن جای را شسّر من رای نام

ادب سی ودوم در اعتماد کردن بر عون عنایت الٰهی

از دانش چهارم

زمانیکه اسکندر فیلقوس بکشور کشائی فرو کوفت کوس
ز ملک قدیمش که موروث بود به اعیان درگاه قسمت نمود
یکی از ندیمان بدو عرض کرد که ای لطف تو داروی جمله درد
عطای تو از مملکت هرچه بود بما بندگان جمله قسمت نمود
نبردی ازان بهرهٔ بهر خویش فراموش کردی مگر بهر خویش
بفرمود سلطان که ای بوالهوس همین بهرهٔ ماست امید و بس
هر آنکه باشد بلطف خدای که در دست من داد طبل ولوای
توکل کند گر کسی بر خدائی پی چاشت چیزی نماند بجائی
چو امید الطاف پروردگار بود بهترین بخشش امیدوار
برای خود آنرا نگهداشتم دگر از پی خلق بگذاشتم
گرامی دو گوهر که اعلیٰ تراست پی صاحب تاج زیباتر است
یکی باشد امید کو رهنما ست دگر همت ست آنکه مشکل کشا ست

کلید در مدعا همت است — دم تیغ مشکل‌گشا همت است

ادب سی و سوم در ترک گذشتن و گذاشتن این عالم از ذهن چهارم

علا بانیٔ دولت بهمنی — دم چند پیش از دم جانکنی
طلب کرد اولاد را در حضور — که گیرد دل و دیده نور و سرور
دو پور گرامی دو نور نظر — رسیدند در پیش چشم پدر
جهانبان از آن هر دو نور نگاه — جهان‌بین خود کرد روشن چو ماه
مگر سومین پور محمود نام — ندید اندر آن فرصت تیزگام
بپرسید شه چون نفس کرد راست — که محمود فرزند من در کجاست
بگفتند حضار خدمت‌پرست — که شهزاده محمود در مکتب است
طلب کرد شهزاده را شهریار — ز مکتب رسید آن همایون تبار
بزانو نشاندش خدیو زمان — بدیدار فرزند شد شادمان
بپرسید ازو خسرو نامور — چه خوانی درین روزهای پسر
ملکزاده گفت ای پدر این زمان — بخوانم همی نسخهٔ بوستان
بفرمود سلطان بفرزند خویش — که دریابد از علم دلبند خویش
که امروز از آن نامهٔ نامور — چه خواندی بخوان پیش من ای پسر
ملکزاده خواند آن حکایت بیاد — که استادش آن روز تعلیم داد
شنیدم که جمشید فرخ سرشت — بسر چشمهٔ بر سنگی نوشت
برین چشمه چون ما بسی دم زدند — برفتند چون چشم بر هم زدند

گرفتند عالم بمردی و زور | ولیکن نبردند با خود بگور
چو این بیت بشنید فرمانروای | بسی گریه فرمود با هایهای
دگرگونه کرد این سبق حال او | که بوده است مصداق احوال او
ولیکن در آندم ز حسرت چه سود | که آندم دم کار کردن نبود
بکارد که کارگر کشتکار | بوقت درو گر بیارد بیار
اگر گوش داری ز من بشنوی | که تخمی که کاری همان بدروی

ادب سی چهارم در پند دارا باسکندر از دانش چهارم

بفرمود دارا دم واپسین | باسکندر از پندهای گزین
که از بازی دهر غافل مباش | ازین مار پر زهر غافل مباش
تو دیدی که با من چه کج باخته است | چه تیغ بلا بر سرم آخته است
بعبرت نظر کن بدنیای دون | نیاید بکس مهر این پرفسون
تن ناز پرورد ما را ببین | که افگنده از پشت زین بر زمین
مباش ایمن از حادثات جهان | که دارد بسی فتنه ها در نهان
تو تا باشی بر خود هراسنده باش | سرانجام گیتی شناسنده باش

ادب سی پنجم در وصول سکندر بشهری نادر الاحوال از دانش چهارم

سکندر در اثنای طوف بلاد | بشهری نصیحت گری اوفتاد
دران دانش آباد دار السرور | بدی بر در هر مکانش قبور

مکانات آن بلدهٔ دلکشای — همی کرده بودند یکسان بنای

نه قاضی بدش از پی داوری — که بی یاوران را کند یاوری

چو آگاه گردید ازین ماجرای — ازان قوم پرسید کشورکشای

که من اندرین شهر بینم سه چیز — وجوهش نیاید مرا در تمیز

نخست اینکه یکسان بود خانها — بدانسان که در رشته ها دانها

دوم حاکم و حکمران شما — نباشد چرا در میان شما

سوم گورها بر در هر سرای — مهیا بود بهر کدامی بنای

ازان قوم چون خسرو با تمیز — بپرسید اسباب این هر سه چیز

مر آن قوم پاسخ گزار آمدند — ز درج دهان دُر نثار آمدند

که در سینه ها کینه باهمدگر — بوجه ترفع بود بیشتر

مگر اندرین قوم با دین و داد — که دارد بهم الفت و اتحاد

ترفع بجوید کسی بر کسی — براه تساوی رود هر کسی

چو انصاف ورزیم باهمدگر — نداریم ازان حاجت داوگر

دگر گوئیمت باعث حفر گور — که پیش نظرها بود آن قبور

نباشیم دمی غافل از مرگ خویش — بمانیم بفکر سر و برگ خویش

دگر گوئیمت موجب این بنای — که نبود درین قوم فرمانروای

چو رفتار این قوم دانش نهاد — بقانون عقل است و آئین داد

ازانهم پی داور و داوری — یکی را کند دیگری یاوری

ادب سی و ششم در کلمات سفاح نخستین خلیفه ز آل عباس از دانش چهارم

زسفاح قولی نگارش کنم | بر هوشمندان گزارش کنم
که باشد بدولت قوی پشت من | نگین خلافت در انگشت من
نزیبد که از خوان احسان من | بمانند بی بهره یاران من
دگر گوید آن خسرو نکته سنج | ز نیک و بد این سرای سپنج
که چون قدرت مرد گیرد کمال | نهد شهوتش رو بنقص و زوال
زخیل بخیلان بود بد تریں | ز رحمت بعید و بلعنت قریں
که امساک را آن تبه کار دوں | کفایت شمارد بفکر زبوں
دگر سیرت بردباری ہمی سرد | گه خشم از و مینواں فہم کرد
یکی التماسی نگارش نمود | که داد سعایت در آں داده بود
بدست یکی از خواصاں سپرد | که آں عرضه را نزد سفاح برد
پس از خواندنش خسرو حق شناس | رقم کرد برظهر آں التماس
ازیں ره مجو قرب درگاه شاه | که دوری افتی از بارگاه آله
رود هر که راه خلاف خدای | ز کردار نیکاں نیابد جزای
پسندیده حق بود عیب پوش | بغمز کساں تا توانی مکوش

ادب سی و هفتم در کلمات ابو جعفر منصور دوانیقی از دانش چهارم

نگارم ز منصور الفاظ چند | پسندیده مرد دانش پسند

که شاهان بدی گر ز کس بنگرند — توانند کز جرم او بگذرند
مگر زین سه جرم سیاست ثمر — نیارند بخشیدن و درگذر
یکی شرکت ملک و فرماندهی — نتابد شکوه و جلال شهی
بود دومین جرم افشای راز — که ابراز یابد ز دانای راز
که سلطان سپارد بدو راز خویش — دران راز خود سازد انباز خویش
قصور سوم پر خطر در برم — خطای خیانت بود در حرم
مروت بود هر کرا بیشتر — کشد بار تکلیف ها بیشتر
مونت بقدر مروت نگر — که باشد بمقدار سر درد سر

ادب سی و هشتم در قبح نمامی غمز از دانش چهارم

چنینش که غمز کسان می نمود — بحکم قضا قاضی بصره بود
بدرگاهش از سید حمیری — شکایت نوشت از سعایت گری
چو دید آن خباثت ازان ناسپاس — نوشت این جواب متانت ساس
که کار قضا من ترا داده ام — نه بهر سعایت فرستاده ام
تو از خدمت خویش غافل مباش — مکن سیرت دیگران را تلاش

ادب سی و نهم در نکوهش معتصم عباسی از دانش چهارم

یکی از خواصش که غماز بود — بملک ندیمان سرافراز بود
ز بد نفسی خود سیه دست مرد — بروزی بر معتصم عرض کرد

که ای شهریار خلافت پناه / وجود تو زیبندهٔ تاج و گاه
فلان مرد تاجر که زر داشته است / گذشت و بسی مال بگذاشته است
ز اولاد او هر که باشد کنون / هنوز از حداثت نیامد برون
بفرمانبران گر تو فرمان دهی / منافی نباشد بفرماندهی
کز آن مال بعضی بضبط آورند / بگنجینهٔ خسروی بسپرند
بگوش دل این عرض گر بشنوی / بدان زر شود پشت دولت قوی
خلیفه چو این حرف را گوش کرد / زبانش بدین حرف خاموش کرد
که آنرا که ایزد نوازد بتاج / دهد افسر و سرفرازد بتاج
چو شیران بود شیر چشم و غنی / نه چون روبه تنگ چشم و دنی
بود صید او روزی دیگران / نگاهش نیفتد بر این و بر آن
نگر دیگران از طفیلش خورند / ز پس خوردهٔ او شکم پرورند
نگردد بشاهنشهی هر که سیر / که باشد ز روی زمین باج گیر
ز مال یتیمان که گیرد بزور / شکیبد کجا خسرو ناصبور

ادب چهلم در کلمات ابوجعفر منصور از دانش چهارم

جهان دار منصور کشور پناه / بروزی بفرمود در بارگاه
که دارم بدین چار کس احتیاج / بود هر یکی درد ما را علاج
که باشند ارکان درگاه من / فروزنده شمع گذرگاه من
کزین چار کس تخت ماند بجای / نماند بجا تخت بی چار پای

نخستیں بود قاضئ دادگر | که جز راستی ره نپوید دگر
دوم کارفرمائ شوکت پناه | برای ضعیف از قوی دادخواه
سوم باج گیر عدالت نهاد | که گیرد خراج از رعیت بداد
سخن چوں بدینجا رسانید شاه | بمالید دست و بگفت آه آه
یکی از خواصئ آں بارگاه | بدو گفت که ای شاه عالم پناه
مرا چارمیں کس که باشد بگوی | که باشد بگیتی بدو هم نکوی
جهانباں بپاسخ زباں برکشاد | زباں حقیقت بیاں برکشاد
که آنکس بریدی بود راست گوئ | پسندیده گفتار و سنجیده خوی
که تا من رساند خبرها ی راست | ولی اینچنیں کس بعالم کجاست

ادب چهل و یکم در عفو از دانش چهارم

یکی را که برکوه جا داشتے | لوای بغاوت برافراشتے
بهنگام فرصت زدی دست و پای | که اورنگ ملک آورد زیر پای
گرفتند و بردند مردان کار | بدرگاه فرماندهٔ روزگار
که باید مکافات کردار خویش | کند هستی خویش درکار خویش
بتهمید پدر موقف بازخواست | پی کشتن استاده کردند راست
بدو گفت سلطاں که ای تیره رای | چرا بند فرماں کشیدی ز پای
گر سطوتم را نکردی خیال | سرت کرده در سر ملک شمال
جهاں سوزد از آتش قهر من | چشد چشمهٔ زندگی زهر من

من اینک کنم پیکرت ریزه ریزه — ببرم سرت را بشمشیر تیز
جزای عمل در کنارت نهم — وجودت بباد فنا در دهم
چو ... بسلطان خطاکار مرد — دلیرانه در خدمتش عرض کرد
چه خواهم ز تو عذر تقصیر خویش — که باشم سزاوار تعزیر خویش
ببخشای بر بندگان خدای — که بخشد خدایت بروز جزای
چو گر داوری ... جزاست — کنی هرچه خواهی که فرمان تراست
جهانبان چو این حرف را گوش کرد — ز غفلت بخود آمد و هوش کرد
نه اینده ... عفو خطا — رها کرد و خلعت نمودش عطا

اورنگ چهل و دوم در اظهار فرصت بودن از دانش چهارم

ز اندرز اشکاشن ... بشنو — جهان داوری از جهانبان بشنو
که تا وقت فرصت که آید بدست — که نتوان از دست تو نشم رست
بده آشتی و مدارا کنی — چو داروی تلخش گوارا کنی
چنان درکمینش بباید نشست — که نتواند از دست تو باز رست
چو هنگام فرصت بدست آوری — بده از دل اندیشه داوری
برد تا ختن آری و بستگری — چو شیران درنده از هم دری
چو دشمن در آید بعجز بوی تو — بچگان مقصد فتنه گوی تو
وگر در تنگی بکار آوری — درخت ندامت ببار آوری
بسا کار کز غفلت یکدمی — بقه گشته چون زخم مرهمی

ز غفلت بسی قصه کوتاه گشت ‏ گدا شاه گشت و گدا شاه گشت

ادب فصل سوم در عفو کسری نوشیروان زدانش چهارم

بدوران کسری نوشیروان ‏ جهاندار بیدار روشن روان
یکی را بجرم بغاوتگری ‏ که خارید آنرا سر سروری
گرفتند و بردند در بارگاه ‏ نگر حکم یاسا دهد پادشاه
خدیو خدا ترس عاجزنواز ‏ در عفو او بر رخ جرم باز
بلطف از سر جرم او در گذشت ‏ ز خونش بخوی نکو در گذشت
چو دیدند اعیان آن بارگاه ‏ بر آن خیره سر شفقت پادشاه
زخصم زبون عفو باد سنز بس ‏ نباید پسندیدهٔ هیچ کس
که ابقای شخصی چنین فتنه جوی ‏ بر هوشمندان نباشد نکوی
یکی از بزرگان که رو داشتی ‏ که روی سخن پیش او داشتی
زمین ادب را ببوسید و گفت ‏ که ای دین و دولت برای تو جفت
یقین گر بجای تو من بودمی ‏ خطای چنین کس نه بخشودمی
چو کسری شنید این سخن لب گشاد ‏ جوابش هم از گفتهٔ او بداد
که چون جانه داری تو بر جای من ‏ نداری دل جرم بخشای من
بود عکس حال تو کردار من ‏ خلاف تو باشد سزاوار من
از آن عفو کردیم در کار او ‏ گذشتیم از کار و کردار او
یقین گر بجای تو من بودمی ‏ خطای چنین کس نه بخشودمی

مر این نکته نابد بفهم عوام | مگر آنکه باشد بدانش تمام
که هر یک بطون خود اظهار کرد | نهان سیرت خود پدید ار کرد
یکی کینه در سینه گنجینه داشت | دگر طینت صاف آئینه داشت
بقدرت بود لطف عفو آزای | نباید مگر از خداوند رای
بود پایه همتش بس بلند | که بر زیر دستان نیارد گزند
کرم باشدش بر بزرگی گواه | که هنگام قدرت ببخشد گناه
خرد تا بود کار فرمای تو | طبیعت بود تابع رای تو
نهال کرم را ببار آورد | که بخشش بقدرت بکار آورد
اگر خشم و آز است در حکم تو | که ره پوید این هردو بر حکم تو
حکیمی و عرفان پناهی تراست | ز درگاه حق هرچه خواهی تراست

ادب چهارم در دلیری و مردانگی از دانش چهارم

یکی از ملوک دیار عرب | ز مردان میدان مردی طلب
در آن دم که آن خسرو نامدار | به پیکار دشمن همی شد سوار
وزیرش که دانش پدر بود جفت | رکابش بداد و بدیده بوسید و گفت
که سر رشته کار مفهوم نیست | سرانجام احوال معلوم نیست
مبادا که دشمن شود چیره دست | بحکم قضا بر من آید شکست
در آن دم که بادا نصیب عدوی | کجا جه بیت ای شه نیک خوی
ملک از سر خشم دادش جواب | که ای بیخبر دم دور از صواب

بر و چشم تو کنده و کور باد — هم از رحمت ایزدی دور باد

که جوید مرا زنده بعد از شکست — از آن هستیم نیستی خوشترست

کنم جهد تا پی کنم پای خصم — زنم بر سر خاک بالای خصم

اگر فتح باشد ز خصم زبون — شود رایت دولتم سرنگون

دهم داد مردی بمیدان کین — نیایم فرود از سر پشت زین

کنم جهد چندانکه در کارزار — دو دستم همی باز ماند ز کار

بفرجام با پیکر چاک چاک — در افتم ز رهوار و غلتم بخاک

بصد جان کنم سر بقربان خویش — بمیدان چو مردان دهم جان خویش

بچوگان دانش بره هر که گوی — نخواهد دگر جستن بنام نکوی

بمردانگی نام من یادگار — بماند بر این صفحهٔ روزگار

بچوگی مرا پیکر چاک چاک — بمیدان ته پای اسپان بخاک

ادب چهل و پنجم در ترغیب ندیمان با سکندر برخاستن

از دانش چهارم

ندیمی نکو رای نیکی اساس — حضور سکندر نمود التماس

که ای دادگر پادشاه بزرگ — بعهد تو شیر و شکر میش و گرگ

بباید که زنها بعقد آوری — که باید بود تو این داوری

که اولاد بسیار گیرد [illegible] — قبای شهی را [illegible] از خلد

نشینند بعد از تو بر جای تو — کشایند چتر فلک سای تو
بود هر یکی وارث تخت و تاج — دهد سکه دولتت را رواج
شهزاده بزرگ نوای شهر یابه — بماند ز تو در جهان یادگار
لقب بود سلطان گدای نیکرای — جهان دیده گرم و سرد آزمای
دلیری که غالب بمردان بود — بخواری زبون زنان کی شود
نکونامی و معدلت در جهان — بود بهترین یادگار شهان

ادب چهل و ششم در پند امیر ناصر الدین محمود غازی از دانش چهارم

چو محمود غازی شه دادگر — بشهزادگی در زمان پدر
بیاراست باغی بهشتی بهار — چو رخسار زیبای گلرنگ یار
بهشتی بروی زمین طرح کرد — مگر متن خلد برین شرح کرد
نهالان موزون و آراسته — ببالای خوبان نو خاسته
تماشائیان را دم سیر باغ — ز سیرابی گل نگه تر دماغ
چه سنبل که زنجیر تار نظر — چه ریحان خط عارض سیمبر
بچشم آمدی عکس گل گرداب — نگه غوطه خوردی بحوض گلاب
دل نافه از نکهتش موج خون — پراگندگی بردی از دل برون
نوا سنجی عندلیبان باغ — ز دل رنج می برد و فکر از دماغ
روان هر طرف چشمه‌هائی روان — بسبزه و لطافت چو نوشین روان
قصور نگارین بنقش و نگار — چو از خال و خط روی خوب نگار

هوا همدم فیض باد مسیح — علیلان غم را علاج صحیح

سوادش سواد ریاض جنان — همین سرمهٔ دیدهٔ روشنان

ملوکانه اسباب سامان نمود — پدر را دران باغ مهمان نمود

چو فارغ شد از خوردن و سیر باغ — دل و دیده را شد فروغ و فراغ

به پیش پدر ناز پرورده پور — نمود التماس از وفور سرور

که این دلکشا باغ نزهت فزای — که از مقدمت گشته مینو فضای

بصد اهتمامش بیاراستم — به اسباب شاهانه پیراستم

درین چار گلزار با فر و شان — نباشد چنین باغ مینو نشان

گمانم که این باغ را پادشاه — پسندد که خوش آیدش در نگاه

چو شهزاده این حرفها عرضه داد — پدر در جواب پسر لب گشاد

که ای نامور پور والاگهر — بر نورس خانه باغ پدر

بنای چنین باغ دشوار نیست — بکاری که نازی چنان کار نیست

مرا بندگان گاه دل خواستن — ازین به توانند آراستن

بر این بوستان دست باید فشاند — ازین خوبتر باغ باید نشاند

که باشد همیشه بهار روان — زمینش بود دولت خسروان

بود پر ثمر نخل این باغ نغز — ز صاحب کمالان پدیدار مغز

ز سرچشمهٔ بخشش شهریار — بباید به تربیتش آبیار

چنین بوستان بایدت ای پسر — که یابی ازو در دو گیتی ثمر

ازین خوبتر باغ ها در جهان — مهیا شد از بانی شهان

که گم گشته آن باغ را انتظام　　شمیمی نیاید ازان در مشام

هر آن میوه کو زندگانی دهد　　ترا هستی جاودانی دهد

نباشد بجز فضل و دانش دگر　　مر این باغ دایم بود پر ثمر

افادات دانش بود بار او　　بجاوید ماند ثمر خوار او

چه پر میوه باغ دانشوری　　که در هر دو عالم ازو برخوری

چو محمود بر تخت شاهی نشست　　بشاهانه پیوند پرکار بست

پذیره هر کرا در فنی دستگاه　　ز اطراف عالم طلب کرد شاه

بر او با هنر مرد جمع آمدند　　چو پروانه بر گرد شمع آمدند

حقیقت که از قدردانی او　　تربیت خسروانی او

بدرگاه آن شاه فرخ نهاد　　عجب مجمع کاملان دست داد

سخنور چو فردوسی و عنصری　　خدیوان ملک سخن گستری

دگر فرخی بود و عسجدی　　نگارش گر دفتر بخردی

بنام همایون آن شهریار　　ببستند بس نامهٔ نو نگار

بدار البقا گام بر داشتند　　گذشتند و آن نامه بگذاشتند

خصوص آن چمن بند باغ سخن　　کزو گشت روشن چراغ سخن

بمیدان معنی یل نامدار　　توانائی خامه کرد آشکار

که در نظم شهنامه آن نامور　　بنظم بیان داد داد هنر

در آن نامه از خامه گوهر فشاند　　کزو نام محمود جاوید ماند

باب چهل و هفتم در بنای تخت طاوس و فرتنی شاهجهان از دانش چهارم

بحکم همایون شاه جهان ‏ ‏ ‏ که در هند بوده است شاه شهان

سریری مرصع بیاراستند ‏ ‏ ‏ بانواع جوهر بپیراستند

چو آمد بچشمش همایون سریر ‏ ‏ ‏ پسندید سلطان گردون سریر

بسی سیم و زر در نثارش فشاند ‏ ‏ ‏ هر آن تخت را تخت طاوس خواند

یکی خسروی بزم ترتیب یافت ‏ ‏ ‏ بدان تخت آن انجمن زیب یافت

چنان حشمت و شوکت بارگاه ‏ ‏ ‏ و نور تجمل بدان دستگاه

به پیشینیان کی بهم بوده است ‏ ‏ ‏ اگر بوده بسیار کم بوده است

نویسان که حاضر بخدمت بدند ‏ ‏ ‏ چو آیینه با محو حیرت بدند

چو سلطان خرامید در تختگاه ‏ ‏ ‏ که در ساعت خاص و مختار گاه

و نهد تخت را پایه پای بوس ‏ ‏ ‏ کند سرفرازش بفر جلوس

در آن عالم شادی و خرمی ‏ ‏ ‏ که دل یافتی همدم بیغمی

دو رخسار دستور آصف مکان ‏ ‏ ‏ شد از ارغوان صورت زعفران

درین حال سلطان فیروز بخت ‏ ‏ ‏ مصلا بگسترد پهلوی تخت

بشکرانهٔ نعمت کردگار ‏ ‏ ‏ دو رکعت ادا کرد گیتی مدار

بدل بود از اخلاص ربی سپاس ‏ ‏ ‏ برآمد بر اورنگ گردون اساس

در آن جشن شاهنشه جم سریر ‏ ‏ ‏ زر افشاند و جوهر چو ابر مطیر

چنان دست جودش گهربار گشت ‏ ‏ ‏ که دوش املها گرانبار گشت

چنان غلغل عیش افگنده شور | که در خنده افتاد لبهای گور
چنان چارهٔ کار در کار بست | که در وا ز دل بیدلان بار بست
چنان زد بگیتی صلای نشاط | که شد خاربن گلبن انبساط
زمانی که سلطان درویش خوی | ز ایوان بخلوت سر آورد روی
ازان هر دو صورت که بیداده بود | ز دستور اعظم [illegible] نمود
که اول در اندوه بودی چرا | در آخر مسرت فزودی چرا
بمن راست گو باعث این حال | که بوده است وجه سرور و ملال
امیر معظم وزیر بزرگ | که یکجا بهم داشتی میش و گرگ
بدرگاه خسرو نمود التماس | که اول مرا بود در دل هراس
کزین خوشنما طمطراق جهان | سزاوار درگاه شاهنشهان
مبادا که شاهنشه از ره رود | عنان خرد از کفش شه رود
چو فرعون لاف خدائی زنی | ز نخوت دم کبریائی زنی
چو این عقده افتاد در کار من | دگرگونه شد رنگ رخسار من
چو دیدم ز سلطان سرافگندگی | بدین خواجگی اینچنین بندگی
بدرگاه یزدان نمودم سپاس | که دادم رهائی ز تشویش هراس
اگر دون سر افتخارم بود | که چون تو خداوندگارم بود
رسد بر سر آسمان پای من | که چون تو بود کارفرمای من
بباید دل مرد خدمتگذار | بود اینچنین با خداوندگار

ادب چهل و ششم در زهد از دانش چهارم

چو شد ناصر الدین محمود شاه　　بهندوستان صاحب تختگاه
ز بس در ره زهد چالاک بود　　ز آلودگی دامنش پاک بود
کنیز و خواصان دولت سرای　　برآورده از خانه فرمانروای
برای رضای حق آزاد کرد　　دل بندگان خدا شاد کرد
بفرجام دولت سرای شهی　　شد از خیل خدمت پرستان تهی
بجز بانوی شاه دیگر نبود　　که خدمتگری شاه را می نمود
مر آن گوهر درج نیکاختری　　ز بس خستگی ها بخدمتگری
بروزی بسلطان نمود التماس　　که ای دادگر خسروی حق شناس
خداوندی از تو ز ما بندگی　　سران را بپایت سر افگندگی
چه باشد که از بهر خدمتگری　　ز مال خودت گر کنیزی خری
نخواهم که باشد پرستار من　　که باشد بخدمت مددگار من
چو این عرض بشنید کشور خدای　　بگفتش که ای بانوی نیکرای
ز ایام عمرت بسی بر گذشت　　زمان تن آسانیت درگذشت
تحمل کنی چند روزی دگر　　که ایام عمر تو آید بسر
گر آسایشی خواهی از کردگار　　تن خویشتن را بمحنت سپار
که در مزد رنج و غم روز چند　　تو از رحمت حق شوی بهره مند

باب چهل و نهم در سیاست ملکشاهی از دانش چهارم

بروزی ملکشاه والاتبار — ز سلجوقیان خسرو کامگار

بیک مرغزاری لب زنده رود — پی صید افگندن آمد فرود

یکی از غلامان با آب و جاه — که بد حاجب خاص آن پادشاه

یکی گاو فربه که در مرغ دید — که گه گاه چراگاه را میچرید

بجور رشش گرفت و کبابش نمود — مگر خوف روز حسابش نبود

عجوزی بکه آن گاو بودی ازو — غم تنگ عیشی ربودی ازو

بنفس خود و چار طفلان زار — صغیر و پدر مرده و هیچ کار

ز شیر همان گاو کردی معاش — ز پیری دگر ره نه کردی تلاش

چو آگاه گردید ازین ماجرای — گرفتش غم گاو سر تا بپای

ز آب دو چشمش روان گشت جوی — ز دود فغانش فلک تیره روی

پس از گریه و ناله دلشکن — چو آمد بحال خود آن پیرزن

به پشت پلی داد جا کرد جای — که بودی گذرگاه فرمانروای

بگاهی که زان پل گذر کرد شاه — که در انتظارش بدی از پگاه

زن از جای خود چون شرر گرم جست — که دامان سلطان بیارد بدست

همان گاوکش حاجب روسیاه — همیخواست تا راند از نزد شاه

برو بانگ زد شه که دور از گذر — که این پیرزن دادخواهد مگر

چو بگریخت شیطان ز لاحول شاه — بدامان شه دست زد دادخواه

بزاری بگفتش که ای شهریار — بگیتی بمانی تو گیتی مدار
معاشش من بیوهٔ هیچکار — که دارم پدر مرده طفلان چهار
بشیر همان گاو وابسته بود — برویم در فکر در بسته بود
همین کس که می راندم از نزد شاه — نشانده است مارا بروز سیاه
که آن گاو را کشت و کردش کباب — زد آتش بجان من و دل کباب
چو اکنون مرا معاشم نماند — زمان و توان تلاشم نماند
ز تو داد خواهم بده داد من — بده گوش اینک بفریاد من
جوابم بده ای سر سروران — بر این پل بدادم رسی یا بران
بر این پل نیابم اگر داد خویش — بر آن پل ستانم ز فریاد خویش
شهنشه که این حرف را گوش کرد — تو گویی که خود را فراموش کرد
چو آمد بخود گفتش ای پیرزال — از این پیش بر ظلم صاحب منال
من اینک بر این پل دهم داد تو — نهم گوش دل را بفریاد تو
مرا هول آن پل گدازد چنان — که ریزد ز تن روغن استخوان
همانجا بپایید شاه زمن — رسد تا بدرد دل پیرزن
بدان قصه پی برد فرمانروای — که دریافت سرتاپی ماجرای
شد آن ظلم ثابت بر آن خیره سر — بپاداش رساندش شه دادگر
عوض گاو را خسرو داد داده — بدان پیرزن داد هفتاد ده
ستمگر ز کشت عمل خوشه چید — ز خود دیدن آن کور دل انچه دید
پس از مدتی چون ملک شاه مرد — بسوی جنان از جهان رخت برد

عزیزی پس از مرگ دیدش بخواب ‏ بگفتش که ای شاه عالی جناب
بمن آگهی ده ز پایان کار ‏ که چون گشت حال تو ای شهریار
بگفتش دعای زن دادخواه ‏ که روزی رسیدم بدادش پگاه
ز چنگ عقوبت خلاصم نمود ‏ نجات چو من ورنه ممکن نبود

ادب پنجاهم در پند منصور عباسی از داستان چهارم

بفرمود منصور کشورگشای ‏ بفرزند خود مهدی نیکرای
که در گوش کن این گهرهای پند ‏ که از عمر و دولت شوی بهره‌مند
خلاف شریعت خلافت متاب ‏ کند خانهٔ ملک و ملت خراب
ز ظلم و ستم شاه را افسرش ‏ که فرمانروائیست در کشورش
نیابد سروری سکهٔ سروری ‏ که او را کند خلق فرمانبری
نیابند مردم اگر داد خویش ‏ بگردون رسانند فریاد خویش
چه خواهی که آرامش آید پدید ‏ بفریاد مظلوم باید رسید
بود شخص ناچیز آن مرد حیز ‏ که با کمتر از خویش جوید ستیز

ادب پنجاه و یکم در انقلاب حال مردم از داستان چهارم

ز مهدی خلیفه یکی پور بود ‏ بنام پدر اسم مشهور بود
همی چند روزی که مقدور بود ‏ بتخت خلافت تمکن نمود
در آن دورهٔ خود که مهلت بماند ‏ بفرمان نفس ستمکار ماند

ز حد عدالت برون کرد پای / نترسید ظالم ز قهر خدای
نه خوفی در انجام بیداد کرد / نه از انقلاب زمان یاد کرد
چو بد شد بد اختر یاورش / نه اختر خدای جهان داورش
ازان بخت برگشته برگشته بخت / کشید از سر و پای او تاج و تخت
چو چشمان اقبال بی نور گشت / بیابان جهان بین او کور گشت
عصا برگرفتی بکف چون گدای / بدریوزگی باشدی جا بجای
بعبرت بر و هر که نگریستی / بر احوال آن کور بگریستی
کسی پردهٔ غفلت ار بردرد / به نیرنگ احوال خود بنگرد
که در عمر کوتاه خود یا دراز / چها دید در خود نشیب و فراز
ز اقبال و ادبار و شادی و غم / ز رنجوری و تندرستی بهم
درین پیکر خاک ظلمانیش / که از کس نیاید نگهبانیش
ببیند اگر چشم دریافت است / بسی نقل و تحویل ره یافته است

اوپنجاه و دوم در کلمات سرزنش یتماز از دانش چهارم

مظفر که بود ابن محمود شاه / ز شاهان گجرات بادشهگاه
چو بر تکیهٔ سلطنت پشت کرد / نگین سعادت در انگشت کرد
ز خواجه سرایان درگاه او / بد اندیش خلق و نکوخواه او
بزعم غلط مخلص شاه بود / بتحقیق بدخواه درگاه بود
بدستور روزی پدر بادشاه / برای سلام آمد آن روسیاه

یکی بدرهٔ زر که همراه داشت   پس از کورنش پیش سلطان گذاشت
چو پرسید سلطان از و چیست این   بگفتا که زر گفت از کیست این
بگفتا که بود از خدا بیهراس   بدرگاه سلطان نمود التماس
که این مال از آن سلطان بود   بگفتش بگو بر چه عنوان بود
چنین گفت گدا طبع معروض داشت   بنای سخن بر خیانت گذاشت
که از وجه جاگیر آن رهروان   که گشتند ازین دار فانی روان
بدی در کف وارث هر یکی   ز عمش چو میراث بد بیشکی
من از قبضهٔ آن خیانت گران   برآوردم و دخل کردم بر آن
مر این زر بود حاصل آن نقول   ز بسیار آن اندکی شد وصول
چو در گوش سلطان رسید این صدا   گرفت آتش خشم سر تا بپای
برافروخت رخسار خود را بقهر   تو گویی بکامش کسی ریخت زهر
ز روی عتابش نمود این خطاب   که ای ناسزا بندهٔ بیحساب
نه مردی که نامرد خوانم ترا   که در جنس مردان نه دانم ترا
نمانی بمرد و نه مانی بزن   تو داری بخود سیرت اهرمن
با مرگدای پلید خبیث   بدین کار کردی عمل ای خبیث
ازین پس نباید چنین کار کرد   بگرد چنین بیجایی مگرد
اگر مرد صاحب نقول ای فضول   پسر باشدش وارث آن نقول
پسر گر نباشد بود دخترش   شود مالک ملک و سیم و زرش
اگر دخت نبود غلامش بود   مر آن بنده قائم مقامش بود

ز هر کس که این زر گرفتی بزور | بدو باز ده ای سگ ناصبور
سپس آن خدیو مظفر لوای | که مشمول بادا بلطف خدای
دل بندگان خدا شاد کرد | ز زندان اندوه آزاد کرد
بدستور آبای ذیشان خویش | روان کرد دریای احسان خویش
بهر کس که در قبضهٔ خویش داشت | زمین نیز اموال را واگذاشت
بفرمان والا که اصدار کرد | مر این حکم را نیز اظهار کرد
کز این بعد هر کس که باشد ذلیل | بر اقطاع خود از کثیر و قلیل
بدار البقا چون شود رهگرای | از این محنت آباد اندوه زای
ازو هر که ماند چه اصل و چه فرع | برد بهرهٔ خود بفرمان شرع
بدیوانیان کرد قدغن بسی | کز این حکم من سر نتابد کسی
مر این نامهٔ نیک نامی شاه | نگردد بفرسودگی ها تباه
بروزی رود هر که آید بدهر | ز دست اجل درکشد جام زهر
کسی پخته و کس بخامی رود | خنک آنکه با نیکنامی رود

ادب پنجاه و سوم در کلمات اعتبار گرفتن از نقش پایم

ز آل مظفر دو محمود بود | که در ملک گجرات شاهی نمود
کنم ذکر محمود ماضی کنون | که آیندگان را بود رهنمون
که از یورش سند و دیگر بلاد | چو فارغ شد آن شاه والا نژاد
پس از مدت چار سال و دو ماه | خرامید سلطان سوی تختگاه

از آن پس که قطع مراحل نمود / بیک فرسخ شهر آمد فرود

همانجا بفرمان فرمانروای / سراپرده سلطنت شد بپای

چو سلطان در آنجا فروکش نمود / زمین از فلک گوی رفعت ربود

بزرگان درگاه گردون مماس / نمودند در حضرتش التماس

که در موکب خسروی هرکه هست / چه تاجیک و ترک و چه هشیار و مست

چه سرکرده لشکر و لشکری / که بودند با ما سپاه لشکری

پس از مدتی باز گردیده اند / سواد دیار وطن دیده اند

کنون شوق دیدار فرزند و زن / بود هر یکی را بدل موج زن

بدین قرب از خانه ماندن بدور / تن آدمی را رساند بگور

جهانبان بپاسخ زبان برگشاد / چه سازم که بندی بپایم فتاد

چنان سخت بندی فگندم بپای / که جنبیدن از وی نیارم زجای

بسا کس که در ظل رایات من / بجانش خراشیده بود از وطن

که در وادی نیستی پا کشاد / اجل فرصت باز گشتن نداد

بتاج ظفر چون سرافراز گشت / در گور بر روی او باز گشت

کسی از مرض از جهان رخت برد / کسی آب شمشیر خون ریز خورد

بسا کس که فرزند و زن داشتند / عزیزان خود در وطن داشتند

کسی را پدر مادر کسی را پسر / کسی را پدر شوهر آن دگر

بیاد آید و درد گیرد دلش / کشد شعله ها سر ز آب و گلش

دل بیدلان تا نیارم بدست / بگنجم که آید قدم پایم بیست

بروز دگر پادشاه ولی — چو ابر بهاران ز دریا دلی
روان کرد سرچشمهٔ جود خویش — رسیدند مردم بمقصود خویش
دل ریش آن دردمندان زار — بمرگ عزیزان خود سوگوار
بجاگیر و روزینه ها شاد کرد — خراب دل خسته آباد کرد
ز تیمار مردم چو فرصت نمود — بدرگاه منعم سر شکر سود
پس آنگاه سلطان فرخنده خوی — سوی مرکز دولت آورد روی
بفیروزمندی پس از دیر باز — بدولت سرای خود آمد فراز
ز محنت دل شاه آزاد گشت — بدیدار فرزند و زن شاد گشت
پی تهنیت مردم خیر جوی — بدرگاه شاهی نهادند روی
چو نوبت بصدر معظم رسید — بخدمت بسی شاد و خرم رسید
بدیدار سلطان مسرت نمود — بلفظ مبارک زبان برگشود
جهانبان چو لفظ مبارک شنید — جگرسوز آهی ز دل برکشید
بگفتش که ای صدر دیوان قدر — ببرج صدارت فروزنده بدر
مرا این سفر شد مبارک بسی — تو این تهنیت را بپرس از کسی
که دارد بدل داغ مرگ عزیز — جهان تیره باشد بر او ای عزیز
نگنجد بمیزان انصاف سنج — که من شاد باشم و مردم برنج

باب پنجاه و چهارم در زهد و تقوی از دانش چهارم

سر زاهدان ناصرالدین بنام — بسالی دو مصحف نوشتی مدام

پی هر یه دادی بخاصان خویش — بهایش معین بدی کم نه بیش
پس از روزگاری یکی نیک مرد — گرفت و خط شاه معلوم کرد
ببوسیدش و حرز جانش نمود — ولی بر بهای مقرر فزود
فروشنده را مشتری هرچه داد — بیاورد و در پیش سلطان نهاد
ز ثمن معین چو دیدش فزون — بفرمود سلطان لبسوز درون
بهای کتابم نبود این قدر — بخط منش یاد کردی مگر
فروشنده گفتش که ای شهریار — خطت را ندادم نشان زینهار
ولی خود خریدار بشناختش — ببوسیدش و حرز جان ساختش
بهای مقرر گرفت و زیاد — بدست فروشنده باز داد
بگفتش که دانگی بمحنت برم — بود خوشتر از گنج بادآورم

باب پنجاه و پنجم در نصیحت بادشاه بوزیر از دانش چهارم

ز فرمانروایان هندوستان — خودی دشمنی از خدا دوستان
همان ناصرالدین محمود بود — کزین پیش کلکم نگارش نمود
شب و روز با ذکر حق ساختی — بجز کار عقبی نپرداختی
بحق جمله اندیشه و فکر او — نبودی دمی فارغ از ذکر او
سلیمان نگین بود و سلمان یقین — بفرمان او ملک دنیا و دین
بشوق عبادت خدا داده داد — نگین خلافت بدستور داد
چو بسپرد خاتم بدو گفت شاه — که ای بازوت پشت دولت پناه

همین چشم دارم ز تو ای فلان | که امروز کاری مکن آنچنان
که فردا به پیش خداوندگار | تو از من خجل من از و شرمسار

ادب پنجاه و ششم در وصیت سلطان ناصرالدین پیر از دانش چهارم

چو شد ناصرالدین از این تنگنای | بهنگام رحلت به دیگر سرای
دم جان سپردن بجان آفرین | جبین نیاز شد بروی زمین
شهنشه که بردی ز یزدان زده | به دستور دانا وصیت نموده
که چون بینی ای یار دیرین من | برآید ز تن جان شیرین من
برنگ دل کن تو رویم سیاه | که روئی ندارم در آن بارگاه
به پیراهنی من که دارم به تن | به پیچی تنم را بجای کفن
چو حیوان به بندی بپایم رسن | بدان ریسمانم بخاری فکن
چنان شرمسارم ز کردار خویش | که حیرانم امروز در کار خویش
چو دیروز من کار خود کردمی | غم خویش امروز کی خوردمی
مرا منزلی سخت آمد به پیش | که از توشه دارم تهی دست خویش
سزای سیه کار مردی چنین | به روی زمین به که زیر زمین

ادب پنجاه و هفتم در تعلیم پذیرفتن سلطان جلال الدین ملکشاه سلجوقی از درویشی از دانش چهارم

ملکشاه سلطان کشورکشای | ز الپ ارسلان پور دانش گرای

ازو ماجرای گزارش کنم | دو حرف از کتابی نگارش کنم

که روزی گزارش براهی فتاد | ز درویش بر روی نگاهی فتاد

سلامی بسنت برو عرض کرد | که درویش بو من خدا فرض کرد

ز سلطان بپاسخ نیامد صدای | که بودی لبش وقف ذکر خدای

بجنباند سر شاه والا نژاد | جواب سلامش بدینگونه داد

چو درویش بشنید ازو این جواب | بگفتش که ای شاه عالیجناب

بدرستی آنچه بر من ادا ساختم | سر از بار سنت رها ساختم

تو فرض خدا ترک دادی چرا | ره جهل بر خود گشادی چرا

شهنشه بپاسخ زبان بر گشاد | گهر در جواب در فشان بر گشاد

که مشغول بودم بشکر ای فقیر | ندادم از آن پاسخ نا گزیر

چو دارم ازو نعمت بی قیاس | بجز نعمت او گزارم سپاس

بدو گفت درویش فرمان پناه | که شکر که میگفتی ای پادشاه

بگفتش که جز ذات پاک خدای | که باشد که شکرش بجا آرم بجای

مرا هر چه باشد ز امداد اوست | ز مال و ز جان و ز تن داد اوست

بپرسید سائل ز فرزانه رای | که چون آوری شکر حق را بجای

ز کیفیت شکر حق باز گوی | که آگاه گردم من راز جوی

خدیو زمان شاه والا نژاد | جواب سوالش بدرویش داد

که الحمد لله خوانم همی | سپاسی ازین به ندانم همی

چو این حرف سلطان رسیدش بگوش | بدو گفت سائل که ای هرزه کوش

نه راهی بود این که تو میروی　　که از جاده راست کج میشوی
حق شکر حق را نیاری بجای　　بهر نعمتی هست شکر خدای
که از روی تحقیق بیدار مرد　　بمقدار نعمت توان شکر کرد
بود بهر هر نعمتی شکر خاص　　که گر داند از بند کفران خلاص
بدو گفت سلطان گیتی مطاع　　که ما را بغفر یاران اطلاع
به تعلیم آن شاه پاک اعتقاد　　معارف پناهی زبان بر گشاد
که آنرا که دولت کند یاوری　　بود شکر آن نصفت داوری
بخلق و بلطف و بانعام خویش　　کشد خلق را در ته دام خویش
دگر هر کرا خالق ذو الجلال　　کرامت کند وسعت ملک و مال
بشکرش خدیو زمان ستانه　　بمال رعیت نسازد دراز
نخواهد عوض در عطایای خویش　　گران بار سازد مطایای خویش
بشکرانهٔ تندرستی خویش　　بچابکی و تیزی و چستیٔ خویش
دل دردمندان زار و نزار　　که از درد بیداد نالد بزار
شفا بخشد از روی قانون داد　　مداوا نماید بمعجون داد
بشکرانهٔ ازدهام سپاه　　بود فرض بر ذمهٔ پادشاه
که اسلامیان را بفوج گران　　نگهدارد از صدمهٔ کافران
بشکر عمارات عالی بنای　　دل افروز باغات و بستان سرای
مکان رعایای خود پادشاه　　صیانت کند از نزول سپاه
چو ذوق سخنهای آن مرد پیر　　شهنشاه را شد بدل جایگیر

همیخواست سلطان عالیجناب — که گنج سعادت کند دستیاب
ز مرکب فرود آورد خویش را — زیارت کند مرد درویش را
ولی چون نظر کرد داور اندید — چو گنجی که ناگه شود ناپدید

ادب پنجاه و نهم در سوال ازدانشمندی از دانش چهارم

بپرسید دارا ز دانشوری — ز دانش دلش گنج یاد آوری
که پیرایهٔ دولت سروران — چه باشد بنزدیک دانشوران
هنر مایهٔ مرد گرامی نژاد — بدینگونه پاسخ زبان برگشاد
که با آبرو زیستن در جهان — بود زینت تخت و تاج شهان
بگفتش نگهداری آبروی — چه اسباب خواهد بمن باز گوی
بفرمود دانای دانش گهر — حفظ و زبون داشتن مال و زر
کسی را که خوار است زر در نگاه — بچشمش بود کوه زر کم ز کاه
کند جای خود در دل هر کسی — نماند بدان مرد دیگر کسی
زر و مال را هر که دارد عزیز — نسنجند مردم زرش با پشیز

ادب شصتم در کلمات قدردانی هنرمندان از دانش چهارم

ز الجایتو شهریار بزرگ — ز چنگیز خان تاجدار سترگ
نگارم سخن های سنجیده — ز دانش کلام پسندیده
که زیبد سری را کلاه شهی — سزد در برش قبای رهی

که پروردگار هنرور بود / خداوند هنرمند پرور بود

هنرمند مردم بدوران او / برد زله از خوان احسان او

نباشد کسی لایق سروری / که نبود بدو چشم بینشوری

که در دولت ناکسان برخورند / کسان لذت تلخکامی برند

هنرمند بی قدر و خوار و نژند / بود بی هنر مقبل و ارجمند

بسی گر نهد تاج اسکندری / نزیبد بر او جامهٔ سروری

زنی گر زند تیغ چون لشکری / برون ناید از عهدهٔ شوهری

هنر بین نباشد اگر چشم شاه / هنر را کجا باشد امیدگاه

بود نازش من درین روزگار / که این سایهٔ رحمت کردگار

هنرپرور است و هنرمند هم / هنرپیشگان را خداوند هم

الهی بود تا لطافت ای هنر / درش باد حاجت روای هنر

باب اول در انواع حکایات و اقسام کلمات پیشینیان

از طبقات مردم از دانش پنجم

زپیچی بر یک رقم چند حرف / که باشد از آن نکته های شگرف

که از هدیه و نامه و نامه بر / ز حال فرستنده یابی خبر

فرستاده چون فرستد کسی / بود نکته دان و حقیقت رسی

سخن سنج و آداب دان و عزیز / خداوند ادراک و فهم و تمیز

ره عرض مطلب بپوید دلیر — نترسد ز جاه صولت نره شیر
ادیبی لبیبی جهاندیده نیز — هم از دودمان کریم و عزیز
به افزایش و کاهش قدر و جاه — کند جانب هر دو جانب نگاه
یکی تخم نخوت ببار آورد — دگر دانه کین بکار آورد
دگر اینکه بیباک بود ارجمند — بسی نادر و نغز و دلپسند
که بیننده بیند بچشم قبول — نه از دیدنش طبع گردد ملول
نگارنده نامه سروران — بود کاملی از سخن پروران
به الفاظ داد فصاحت دهد — بمعنی اساس بلاغت نهد
نه در نامه آن قدر بستایدش — کزان وصمت نخوت پدید آیدش
نه این حد که از قدرش آرد فرود — کزین درد دلش کینه گیر وجود
نگارد چنان نامه دلپذیر — که لطفش بدلها بود جایگیر
اگر نامه دوستی و ولاست — که عالم بجذب محبت بپاست
کند صید دلها سطورش مدام — بهر نکته صد دانه ریزد بکام
گر آن نامه عکس وفاق و وداد — بود مظهر شقاق و عناد
بمضمون صفت آراید از بطش و باس — که خواننده را افکند در هراس
ولی باشد از نخوت و کبر دور — که بر خاک غلطد کلاه غرور

ادب دوم در آداب نیابت و نشان از داشتن تحیهم

بدرگاه درویش چون رو نهی — خیالات عالم بیکسو نهی

طهارت کن و جامهٔ پاک پوش
ز هر نیک و بد بند کن چشم و گوش
برون آر دود غرور از دماغ
بنور خرد برفروز این چراغ
کنی برزخ شیخ را خضر راه
نیاری جز او دیگری در نگاه
بدل فکر معبود و بر لب درود
که وسواس شیطان نگیرد وجود
پس آنگه قدم نه بپای ادب
کنی قطع ره با عصای طلب
بکف نقد خالص بنه از خلوص
نخوانیم اعمال را چون نصوص
بحسن ادب از همه پیش باش
تهی از خود و پر ز درویش باش
بود مجلس عارف دیده ور
ز دربار شاهان خطرناک تر
درین بیم پروردن جان بود
دران خطرهٔ سلب ایمان بود

ادب سوم در وثوق اعتقاد مرید با پیر از دانش پنجم

چو سلطان تغلق پس از قطب دین
بسر چتر بگرفت و در کف نگین
بسلطان ملک ولایت نظام
که دین بود در دین و دولت نظام
یکی را فرستاد پیغام داد
که ای هادی راه صدق و سداد
بدل از تو دارم بسی آرزوی
که دریابم از فیض تو آبروی
تمنای دیدار دارم بسے
ز لطفت توامید دارم بسے
نیم گرچه شایستهٔ درگهت
کنم سرمهٔ چشم خاک رهت
بهرم خودت گر مرا جاه دهے
مرا دولت دین بدنیا دهی
قبای شرف افگنی در برم
کلاه سعادت نهی بر سرم

چو بشنید شیخ المشایخ نظام | ز سلطان پیام ارادت نظام
فرستاده را گفت از من بشاه | بگو ای شه دادگر دین پناه
ز تشریف آوردن خسروان | زیانی بدرویش آید روان
همان به که بی دیدن روی تو | بغیب تو باشم دعاگوی تو
فرستاده در حضرت شهریار | گزارش نمود این سخن شرحوار
چو بشنید پاسخ ز روی ادب | شهنشه نیاورد حرفی بلب
بخسرو یکی روز فرمود شاه | که ای مخلص خاص این بارگاه
من از شیخ رخصت نخواهم دگر | درآیم بدرگاه او بیخبر
ولیکن تو این راز با کس مگوی | که افشای اسرار نبود نکوی
گر این راز من از لبت فاش گشت | مهیا بود بهر تو تیغ و طشت
امیر ملک سیرت خوش نهاد | به تسلیم آن تن به تسلیم داد
ولیکن در انجام این پرده کار | بس اندیشه آورد بر روی کار
ز فیضان آن خسرو ملک دین | چو بود استوارش اساس یقین
در اندیشهٔ سلب ایمان خویش | نترسید یکذره بر جان خویش
بدرگاه شیخ معارف پناه | شد و آگهی داد از عزم شاه
هر این راز چون بر ملا اوفتاد | که در گوش شاه و گدا اوفتاد
ز خسرو برنجید فرمانروای | بپاداش کردارش آورد رای
چو خسرو درآمد بدرگاه شاه | بچشم غضب کرد بر وی نگاه
بپرسید سلطان ز روی عتاب | که اینک سوال مرا ده جواب

چو از تو سر زد چنین کجروی | نترسید از سطوت خسروی
چو سلطان بجستم و نمود این خطا | ز روی ادب داد شافی جواب
که فرمان سلطان عالم بجاست | بخونم اگر دست شوی رواست
ولی فکر کردم من بوالفضول | که از امر سلطان کنم گر عدول
همانا که اندیشه جان بود | مرا این قضیه ره مرگ پایان بود
مبادا اگر شد دو پیکر من | کنند قهر بر من بتقصیر من
نباشد مرا در دو عالم پناه | شوم کشته هم در دو گیتی تباه
سلامت بماند گر ایمان من | چه باک ار برآید ز تن جان من
بدینگونه پاسخ چو بشنید شاه | بمیزان انصاف سنجید شاه
گذشت از سر جرم و تقصیر او | بیفزود بر جاه و توقیر او

ادب چهارم در طلبیدن سکندر حکمای هند را از رای هند از دانش پنجم

جهاندار اسکندر نامجوی | ز تعلیم دانشوران کامجوی
دو کشور در آورد زیر نگین | یکی ملک دنیا دگر ملک دین
بهر جا رسیدی سمند هوسش | ز دانش پدید خاصه مطلبش
ز هر کس که دانای دانش بدی | جهاندار جویای دانش بدی
برافراخته چون قمر بارگاه | به هندوستان تا سر مهر و ماه
طلب کرد از رای دانش گرای | گرفته خراج را بود فرمانروای
کسی لایق بارگاه شهان | فرستد بدرگاه شاه شهان

که باشد حکیمی رموز آشنای — خداوند علم و خداوند رای
باصدار فرمان اسکندری — فرستاد پاسخ به دانشوری
که ای خسرو خسروان جهان — در دولتت سجده گاه شهان
درین مرز مردان دانش نهاد — دو قسم اند در علم‌ها اوستاد
یکی آنکه آن قوم حکمت مآب — مشیر اند اندر دوی رای صواب
امور سپاه و رعیت تمام — بتدبیر آن قوم گیرد نظام
مزاج ریاست بخلط فضول — کند سنج عدل را گر عدول
بتدبیر صائب مداوا کنند — سررشته به دوا بپاسا کنند
بدانم که زین قسم دانشوران — بود در رکابت تو فوج گران
خصوصاً بلیناس عالی مقام — که در فیلسوفیست مرد تمام
ترا با چنین مرد معنی رسی — رجوعی نباشد بدیگر کسی
دگر طبقه از فیلسوفان هستند — بود جایه الحجر رایان بسند
نه دنیا دار باب و دنیا نفور — ندارند کاری بنزدیک و دور
شب و روز مستغرق بحر حال — بود نام هستی بر ایشان وبال
هر آن قوم را با کسی کار نیست — کسی را بنزدیک شان بار نیست
نه خود بر در هیچ مردم روند — نه خواهان کس بر در خود شوند
بود بیشتر مسکن آن گروه — بسر چشمه کوه و دامان کوه
نیامد کسی زان گروه نفور — فرستم بدرگاه والا ضرور
جز این هرچه گویی بجای آورم — بفرمانبری گوی دولت برم

چو در موقف عرض کشورگشای | همی عرض کردند معروض رای

سکندر که جویای دانش بدی | بدانش بر مرد دانا شدی

بگفتا نیارم چنین کار کرد | که آید دل پارسایان بدرد

خدا بینک شناسیم بپای نیاز | بر آن حکیمان دانای راز

یکی را طلب کرد از نزد رای | که او را دران ره بود رهنمای

چو انگشت از موکب خسروی | دو کس برد با خود دران رهروی

خردمایه مردی نه رومی گروه | دگر آن فلاکوز دانش پژوه

ازان پس که گشتند هامون نورد | رسیدند نزدیک آن رادمرد

که جا داشت در دامن کوهسار | بفکر و بذکر خداوندگار

مبارک سیر پیر روشن روان | نشسته لب آبجوی روان

لب آبجوان گر خضر بود | که ایثار عمر ابد می نمود

خمیر تنش جوهر جان پاک | نهان بود در گنج نهانی بخاک

بر تن فرس دفتر لاغری | برخ حیرت نقش صورتگری

رخ آئینه دار جمال کمال | لبش خوان لا رذوق وصال

رگ و پی ز جسم نزارش عیان | درانیان تن مشتی از استخوان

چو آنجا فلاطون ز راه مراد | عنان برکشید و زبان برگشاد

که اکنون بباید بپای ادب | شدن قطره زن در طریق طلب

درین منزل آداب دان بیشتر | شود واصل از همرهان پیشتر

کسی بی ادب از در واصلان | بود داغ حسرت چو بیجا صلان

شهنشه که پایتخت بیدار بود | سعادت مرا ورا جلوه دار بود
لجام جنیبت ستور ارجمند | بشاخ یکی خار بن کرد بند
بهم پای رهبر نیک پی | بپای خود آن راه بنمود طی
قلاوز هندی که همراه بود | ز رسم وره کشور آگاه بود
فراپیش بردش ز کار آگهی | سکندر چو دیدش بجان شد رهی
که نور بزرگی ز سیمایدش | شکوه کمالات پیدا ازش
به پیش حکیم از ره اعتقاد | خمید و بپای ادب ایستاد
حکیم الهی که بیدار بود | بچشمان دل محو دیدار بود
پس از ساعتی دیده را باز کرد | ز روی کرم پرسش آغاز کرد
بگفتش قلاوز هندی نژاد | که اینست سلطان با دین و داد
سکندر بود نام نامی این | که روی زمین کرد زیر نگین
چو نام سکندر رسیدش بگوش | بفرمود آن زاهد زهد کوش
که با من چه کارش بود باز گوی | شهنشه چرا سوی ما آورد روی
که او پادشاهی ست کشور کشای | منم مرد بی هیچ و مسکین گدای
قلاوز گفت از لب پادشاه | که ای بینش اندوز دانش پناه
بپیش تو دانش طلب آمدیم | پی کسب علم و ادب آمدیم
نه بهر دگر مطلب و آرزوی | بسوی تو بخت من آورده روی
ز دانش بروییم دری برگشای | که آید بکارم بهر دو سرای
بفرمای پندی که بندم بکار | منم نونیاز و تو آموزگار

بحکم الهی بداد شش جواب — بحرفی که سازند از صد کتاب
تو خواهی گر آسایش دو جهان — ره عدل گیر آشکار و نهان
رضای خدا گر بجوید کسی — رضامندی بنده خواهد بسی

ادب پنجم در عطایای الهی از دانش پنجم

نگارم یکی ماجرای عجیب — که در دولت شاه اورنگ زیب
یکی سیدی بود عالی مقام — ز اولاد امجاد خیر الانام
قناعت گزین مرد نیکو خصال — ز تنگی روزی بسی تنگ حال
بنزدیک باقی بپت آن نیک مرد — بسر بردی اوقات با رنج و درد
به بسیاری خرج اهل و عیال — بکفلش بدی قادر ذو الجلال
مقیم حرم با توکل بدی — بنان و نعیم توکل بدی
نکردی بدولت اندر خانه پای — نظر داشتی بر عطای خدای
خدا هر چه دادی بدان ساختی — بدریوزگیها نپرداختی
گذشتی بدو فاقه ها پی به پی — ولی آن جوانمرد فرخنده پی
نرفتی نه هرگز خود بدول — نه دادی ز کف نقد صبر و سکول
بدین صورتش چند روزی گذشت — بسا ناشتی گذشت و بینوری گذشت
چو ماه محرم بخود دار گذشت — ز عسرت بروکار دشوار گشت
چنان تنگدل شد ز تنگی حال — که شد زندگانی بجانش وبال
چو شد روز دهم از محرم پدید — صباح عزای شهیدان وحید

سحر در عزا جامه بر تن درید — ز چشم فلک اشک انجم چکید
ز بیطاقتی طاقتش طاق شد — تحمل بر این بینوا شاق شد
ولی آن جگر خستهٔ سینه ریش — بتعزیۂ ماتم جد خویش
ملول و مکدر بخلوت سرای — تلاوت نمودی کلام خدای
بدش دختر خسرو جان پدر — بدو شاد بودی روان پدر
چو از شدت جوع بیتاب گشت — دلش در تپیدن چو سیماب گشت
بنالید و غلطید در پهلو پیش — به پیچید بر خویش چون گیسویش
قضا را بجنبش بخاری رسید — بخاری چه ابر بهاری رسید
که از گوشهٔ چادر نیک مرد — بر آمد ریاض امل تازه کرد
بخاری که می داد بوی طعام — چه بوئیکه کردی معطر مشام
پدر را ز حالش خبردار کرد — ز بیداری بخت بیدار کرد
پدر چون نظر زیر چادر نمود — عطای نهان آمده در نمود
دو چشمش بیفتاد بر چار قاب — پلاوش معطر بمشک و گلاب
بشکر عطایای یزدان پاک — بمالید سیمای خود را بخاک
سپس خورد با جمله خویشان خویش — از آن خوان احسان یزدان خویش
بفردای آن روز عشرت سحر — سحاب کرم سایه کردش بسر
مگر مورد لطف دادار گشت — بر و ابر رحمت گهربار گشت
برنج سفید از عطای کریم — که در وزن بد پنج آثار و نیم
ز گندم بسیار بد از برنج — که بد پنج آثار و نیمی بسنج

ازاں روز روزانہ معمول گشت | کہ روزینۂ مرد مقبول گشت
چو ایں نادر افسانہ افسانہ گشت | کہ ذکر لب خویش و بیگانہ گشت
ز خرداں بگوش بزرگاں رسید | پس از چند روزی بسلطاں رسید
تحقیق و تنقیح ایں ماجرای | یکی را فرستاد فرمانروای
فرستادہ رفت و تفحص نمود | بجستش پدید انچہ بشنیدہ بود
چو برگشت و معروض سلطاں نمود | ز اصل حقیقت کہ خود دیدہ بود
بحیرت فرو ماندہ فرمانروای | پس از برای رضای خدای
بقدر کفافش کہ درکار بود | بادرار سید مقرر نمود
ازاں پس کہ از شاہ روزینہ یافت | ز گنجینۂ غیب روزی نیافت

ادب ششم در دانش آموختن اسکندر از ارسطو دانش پنجم

بوقتی کہ اسکندر رزم جوی | برای جہانگیری آورد روی
برای ارسطو کہ استاد بود | کہ کارش ہمہ پند و ارشاد بود
بامر خودش چارہ جوئی نمود | بدو عرض اندر زگوئی نمود
بگفتش کہ ای دانش آموز من | کلامت چراغ دل افروز من
مرا اندریں سیر و چالشگری | فتد کارہا مشکل و سرسری
بسی دشمن و دوست آید بہ پیش | چہ سازم بداں ہر دو رفتار خویش
حکیم و قایق رس پختہ کار | بعلم و عمل پیر آموزگار
در گنج دانش بروبش کشود | سخنہای سنجیدہ القا نمود

نخست آنکه خود تا بمقدور خویش   مکن خاطر هیچ مخلوق ریش

چو دل در خیال دگر بستهٔ   بکشور کشائی کمر بستهٔ

نشود ناگزیر تو جنگ و ستیز   کشیدن بمیدان کین تیغ تیز

ولی تا توان جنگ با کس مجوی   چو جستی ره آشتی هم بپوی

لوای عدو چون کنی سرنگون   اگر صلح جوید بحال زبون

در صلح بر روی او بر گشای   بود صنعتی کہ باید باصحاب رای

تو بر چیرگیها مکن خیرگی   که آن خیرگی می برد چیرگی

مباش ایمن از دشمن جانخراش   بود گرچه اندک تو غافل مباش

مشو غره بر کثرت مرد کار   بود گرچه بسیار اندک شمار

توان رخنهٔ دشمنی بند کرد   نه دانا بود دشمن انگیز مرد

نداری روا خواری دوستان   کزو خار زاری شود بوستان

دل مخلصان را بدست آوری   بحاجت روائی کنی یاوری

کرم کن که باغ دل دوستان   ز هم بشگفد چون گل بوستان

همی که باید به نرمی کشاد   درشتی در آن کار زاید فساد

چو کاری توانی بتدبیر کرد   نشاید بتنجیر یا شمشیر کرد

گر افتد ترا حاجت تیغ تیز   نباشد برون از دو حال آن ستیز

یکی آنکه داری برزمش تو عزم   دگر آنکه او بر تو آید برزم

درین هر دو حال از ره آگهی   نباید که سررشته از کف دهی

هر آن کس که بر جنگ عازم شود   برو جمله این شرط لازم شود

نخست آنکه نبود غرض جز بخیر
بتصفیهٔ مسلک حق نه غیر

روان کردن سکهٔ عدل و داد
به بر کندن بیخ ظلم و فساد

دوم یاوری خواستن از خدای
که باشد مددگار و مشکل‌گشای

باخلاص رو پیش صاحبدلان
که یاری دهد همت مقبلان

براه خدا صدقهٔ بی ریا
بیاری گرفتن سپاه دعا

سوم حزم چندانکه امکان بود
که ممتاز هم عقل انسان بود

خبردار و جاسوس‌ها برگمار
که باشند با راستی پخته کار

کم و کیف حال و رجال عدوی
بطوری که داند کند جستجوی

چهارم بفوجی به چالش درآی
که باشد بدل با تو یک عزم و رای

دگر اتفاق اکابر بجوی
خصوص اقربای بدل خیرجوی

بود شرط پنجم نوید عطا
بلشکر بایثار سنگین بها

که امید بخشایش خسروی
کند مرد را پشت همت قوی

سپاهی بامید سر میدهد
سر خود پی مال و زر میدهد

ششم شرط هر کس که باشد زپیش
نه جنگد بدشمن بنفس نفیس

نیارد برون تیغ خود از غلاف
بنفس خود آنکس نجوید مصاف

ندارد کسی علم پایان کار
بود غیب دان ذات پروردگار

نیارد کسی گفتن این حرف راست
که فتح از که هست و هزیمت کراست

اگر پادشاهی درآید بحرب
نماید بذات خودش طعن و ضرب

بحکم قضا گر شکست آیدش
بد اندیش او چیره دست آیدش

شکستی که از وی نگردد درست ‏ ‏ کس آنرا نیارد دگر چاره جست

بود هفتمین شرط ای نامجوی ‏ ‏ بتدبیر دشمن کشی کامجوی

که آنرا که سالار لشکر کنی ‏ ‏ کلاه سری زینت سر کنی

بدین وصف ها بایدش امتیاز ‏ ‏ بسر لشکری تا شود سرفراز

نخستین شجاع قوی دل بود ‏ ‏ در آداب پیکار کامل بود

بتدبیر و جرات بر آورده نام ‏ ‏ بمردانگی شهرهٔ خاص و عام

سپهدار فیروز نصرت رکاب ‏ ‏ حسامش کلید در فتح باب

در روز هیجا صولت تمام او ‏ ‏ زند برق دولت ز صمصام او

بود شرط هشتم که کارزار ‏ ‏ کند گر کسی جرئتی آشکار

بجلدوی کار نمایان او ‏ ‏ ستایش کنی درخور شان او

سخن ها که خواهی درو صاف راند ‏ ‏ بسر حد تبلیغ باید رساند

ولی خشک مدحش نباید نمود ‏ ‏ که باید بر آن خلعت در فزود

چو بینند مردم عطاهای تو ‏ ‏ بگوش آورند آن ثناهای تو

ز جود و ثنای تو خوش دل شوند ‏ ‏ بحکم تو در آب و آتش روند

نهم آنکه در عرصهٔ کارزار ‏ ‏ مورزاند کی غفلت ای شهریار

بسا بختمندان دیرینه سال ‏ ‏ که کردند غفلت همی در قتال

بدادند نقد ظفر از دست ‏ ‏ بدل شد مگر فتح شان با شکست

ز شرط دهم گویم ای نامجوی ‏ ‏ که چون دشمن از جنگ برتافت روی

مرو در تعاقب که گردند باز ‏ ‏ ترا کار کوتاه گردد دراز

بسا دیده ام تا گریزان سپاه   چو دیدند پایان زدو را اشتباه
دلیرانه برگشته کردند جنگ   پی رفتگان عرصه کردند تنگ
زدند و فگندند و کردند پست   پس از فتح دادند سنگین شکست
ز اسپ و سلاح و ز مال و متاع   گرانبار گشتند و سنگین متاع
ازین فتح چون تقویت یافتند   عنان جانب خصم برتافتند
بفرجام بر عکس شد ماجرای   که مغلوب شد غالب سست رای
اگر دیگری با تو جوید نبرد   ترا دفع او باید البته کرد
ولی تا توان فکر باید نمود   که با همدگر صلح گیرد وجود
اگر صلح صورت نه بندد بپای   چو مردان بمیدان مردی درآی
شروطیکه من پیشتر گفته ام   گهرها بسلک بیان سفته ام
بدان شرط باید رعایت نمود   که گوی سعادت توانی ربود
اگر عاجز آئی تو در کار او   که نیرو نداری به پیکار او
بسی دیدبان و خبردارها   همی بگماری به اخبارها
گذرها و درها ز هر سو ببند   که از دست دشمن نیابی گزند
بباید کنی شهر بند و حصار   برآورده و محکم و استوار
اگر خصم باشد ز تو صلح جوی   تو هرگز طریق لجاجت مپوی
لجاجت مبر تا توانی بکار   لجاجت کند مرد را خوار و زار
که دیدم بسی عاجز صلح جوی   ظفر یافت بر غالب تند خوی
چه بینی که از دست ایثار مال   گشاید زر عقده های محال

دو دست عطا و کرم برگشای — که گنج مراد آوری زیر پای
سخنها که در پند بر دم بکار — نباشد ازین بهتر آموزگار
بدین نکته ها گر شوی کاربند — بکام تو گردد سپهر بلند
سر تاجداران کنی زیر پای — شود نام تو شاه کشور گشای

ادب هفتم در معاش سلطان غیاث الدین مالوی از داستان پنجم

غیاث ابن محمود کشور کشای — چو در مالوا گشت فرمانروای
بجای گرامی پدر جا گرفت — بسر چتر خورشید سیما گرفت
بسیط بساط بسیط نشاط — بپا کرد هنگامهٔ انبساط
چو فارغ شد از جشن عام جلوس — چه جشنی که هم جلوهٔ نوعروس
نخستین رهی که سلطان گشود — گشودن در گنج ایثار بود
گهربار شد ابر گوهر نثار — چه ابری که ابر کف شهریار
جهان دار دریا دل ابر کف — ز گوهر تهی ماند بطن صدف
از ان پس که خلقی برون از حساب — شد از گنج ایثار شه کامیاب
بکار خود اندیشه در کار برد — دمی چند فرصت غنیمت شمرد
زمام نظام بلاد و عباد — بدست ارا کین دولت نهاد
که بودند فرمانبر و کاردان — امین و بهی خواه آل خاندان
در عیش بر روی خود باز کرد — سرود سرور و طرب ساز کرد
ز هر جا سر و برگ عیش و طرب — طلب کرد سلطان عشرت طلب

زاقسام رامشگر و نغمه سنج بمشکوی شه جمع شد گنج گنج

مغنی و مطرب ز هر چار سوی بدرگاه سلطان نهادند روی

جداگانه یک سلطنت اندرون بنا کرد سلطان صافی درون

بدی هر که از خاندان بزرگ شده نصب بر عهدهای سترگ

مفسر محدث مورخ ادیب ندیم و مشیر و حکیم و طبیب

ندیده کس آنگونه دولتسرای زنان جای مردان گرفتند جای

دگر منشی و شاعر و خوشنویس هم افسانه خوان و جلیس انیس

وکیل و وزیر و خداوندبار سپهدار و جاندار و دفترنگار

دگر ناظم و عامل و چکله دار دگر عهده داران حصن و حصار

دگر عارض و محتسب و کوتوال دگر میر سامان و گنجور مال

ز هر صنعت و حرفه از اوستاد خواص حرم را رها نبد یاد

بهر صنعتی اوستاد آمدند بل از اوستادان زیاد آمدند

فن نیزه بازی و ناوک زنی دگر اسپ تازی و صید افگنی

دگر طرح افگنده بازارها دکاندارها از پرستارها

چه از عهده داران چه اصحاب فن درون محل جمله بودند زن

بمانند ار شهر آنچه پیدا بدی دران قصر دولت مهیا بدی

آمارات دولت که بودی برون بدان نظم ترتیب داد اندرون

بپا لشکر کنیزان ترکی نژاد سلاح و سلب های ترکانه داد

نسقهای که آیین دربارهاست صفت آراستی جانب دست راست

بدان توره پانصد کنیزان تنگ — بیاراست با ساز و سامان چنگ
چو سلطان بدیوان گرفتی قرار — رده بستی بر دست چپ پرده بار
نبودی زن کمپیر و زشت روی — بدی گر نگشتی بدو در و بر وی
ولی با چنین عیش و جشن دوام — مه و سال و روز و شب و صبح و شام
که فرد هوا و هوس باختی — بجز عیش و عشرت نپرداختی
به اعیان دولت که بیرون بدند — بفرمان حکم همایون بدند
جهانبان بتاکید فرموده بود — که در ملک من هرچه گیرد وجود
از ان آگهی بایدم ناگزیر — ز درد و ز درمان ز سهل و عسیر
دگر چون عرایض رسند از بلاد — ز حکام یا مردم نامراد
فرستند نزد فلان در حرم — که سنجیده پاسخ بکاغذ برم
نباشد که این کامرانی من — بود مانع پاسبانی من
ازین پاسبانی که دارم همی — اگر غفلت آید ز من یکدمی
ز من باز پرسند روز حساب — بدیوان محشر چه گویم جواب
بهفتاد زن کز خواصان بدند — خوش الحان و حفاظ قرآن بدند
همی بود حکمش که حق شناس — بهنگام تبدیل و خلع لباس
که میخواند هر یک کلام خدای — دمیدی برو با دعای بقای
جهاندار بیدار صافی درون — بدر جسته از بند نفس زبون
که از غیر حق چشم بربسته بود — بفرمان داور کمر بسته بود
ز اوقات طاعت خبر داشتی — عبادات شب دوست تر داشتی

چو حکم بد ارکان ایمان شاه — بفرمان بران بود فرمان شاه

که چون دور افتم ز راه صواب — که وقت نماز آید و من بخواب

در آیند و شاید که دم در کشند — بگیرند دست من و بر کشند

عبادات شب دوست تر داشتی — که زو نفع بسیار بر داشتی

چو پاسی ز شب باز ماندی شتاب — بجاندار بیدار گشتی ز خواب

نماز تهجد بسوز و گداز — نمودی ادا با هزاران نیاز

بدرگاه حق دست برداشتی — سر عجز بر خاک بگذاشتی

مراد خود از بارگاه خدای — بدریوزه درخواستی چون گدای

دگر بود فرمان فرمانروای — بخدمت گذاران طاعت گرای

که در عین هنگامهٔ انبساط — که مشغول باشم بعیش و نشاط

کفن یا بود هرچه مثل کفن — به پیش من آرند در انجمن

دران حال برحسب فرمان شاه — شدی حاضر آن چیز در پیشگاه

نظر چون بر آن جامه انداختی — دل از عیش و عشرت بپرداختی

بحیرت از ان بزم برخاستی — بخلوت دگر مجلس آراستی

چو در گوشه رفتی بسوز و گداز — نشستی بصد عجز بر جا نماز

چو مجرم که باشدش بود از خلاص — دهد تن بلرزش ز بیم قصاص

مصلّا که سلطان برو بر شدی — ز آب دو چشم ترش تر شدی

ادب هشتم در بذل و ایثار آن بادشاه از دانش پنجم

نگارم ز ایثار آن شهریار | که آمرزدش لطف پروردگار
که هرگاه آن خسرو دوستکام | روان کرد سرچشمهٔ فیض عام
برآورد نام از نثار درم | کران تا کران رفت صیت کرم
بامید ایثار آن بادشاه | که دست عطایش برآرد ز چاه
ز ارباب حاجت یکی نامراد | ز دهلی سوی مالوا رو نهاد
پس از رنج محنت که در راه دید | چو در شادی آباد مندو رسید
بر شیخ محمود لقمان رسید | که دردش تواند بدرمان رسید
چو دهلی هم او را بده زاد جای | بدو بود این کس کهن آشنای
در اینجا ز اعیان درگاه بود | ندیم شه چرخ خرگاه بود
بدو عرض بنمود احوال خویش | خبر کردش از تنگی حال خویش
دگر گفت او را که ای دست گیر | درین تنگدستی مرا دست گیر
که دختی مرا هست ناکتخدای | قریب بلوغ و منم بینوای
بریدم ازان این ره دور دست | که آرم بکف مایهٔ عقد بست
بدو شیخ لقمان بگفت ای عزیز | ز انجاح حاجت ندارم گریز
بگیر از من آن وجه و دل شاد کن | دل از بند اندوه آزاد کن
ترا کار دشوار آسان کنم | باصلاح درد تو درمان کنم
چو این حرف بشنید لب بر گشاد | که من بندهٔ مفلس و نامراد

بامید فیض از در شهریار ز دهلی شدم وارد این دیار

نیارم عطای کسی در نگاه بود روی من سوی ایثار شاه

ولیکن ز لطف تو دارم امید ترا حق برآرد بر آرم امید

که ما را بدرگاه سلطان بری بمنزل رسانم بدین رهبری

بدو گفت آن مرد صافی نهاد که ما را درین کار مشکل فتاد

که ذکر تو در حضرت شهریار کنم بر چه اسلوب ای دوستدار

بود ذکر شخص از حسب یا نسب یکی باید البته زین دو سبب

تو از هر دو تقریب شایان ذکر یکی هم نداری کنم تا چه فکر

بگفتش که در خاطر نکته یاب بیندیش فکری که باشد صواب

بنزد تو خود را رسانیده ام دل از فکرها وارهانیده ام

چو این حرفها از زبانش شنفت خموشید لقمان و چیزی نگفت

چو روز دگر رو بدیوان نهاد گرفتش بهمراه و ره برگشاد

چو بنهاد پا بر در بارگاه بر انبار گندم فتادش نگاه

که بر مردم بینوا و گدای شدی قسمت از حکم فرمانروای

بدو گفت لقمان که ای دوستدار ازین توده مشتی بگیر و بدار

به ارشاد شیخ آن کس نامراد کفی برگرفت و بدامان نهاد

مر این هر دو کس اندر آن بارگاه رسیدند در حضرت پادشاه

چو فرمانروا روی بیگانه دید که گاهی چنین صورتی را ندید

ز لقمان پرسید کاین مرد کیست ورودش بدرگاه ما بهر چیست

ندیم نکورای نیکو نهاد　　ز نیکو نهادی بدو عرض داد

که این مرد آوارهٔ روزگار　　ز درگاه فضل تو امیدوار

ز جور فلک رنج بسیار دید　　بسپا بال ز دهلی بدینجا رسید

که از فیض سلطان شود کامیاب　　بتابد برین ذره هم آفتاب

ولی هدیه بخسرو حق پرست　　ندارد بجز مشتی گندم بدست

چو بشنید احوال آن بینوای　　بسی شادمان گشت فرمانروای

ازان پس به لقمان ز روی عتاب　　بفرمود سلطان عالی جناب

که ای شخص بسیار بد کردهٔ　　که او را بنزد من آوردهٔ

به بینیم شایسته شان خویش　　که خود رفتنی نزد مهمان خویش

ندیم نکوخو بدو عرض کرد　　نبوده است شایان این تیره مرد

بفرمود سلطان که ای همنشین　　گر او را نبودی مقامی چنین

تو خود داد من ده ز روی تمیز　　که در نفس خود هدیه باشد عزیز

بگو تا چه آورده پیشش آورد　　به پیشم ره آورد خویش آورد

مظفر چنان شد بپایان کار　　میان ندیم و شه نامدار

که در روز آدینه بعد از نماز　　بمسجد و هدیه با نیاز

در آن روز سلطان با دین و داد　　بتعمیل فرمان بدو حکم داد

ز بالای منبر بفرمان شاه　　فرو ریخت گندم بدامان شاه

برانعام آن هدیهٔ کم بها　　گرانبار کردش بسنگین عطا

بسنگین عطا کیسه پر نمود　　بدرّ ثمین دامنش پر نمود

بچشم هنر بین اگر بنگری | با خلاق پیشینیان پی بری
که با آن چنان قدر و مقدور خویش | دل کس بنخوت نکردند ریش
بخلقی چنین زندگی کرده اند | دل عالمی در کف آورده اند

ادب نهم در ترتیب اولاد و خدام و غیره از عطایا از دانش پنجم

بروز سواری و دربار عام | بهر کس که سلطان شدی همکلام
بافزایش پایه اعتبار | بدو لطف کردی درم صد هزار
بر اولاد خود یا بارباب جاه | جهاندار چون بر فگندی نگاه
شدی شکر ریز لب بشکر خدای | شگفتی چو گل طبع فرمانروای
بشکرانهٔ لطف پروردگار | که جاری شدی بر لب شهریار
گدا را جهانبان خلجی نژاد | به پنجاه درهم همی کرد شاد

ادب دهم در ورع و تقوی سلطان مغفور از دانش پنجم

یکی طرفه معجون چون کیمیا | مرکب شد از بهر فرمانروا
در آن رفت اجزای نادر بکار | درم صرف شد اندران صد هزار
به پیشش همی آورده کردند عرض | که اصلاح جسم آدمی راست فرض
شد از فکر بسیار و صرف کثیر | هیولای این نسخه صورت پذیر
بفرمود تا جمله اجزای آن | بخوانند در خدمتش حاضران
چو یک جزو اجزای آن جز نبود | همی نام آن را که سلطان شنود

بفرمود که این داوری نابکار — در اصلاح عالم نباید بکار
مگر در خور طبع آتش بود — در آتش اگر افگنم خوش بود
مر این دم بباید باتش فگند — که بر دین مردم رساند گزند
یکی گفت کای خسرو محترم — کسی را عنایت کنش از کرم
بفرمود سلطان کای بی شعور — ز سر منزل دانش افتاده دور
ندانیم بر خود روا خوردنش — نبارم بکاری دگر بردنش

ادب یازدهم در مباحثهٔ دو نادان بر خود غلط مغرور از دانش تهی

دو نادان بر خود غلط خودنمای — خودی دوست خودبین خودستای
عنان خرد داده هر یک ز دست — بصهبای پندار بیهوده مست
یکی بود از خاندان رسولؐ — نهال سرابوستان رسولؐ
ز اولاد قدسی نژادان بده است — که سرتاج ارباب ایمان بده است
دگر بود از نسل تیمور شاه — که بوده است شاهنشه جم کلاه
بدعوی بی سود فخر نسب — که نازند بر آن سفلهٔ بی ادب
ز هم گفته علم و ادب را وداع — بهم بحث ها داشتند و نزاع
یکی فخر کردی که من سیدم — ز قدسیه طاهر احمدم
که دارد چو من خاندان بزرگ — مرا هست نام و نشان بزرگ
که لولاک در شان جدّ من است — شفاعت به پیمان جدّ من است
گذشت از فلک پایهٔ برترم — که از دودهٔ احمدؐ و حیدرؑم

دگر گفتی از غایت ابلهی | که هست انتسابم بشاهنشهی
خدیو جهانگیر تیمور شاه | شهنشاه جم جاه انجم سپاه
چه هند و چه روم و چه ایران زمین | چه مصر و چه قبچاق تا حد چین
دگر ملک ها تا ورم در شمار | که باشد بتاریخ تفصیل وار
گرفت این شهنشاه بیدار بخت | ز بسیار فرماندهان تاج و تخت
چو کردند آن تخت ها را شمار | ز روی شمار آمده بیست و چار
ملوک جهان بندگانش بدند | زمین بوس بر آستانش بدند
پس از وی در اولاد آن بادشاه | جهانداوری ماند تا دیرگاه
کسانیکه سیر و سیر کرده اند | بتاریخ شاهان نظر کرده اند
کسی را نسنجند هم سنگ او | نگیرند شاهی هم اورنگ او
ز عالم برفتند شاهان بسی | نیامد در اسلام چون او کسی
منم یادگار نیار بزرگ | نیایم بود شهریار بزرگ
که جوید ز من برتری بر زمین | چه قیصر چه خاقان چه فغفور چین
چو آن هرزه لافان بیهوده چای | سخن پروران نکوهیده رای
ز بیهوده گفتار بالا و پست | یکی هم از آن هر دو لب وانه بست
ز بیهوده گوئی ستوه آمدند | بر مرد دانش پژوه آمدند
که آن مرد پیر خردمند بود | سخن سنج و گنجینهٔ پند بود
برو هر یکی دعوی خویش گفت | چه دعوی که با ابلهی بود جفت
چو پیر جهاندیدهٔ نکته یاب | شنید این دو دعوی دور از صواب

بخندید و فرمود فرزانه مرد — در دانش و معرفت باز کرد

که ای بی‌خبر مردم تیره‌رای — ره راست گم کرده بی رهنمای

شما هر دو از عقل بیگانه اید — که بر شمع تصویر پروانه اید

بکف نقد مطلب نیاورده اید — ره گنج مقصود گم کرده اید

بسیدّ بگفت ای سیادت‌مآب — سوال مرا ده بدانش جواب

طریق گرامی سیاری بگوی — ز فضل بزرگان چه داری بگوی

علیؑ و بتولؓ است گر مام و باب — ترا چیست حاصل ز آن انتساب

به جدّ تو بوده است پیغمبریؐ — بود منصب ذات تو خودسری

بذات تو فضل و هنر بایدت — کمال بزرگان چه کار آیدت

چو نبود کمالی ترا در وجود — ترا از کمال بزرگان چه سود

پدر عالمی را نظر باز کرد — نیارد پسر چشم خود باز کرد

پدر عالمی را بصیرت فزود — پسر دیدهٔ خود نیارد گشود

ولای تو فرض است بر مومنان — ترا زین چه حاصل بگو ای فلان

ثوابی نباشد ترا در بدل — برد حاصلش عامل آن عمل

اگر از تو پرسد رسالت‌مآب — سوالی کند گر ز تو بوتراب

که ای بی‌خبر ننگ اولاد من — برنجم چو آئی فرا یاد من

تو از مسلک من برون تاختی — لوای بغاوت برافراختی

فگندی به پشت خود اطوار من — نرفتی دو گامی برفتار من

چه داری جواب نبیؐ و علی — نیاید ز تو پاسخ منجلی

مگر آنکه در عرصهٔ داوری — ز روی بزرگان خجالت بری

سپس پیر دانشور باتمیز — بشهزاده رو کرد و گفت ای عزیز

گرفتم که خود بودهٔ بادشاه — زدی بر سرت خسروانی کلاه

چه امروز بر تارکت تاج نیست — بدست تو سر رشته باج نیست

نزیبا بود بر تو نام شهی — که بر خود نهی از ره ابلهی

نه لایق که گوئی منم بادشاه — که امروز محرومی از تاج و گاه

ز تخم کیومرث تا شهریار — بسا کس که نارد کسی در شمار

نزیبد ترا این همه فخر و ناز — که کوته شد آن داستان دراز

کجا رفت تیمور و شاهنشهی — کسی را نباشد بدان آگهی

کمالی که آخر زوالش بود — نه جای بچشم کمالش بود

اگر خواهش سروری در دل است — که از دل بر آوردنش مشکل است

علم بر کش و چتر بر سر بزن — بکف تیغ الماس گون برفگن

بکش زیر ران ادهم بادپای — بزن چوب بر کوس نصرت صدای

بکشور کشای کمر چست بند — باهنگ شاهان بعزم بلند

کسانیکه بیچاره افتاده اند — ز مادر به بیدانشی زاده اند

بنازند بر فضل آبای خویش — نیابند بر آسمان جای خویش

ز راه ادب دور افتاده اند — عنان در کف رهزنان داده اند

ندارند جز فخر در بار خویش — ازان گرم دارند بازار خویش

درخشد اگر تیغ تو در مصاف — بکش تیغ تیز زبان از غلاف

خود از انبیا بیش و کم صد هزار
گذشتند از این دار ناپایدار

که البته فرزند و زن داشتند
گذشتند و اولاد بگذاشتند

از آن خاندان ها هزاران هزار
پراگنده باشند در روزگار

کسی را نداند کسی زینهار
که اینکس بود از کدامی تبار

چنان گشته آن خاندان ها نهان
که ز ونیست آگه کسی در جهان

ادب دوازدهم در نیرنگی این عالم نیرنگ از دانش پنجم

جهان دیده مردی سفر کرده
به نیرنگ عالم نظر کرده

همی کرد نقل بصیرت فزای
بعبرت جهان بین مردم کشای

بحکم ضرورت که پیش آمدم
برون من ز بنگاه خویش آمدم

بکشتی نشستم در رود گنگ
روان گشت کشتی سوی ملک بنگ

بکشتی من چند جاشو بدند
نکو خدمت و هم نکو خو بدند

در آن جاشوان نوجوانی بده است
بتاب و توان پهلوانی بده است

بکار خودش گرم و چالاک بود
جوانی جوان مرد و بیباک بود

از آن هر یکی حرمتش می نمود
عزیز دل و جان آن قوم بود

بپرسید از مهتر جاشوان
چرا میکنی حرمت این جوان

بگفتا که هم پیشه و قوم ماست
بدین کس مرا ربط و پیوند هاست

بگفتم که در حالت همسری
چرا میدهی بر خودش برتری

بگفتا که از نسل شاهان بود
ز تخم حکومت پناهان بود

نیاگان او با فر و فرهی | به هنگامه کردند فرماندهی
چو بر یک روش نیست دور سپهر | سعادت از آن دوده ببرید مهر
کسی را که اختر نه یاور بود | ز امروز فرداش بدتر بود
بتدریج نوبت بدبیچاره رسید | که امروز و پیری بچشمان ویه
ز شاهی و سرداری و مهتری | کشیده است کارش بجا نفوگری
ازین قصه معلوم شد اصل حال | که اصلی ندارد نسب جز خیال
ندانند مردم پس از چند پشت | که از اصل نرم ست یا از درشت
بود خاندان تا بمال و کمال | بزرگی آن دوده ماند بجال
از آن پس که زو دانش و مال رفت | نحوست خرامید و اقبال رفت

ادب سیزدهم در ترک غفلت از دانش پنجم

درین مدت عمر شصت ساله | بسی دیده ام از کمال و زوال
که بسیار ساماں پریشاں شده است | پریشان بسیار ساماں شده است
ز لپست و بلند و عروج و نزول | ز اوج و حضیض و رد و قبول
ز پیش نگاهم ازیں پهن دشت | سوار و پیاده بسی بر گذشت
بسی دوستان و عزیزان من | گذشتند از پیش چشمان من
ولی اندرین عرصه دار و گیر | نباشد مرا چشم عبرت پذیر
اگر چشم عبرت کشاید کسی | ز نادیدنیها نه بیند بسی

ادب چهارم در الم عارفان از دانش پنجم

من از عارفان نکته آورم
برسم هدایت بکاغذ برم

ز بیگانه یابند اگر صد گزند
نگردد دل شان چنان دردمند

که از خردهٔ ضربت دوست
تو گوئی درد بر تن زنده پوست

چو رفت ابن منصور بالای دار
که پوشیدنی راز کرد آشکار

بکشتن گهش گرد گردید خلق
ز اهل عمایم ز اصحاب دلق

ز هر سو برو سنگها میزدند
بفتوای شرع خدا میزدند

ولی بر سر دار بیدار مرد
بر آن ضربها اعتنائی نکرد

دران جمع شبلی که حاضر بده است
بحال بد و نیک ناظر بده است

به تبعیت بندگان خدای
که جا داشتندی دران تیره جای

گلی تازه را که بودش بدست
بیفگند شبلی بران حق پرست

بر آن ضرب گل آن جفا دیده مرد
کشید آه سرد از دل پر ز درد

ازین بوالعجب حال عبرت فزای
بحیرت فرو رفت مرد خدای

بگفتش که ای محرم راز دوست
سبب را بمن گوی برکنده پوست

بدان سنگهای جگر دار صرد
دل دردمندت نیامد بدرد

بضرب گلم ناله کردی چرا
کشیدی ز دل آه سردی چرا

چو این حرف شبلی رسیدش بگوش
بگفتش که ای مرد با عقل و هوش

گزند من از سنگ دیوانه‌ها
نباشد که از حرف فرزانه‌ها

دل آزار حرفی بگوشم ز دوست — برون آورد مغز جانم ز پوست
کسی را که در باطنم راه نیست — ز نقص و کمال من آگاه نیست
ز نالم اگر سنگسارم کنند — ز نجم اگر سر بدارم کنند
هر آنکس که دانای عالم بود — شناسای نقص و کمالم بود
بجرمی دلم را بدرد آورد — بنای سرورم بگرد آورد

ادب پانزدهم در بیوفائی دوستان یا کار از دانش پیچیم

زمانی که بی غم بسر بردمی — نگشتی به پیرامن من غمی
بناگه ز نیرنگی کار چرخ — که بر یک روش نیست رفتار چرخ
دگرگونه شد صورت حال من — نماند آنچه بد نیروی بال من
چو کجبازی چرخ رفتار اوست — اسیری آزادگان کار اوست
بناسازی روزگار زبون — بناگه فتادم بزندان درون
در آن چند روزی که بودم در آن — دو امر بزرگ آزمودم در آن
یکی آنکه تقدیر قدرت نمای — دگرگون نگردد به تدبیر رای
خرد ور اگر نیستم بیاری خویش — بجستم از درستگاری خویش
ببست بهر من شد خرد کاربند — مهیا شد اسباب رستن ز بند
ره راست پیش نظر داشتم — ولی یک دو گامی نبرداشتم
که با وصف چندین طریق گزین — ز فکر متین وزرای ازین
ز صد بر یکی هم نکردم عمل — بحکم قضا کس نیارد خلل

زدم اندران جا بسی دست و پای — که بیرون بر آرم ازان بند پای

ولی فکر من ره بجائی نبرد — بصحرای ناکامیم ره سپرد

بدریافت این حال دریافتم — که بوده است نقصان بدریافتم

قضا گر نباشد بد و سازگار — نباید ز تدبیرها هیچکار

اگر بیخبر دور بود هوشمند — کسی سر نیارد برون زین کمند

کنون امر دیگر نگارش کنم — دگر سرگذشتی گذارش کنم

که وقتیکه بودم بزندان اسیر — نبودی مرا جز خدا دستگیر

احبّای اشفاق فرمای من — چو پروانه بر شمع شیدای من

دران فرصت بیکسی های من — جلیسان بزم طربزای من

ز روی ریا لاف یاری زدی — دم الفت و دوستداری زدی

چو نیرو ندیدند در بال من — نگشتند پرسان احوال من

ازان جمله احباب گر یک دو کس — که بودش به بهبود من دسترس

پی دیدنم آمد و دید رفت — ز احوال من باز پرسید و رفت

بر اخلاص او اعتمادم بودی — امید حصول مرادم بدی

یکی زان دو شه بندگان خدای — همی بود با من کهن آشنای

که دعوای اخلاص من داشتی — مگر سیرت اهرمن داشتی

بفرجام دیدم خلاف مراد — نهال امیدم بر عکس داد

نیامد ازان کس مددگاریم — نکرد اتفاقی بغمخواریم

درین چارگلزار بی آبروی — نیابم ز مهر و وفا رنگ و بوی

کسی را بسر شور اخلاص نیست　　کسی را بدل نور اخلاص نیست
جهان مسکن دیو مردم شده است　　کز و مردم و مردمی گم شده است
مهمات مشکل که پیش آیدت　　کسی عقدهٔ کار نکشایدت
رها کن بلطف خدا کار خویش　　که جزوی نیابی مدد کار خویش

ادب شانزدهم در ثمرات همت از دانش پنجم

ملک زادهٔ از تبار بزرگ　　همی رای جست از حکیمی سترگ
که ای دانش آموز حکمت مآب　　زبانت کلید در فتح باب
در آنم کز اندیشه ورای خویش　　به صدر سعادت کنم جای خویش
بمال و منال و بجاه و جلال　　بملک و سپاه و بفضل و کمال
میسر شود پایهٔ برترم　　ز امثال خود گوی سبقت برم
بود فیض عام تو ابر بهار　　که بارد بگلزار و هم خار زار
کشی گوهر رای در گوش من　　گرانبار منت کنی دوش من
که آید عنان مرادم بکف　　رسد تیر تدبیر من بر هدف
حکیم این سخن چون از و گوش کرد　　در حکمتش گوهر گوش کرد
که ای مرد بیدار بیدار بخت　　ز تخم شهان وارث تاج و تخت
گر این دود پیچیده اندر سرت　　که چتر شهی بر زنی بر سرت
تو دانش کنم نکته دلنشین　　که بر پشت پیران هست نشین
چه ملک و چه مال و چه قدر و چه جاه　　چه علم و چه فضل و چه تاج و چه گاه

اگر شاه دگر مرد درویش یافت | بپامردی همت خویش یافت
سکندر که او هفت کشور گرفت | جهانرا کران تا کران بر گرفت
چو همت به تسخیر عالم ببست | در آورد نقد سعادت بدست
کسی گر بهمت بکارد شجر | ببار سعادت شود بارور
اگر جفت همت کنی رای خویش | نهی بر سر سروران پای خویش
کسی را که همت کند رهبری | کند بخت اقبال فرمانبری
کسی را که گنج سعادت دهند | نخستین بکف نقد همت نهند
گدایان بهمت بدولت رسند | سفیهان بهمت بحکمت رسند
سعادت که وابسته همت است | به بی همتان کی درآید بدست
چو دامان همت بدست آوری | کند بخت و اختر ترا یاوری
کسی را که یاری کنند این دو یار | فتد بخت و اختر بدو سازگار
کسانرا بود نسبتی با کسان | نباشند چنین کسان ناکسان

ادب هفتدهم در ذکر انقلاب بعضی از خاندان دولت بنگاله از دانش پنجم

زتاریخ بنگاله آرم سخن | خوش افسانهٔ بر نگارم سخن
که چون شمس دین از جهان رخت برد | بخردی بملک عدم ره سپرد
که از تخمهٔ شمس دین بزرگ | بدو هم ازو جانشین بزرگ
بدی کنس نامی یکی چاکرش | زمیندار هندی فرمانبرش
گهی صولت شیر نر داشتی | چو روبه گهی مکر برداشتی

گهی صورت شیر غران بدی | گهی شکل روبه گریزان بدی
بزور و بزور آن نکوهیده رای | ز فرمانبری گشت فرمانروای
چو کرد اختر طالعش یاوری | برآمد به تخت جهان داوری
به عهد خود آن کافر پر عناد | در جور بر روی مردم گشاد
ز مسلم به دل کینه ها داشتی | بر او ظلم بی حد روا داشتی
پس از مرگ آن هندوی تیره رای | جد و پور او گشت فرمانروای
بنوبت قطب دوران | که او قطب عالم بدی بیگمان
چو اورا سعادت بد اندر نهاد | نکوهیده کیش پدر ترک داد
مسلمان شد آن مرد نیکو مآل | بدل گشت نامش بنام جلال
چو از دور او دوره ها درگذشت | بفرجام ازین تنگنا درگذشت
پس از وی پسر جای او را گرفت | که بر تخت فرماندهی جا گرفت
شه بیخرد احمدشش نام بود | مدامش می عیش در جام بود
سر و کار بودش بمعشوق و می | نه کاری به اردی نه پروا ز دی
چو سلطان به بیهوشی از داد رفت | بمردم بسی جور و بیداد رفت
چو دیدند ارکان فرصت طلب | ز سلطان چنان غفلت روز و شب
بهر سر سر سروری او فتاد | که هر کس بفکر سری او فتاد
غلامی سیه کار و گم کرده راه | که ناصر بدی نام آن روسیاه
بدرگاه شه آبرو داشتی | بدل تخت و تاج آرزو داشتی
بچو صیاد هر دم بدی در کمین | که بُرّد سر شه بشمشیر کین

بوقتی که شه مست و مدهوش بود | بسر اندرش باده در جوش بود
بخنجر جدا کرد از تن سرش | سپرد آن سیه رو بخاک اندرش
از آن خاندان هر که بوده است مرد | غلامش ته تیغ بیداد کرد
پس آن بندهٔ دودمان شهی | بر آمد بر اورنگ فرماندهی
چو دو ماه بگذشت ازین سرگذشت | بر د آب شمشیر از سر گذشت
نیاورد تاب تحمل دگر | به بستند مردم بکینش کمر
بزرگان دولت پی انتقام | کشیدند شمشیر کین از نیام
چو آن نابکار رتبه روزگار | بپاداشش کردار شد همکنار
در آن دوده از دست آن تیره بخت | نبوده است کس وارث تاج و تخت
که بر تخت شاهی نهد پای خویش | زند تکیه بر جای آبای خویش
از آئین دولت ز روی وفاق | نمودند باهم گر اتفاق
که بی بر شد آن خسروانی درخت | یکی را بباید نشاندن به تخت
مگر آنکس از تخم شاهان بود | ز ابنای کشور پیشاهان بود
خصوص از سلاطین پیشین نیک | کند نو کهن رسم و آئین نیک
پی جستن وارث تخت و تاج | که بر نام او سکه یابد رواج
براه طلب گرم بشتافتند | در آخر ز ناصر خبر یافتند
که در روستائی در افتاده زار | نمودی بسر عمر ناپایدار
بیاری اقبال و تائید بخت | برسم نیاگان بر آمد به تخت
بسی سال فرماندهی کرد و رفت | دمی چند گوئی بر آورد و رفت

پس از وی در اولاد آں بادشاہ | خطاب شہی ماند تا دیر گاہ
چو امروز جویند جویندگان | رہ خوض پویند پویندگان
ازان خسروان و ازان خسروی | وزان شوکت و حشمت دنیوی
ازان دودمان بزرگ شہی | کہ بودہ است با فر فرماندہی
اگر ماندہ باشد کسی فی المثل | ندانم کہ دارد چہ شغل و عمل
بکار خسیسی در افتادہ است | کہ بر خود در فضل بکشادہ است
ہمیں حاصل این حکایت بود | بدانند کہ آنرا درایت بود
کہ دانندہ تا بماند بجای | ہمی باز داند ز شاہ و گدای
شناسندۂ ہر کسی تا کہ ہست | بیاد آورد آں شناسا کہ ہست
چہ مردم شناساز دنیا برفت | شناسائیش با شناسا برفت
نیارد کسی بازنامش بیاد | تو گوئی کہ او خود ز مادر نزاد

ادب پیچیدہم در حرمان مقصود از دانش پنجم

کنم نقل فخر زمان فخر راز | کشایم در گنج پنہان راز
کہ پیرانہ سر پیر دانش نہاد | در اندیشۂ علم باطن فتاد
کہ از دستیاری خود پای دل | بروں آرد از کندہ آب و گل
کند مرکب سرکش نفس پے | نماید مقامات توحید طے
ولی رہبر کاملی ناگزیر | درین رہ بہر رہرو شود دستگیر
بجہ پائی آنچناں رہنمای | بہا ور دشرط تفحص بجای

بجهان پیشوا نجم کبری بنام — که آنجا و زخوارزم بودش مقام
پی رهنمای خلق خدای — بصد رهدایت همی داشت جای
کمالات او را ز مردم شنید — ره دور در اشتیاقش برید
رسانید در خدمتش خویش را — پی نوش زد در جگر نیش را
بدرد دل فخر پی برد شیخ — بدو خدمت و کاک بسپرد شیخ
برای قیامش پی چند گاه — او تاقی بدو داد در خانقاه
که از وی دهد کار خود را انتظام — مگر کار خود را دهد انتظام
بقبولیه پیر مبارک وجود — ز ماینکه پهلو بدل می نمود
بتصفیه قلب ظلمانیش — که بر تابد انوار انسانیش
که از زنگها ساده گرداندش — غبار تعین برافشاندش
همی بر دل آن نکو سیره رای — بفرصت رساندی نه انگشت پای
بسر آمدش چند روزی بران — که بودی بخدمت چو خدمتگران
بروزی سیه باسری پر ز باد — بآموزگاهی گزارش فتاد
دو کس دیدن آن پیر دانش متاع — که بودند باهم به بحث و نزاع
دمی اندران جا بگه ایستاد — بتقریر آن هر دو کس گوش داد
بفهمش نیامد ازان گفتگوی — ازان رو ملالی بدو داد روی
که خود اندران دانش دلکشای — کتابی از و بود دانش فزای
پس از غور بسیار و فکر دراز — بر و کشف شد این معمای راز
که از عقل و نقل آنچه در سینه بود — مگر سینه از علم گنجینه بود

چو آگه بد از درد آن مرد شیخ — چو حرف غلط محو میکرد شیخ
پس از آگهی فخر ازین سادگی — بزندان در آمد ز آزادگی
که نفس زبونش برو چیره گشت — چنان روز روشن برو تیره گشت
چو اورا نبود این سعادت به بخت — ز دار سلامت برون برد رخت
گمانش که علم مشیخت مآب — مبادا که ظنی بود در حساب
ز تلبیس ابلیس پر مکر و کین — دگر آن گمان شد بدل بالیقین
که بالفرض موجود باشد اگر — بخارج مرا این علم خاص بشر
بحکم موانع که آید به پیش — نیابم از آن علم گر کام خویش
نگردم ز فیضان آن بهره یاب — ز چشم دلم بر نخیزد حجاب
دهم جان شیرین ز فرط ملال — که از من رود دانش شصت سال
بامید موهوم علم بطون — شود از دلم محو پیشین فنون
براهی که مجهول باشد بحال — قدم کے نهد سالک خورده سال
غرض آن گرفتار اوهام خویش — که چون خود ندیدی در ایام خویش
ز هنگامه آرائی نفس دون — که بر وی دمادم دمیدی فسون
چنان عالم ذوفنون پخته رای — ره رفتنی کرده گم زیر پای
چو اینگونه حالی بد از دست داد — گسست از دلش رشتهٔ اعتقاد
چو نادان غلامان بی پا و سر — شد از خانقاهش برون بیخبر
ارادت که با مرشد دستگیر — بود بهر مسترشدان ناگزیر
نبودش بشیخ آنچنان اعتقاد — چنان بد مریدی بعالم مباد

زگم گشتن آن فنون زبون ... که گردد بتیه خودی رهنمون
بوحشت سوی خانه خود شتافت ... زگنجینه سرمدی رو بتافت
همانا که بر صدر جاه و جلال ... زدی تکیه از وجه فضل و کمال
خیالش که چون آن کمالم رود ... بدو جمله جاه و جلالم رود
مر این پوچ اندیشهٔ ناصواب ... بناکام راند از در آنجناب
دگر راوی بر نگارد همی ... مر این نقل را برگزارد همی
که روزی از و فخر کرد این سؤال ... مگر پر فشاند به اوج کمال
اگر سالک این طریق صواب ... کند دانش معنوی اکتساب
بفرما که در مدت چند روز ... برو تابد آن نیر جان فروز
جوابش بفرمود شیخ اجل ... سیه مست صهبای فیض ازل
که آن حال گفتن نیارد کسی ... که آگاهی از وی ندارد کسی
ولی باز گویم ترا در جواب ... که دوری این ندارد حساب
چهل سال باید تکاپو نمود ... که سالک در آن منزل آید فرود
چو علامه از شیخ پاسخ شنود ... دگر بار از وی گزارش نمود
که مقدار این مدت دیر باز ... زمان طویل است عهد دراز
که تا آن زمان صبر نتوان نمود ... توانی که بر کمتر آری فرود
بفرمود شیخ عدیم المثال ... فرود آرمش بر ده و دو ز سال
سپس گفت ازین هم بکمتر زمان ... رسی تا بمقصود خود بیگمان
مگر در زمان نفس بر زدن ... توانی بعرشش برین پر زدن

نویدی چنین آمدش چون بگوش — بشادی شد از هوش آمد بهوش
چو آمد بخود فاضل ستّه رای — بعرضش رسانید کای رهنمای
مرا تا بمقصد کنی رهبری — بدان جای ما را ازین رهبری
چو بشنید عرض طلبگار مرد — خداوند ارشاد ارشاد کرد
ترا گر بدل باشد این آرزوی — که در پیری آری تو آبی بجوی
مشرف بقرب الٰهی شوی — ز خاصان درگاه شاهی شوی
همه تن دهی تن بفرمان من — برون نادری سر ز پیمان من
برو در فلان خانهٔ میفروش — سبوی پر از می بیاور بدوش
چو این حرف در گوش او کرد جای — کزین نغمه گوشش نبود آشنای
ز خود رفت علامهٔ روزگار — تو گوئی بر آمد ز جانش دمار
ز راه خطا ره بمنزل نبرد — که نفس خطا کارش از راه برد
سگالش گرفت از تباهی رای — که این کار از من نباشد بجای
کشم گر سبوی پر از می بدوش — نهم پا برون از در میفروش
چه بینند از من چنین ناسزای — چگویند بیگانه و آشنای
دل هر که روشن شد از نور عقل — بداند همین حاصل هر دو نقل
که منشا بود هر دو را حسب جاه — بیک جا شود منتهی هر دو را
کجا جمع آید خودی با خدای — ز خود بگذری تا رسی تا خدای
نبود آن سعادت بتقدیر مرد — ازان صحبت شیخ سودی نکرد
کسی را که توفیق نبود رفیق — چه حاصل ز یاری پیر طریق

چو از رہ برد غول نفس زبون — چہ کار آیدش دانش چند و چون
اگر یاورش نیست فضل خدای — نباید بکار کسی علم و رای
بحرمان مقصود فرزانہ مرد — تاسف بود کار دیوانہ مرد
کہ چون فخر رازی بسے نامور — گذشتند ازین کہنہ کاخ دودر
کس از نام آنہا خبردار نیست — نشانی بگیتی پدیدار نیست
بسے از بزرگانِ با علم و رای — بناکام رفتند ازین خاکنای

ادب نوزدہم در فوائد بنای باقیات صالحات از دانش پنجم

بباید کہ بر بندہ ہای خدای — عطا کن بقدر عطای خدای
بقدر توان بار بر سر نہی — بر اندازۂ داد حق در دہی
برون باشد از حد نیروی خلق — نبر تابدش زور بازوی خلق
ازین خوان نعمت کہ بنہادہ اند — ترا ہم نصیبی ازان دادہ اند
بدان مایہ قدرت کہ داری بدست — دل آزردۂ را دل آری بدست
اگر دست آن بندۂ پرنیاز — بدفع بلای تو گردد دراز
تو باشی ز حال دعا بیخبر — کہ باشد بہ تیغ بلاہا سپر
بتذکار نقلی نگارم کنون — مثالی مناسب بیارم کنون
عزیزی کہ توفیق بودش رفیق — برو بود بخت ہمایون شفیق
بآسایش بندگان خدای — بصحرا بنا کرد مہمان سرای
ہر آنکس کہ زان سوی افتادی براہ — فرود آمدی اندران جایگاہ

یکی از بزرگان روشن درون | که راز درون باز دادی برون
پس از هشتن این سپنجی سرای | بخواب آمدش بانی آن بنای
بدو گفت آن پیر روشن گهر | که با من بگو سرگذشت سفر
بگفتش چه گویم ازان ماجرای | که میداشتم بند محنت بپای
مگر در بیابان براه خدای | رباطی همی کرده بودم بنای
کزان رهرو هر که از ره روان | بیاساید آنجا ز پیر و جوان
قضا را یکی روز در گرم گاه | فرو هیده مردی در آمد ز راه
پناهی گرفت اندر آنجا دمے | که آساید از خستگی ها دمے
چو آسود صاحبدل از رنج راه | دعا کرد در بارگاه اله
که بر بانی این رباط ای خدای | در رحمت خویشتن بر کشای
دعایش که از روی اخلاص بود | خدای کریمش اجابت نمود
بیامرزدم لطف آمرزگار | ز بند بلا ساختم رستگار

باب بستم در استغنای ارباب کمال و کوچکدلی امرا

از دانش پنجم

چراغ شبستان روشندلی | سخندان خوش فکر ناصر علی
بمدح امیر امیران هند | گرامایه دستور سلطان هند
که پور اسد خان بد آن نامدار | ز سلطان خطابش بده ذوالفقار

سرائیده سنجیده ابیات چند | بمضمون چست و بفکر بلند
به پیش وزیر آن هنر مایه مرد | برفت و ثنا خواندن آغاز کرد
چو شعر نخستین بگوش آمدش | خم قدردانی بجوش آمدش
بفرمود فرمان بفرمان گذار | که بخشند اورا درم صد هزار
بناصر علی گفت که ای نکته در | نیارم شنیدن ازین بیشتر
کشیم ار بگوش این دُر شاهوار | بهر بیت بخشم درم صد هزار
چو آن مایه نبود مرا در بساط | نیارم شنید از ره اختلاط
زخواندن از آن باز دارم ترا | که آن مایه دادن نیارم ترا
چو این حرف دستور سلطان نشان | شنید آن کهن شاعر نکته دان
برآشفت و نگرفت تسکین برش | برون آمد آزرده دل از درش
چو برگشت برجای خود رادمرد | بقصد هجا خامه در دست کرد
بیاران ز درد دل خویش گفت | غم و غصه خاطر ریش گفت
که سودی نداد این گهر سفتنم | بکاری نیامد سخن گفتنم
بفکر سخن خون دل خوردنم | بمضمون تلاشی بسر بردنم
صله گر ندادی به تسکین من | زبان برگشادی بتحسین من
شنودی مگر جمله اشعار من | که جنسی چه قسم است در بار من
که از قدردان آفرینی برم | به از مقصد گنج بادآورم
عزیزی ز والستدگان وزیر | شد آگه ازین شکل نادلپذیر
برآمد از آن خانه و پا کشاد | بنواب این حال را عرض داد

چو این قصه بشنید سالار هند / بمرکب بر آمد سپهدار هند

پی عذرخواهی ز کوچک دلی / بیامد بر شاه ناصر علی

چو دستور پرخورد با مرد راد / ز دستش قلم بُرد و لب برکشاد

که من عذرخواهم ز کردار خویش / غلط کرده راهم بر رفتار خویش

تو قصد دل آزاری ما مکن / مرا همچو محمود رسوا مکن

علی نام تو نام من ذوالفقار / نزیبد ترا همچو من زینهار

اگر همچو شمشیر خود ذوالفقار / علی کرده باشد شه نامدار

تو هم همچو من کن که زیبا بود / علی هر چه فرماید اعلیٰ بود

ازین عذر رنگین دانا وزیر / وزین کسر نفس امیر کبیر

تر آمد بسی شاعر تر زبان / بسی عذر آورد از وی بر زبان

ز هم هر دو گر عذرخواه آمدند / ز بیراه رفتن براه آمدند

اگر چشم بینا کشاید کسی / بیاموزد آداب دانش بسی

در آن روزگار و درین روزگار / تفاوت بود همچو لیل و نهار

در آن روز بازار دانشوری / که بوده است عهد هنرپروری

هنرمند را اینچنین قدر بود / مقام هنرمایگان صدر بود

خردمند ازین نقل فرهنگ زای / برد بهره از دانش و هوش و رای

یکی آنکه آموزگاری کند / بتهذیب اخلاق یاری کند

دهد سیرت رفتگان را بیاد / سعادت بود در رهنمون مراد

چنان صاحب قدرت و اختیار / چنین باشد افتاده و خاکسار

بدان حشمت و جاه و مال و منال | نیاورد مقدار خود در خیال
دگر آنکه از قدر صاحب کمال | برند آگهی مایه داران حال
که پیش بزرگان با آب و جاه | هنر دستگاه هنرور پناه
هنر را گرامی چو جان داشتند | هنرمند را شادمان داشتند
دگر آنکه باید هنرمند مرد | نباشد گدا پیشه و هرزه گرد
طمع را بہیچ سو گذارد ز خویش | گدا پیشگی دور دارد ز خویش
طریق قناعت کند اختیار | که در هر دو عالم شود بختیار
حصیر قناعت کنی جائے خویش | که بر عرش عزت نهی پای خویش

ادب اول در معنی ادب مشتمل بر ذکر فضائل و رذائل

از دانش ششم

کنون بطرازم که آداب چیست | ز معنی آں لفظ در باب چیست
زنا گفتنی و ز نا کردنی | همانا کند حفظ نفس دنی
ادب هر کرا داد آبی بروی | نریزد خود و خلق را آبروی
نیارد کسی را ز جایش فرود | نه بر پایهٔ کس تواند فزود
بوصف ادب بر کشایم زبان | بتقریر خوش وانمایم بیان
که در جمله گفتار و رفتارها | چه کار و چه کردار و هنجارها
رہ مصطفیٰ را کند پیروی | کزو پشت آداب گردد قوی

براندازه منصب و جایگاه | بود هر کرا هر قدر پایگاه
ادب را کند لازم ذات خویش | مهذب کند جمله عادات خویش
زهر کس ادب مینماید نکوی | نکوتر ز فرمانده نیک خوی
ادب گر بود سیرت خسروی | حواشی بسلطان کند پیروی
رعایای آن سلطنت ناگزیر | بآداب نیکو شود خو پذیر

ادب دوم در مراسلهٔ سلطان مصر و قیصر روم باهمدگر از دانش تشم

چو سلطان مصر و خداوند روم | کزان هر دو آباد بود آن دو بوم
بهم طرح وصلت دراند اختند | بنای خصومت براند اختند
که هر یک ازان هر دو والا نژاد | بپور دگر دختر خویش داد
بدین هر دو وصلت که بنیاد گشت | دو کشور بهم شاد و آباد گشت
رعایای آن هر دو کشور بناز | کشیدند بر فرش راحت دراز
مهمات مشکل که رومی نمود | یکی عقدهٔ دیگری می کشود
جهاندار بید انش و سست رای | که در مصر بوده است فرمانروای
کتابی عزیزی بقیصر نوشت | دران نامه اینحرفها در نوشت
که از دولت و مکنت و بینوی | بدی انچه شایستهٔ خسروی
ز مال و متاع جهان جمله چیز | که باشد گرامی ترین و عزیز

رساند بهم بهر فرزند خویش / که جزوی ندارم جگر بند خویش

پسر چون بود یادگار پدر / ازو تازه رو لاله زار پدر

به قیصر یکی نامه ارسال کرد / دران نامه تذکار این حال کرد

که از برگ و سامان دولت مگر / چه آماده کردی برای پسر

چو فرماندهٔ روم دید آن کتاب / تبسم نمود و نوشت این جواب

که آن مال و اسباب دنیای دون / بود گر برون از حد چند و چون

نیرزد به مرد دانش نهاد / که هست اولش کون و آخر فساد

بدو دل نه بندد خداوند رای / که جاوید با کس نماند بپای

ز مال و متاع جهان خراب / ز دانا نباید گرفتن حساب

که این چار گلزار بی آبروی / ندارد ز مهر و وفا رنگ و بوی

من از بهر پور گرامی گهر / نهادم بسی گنج فضل و هنر

به آداب نیکو بیاراستم / بتهذیب اخلاق پیراستم

سپردم بدو گنج فضل و کمال / مبرا از آسیب نقص و زوال

چو آمد ز قیصر بمصر این جواب / پسندید سلطان که دیدش صواب

ادب سوم در بیان فراست از دانش ششم

فراست ز اوصاف کار آگهی / بود شرط کلی بعصر ماندهی

که بر رو بدادیکه پیش آیدش / بحکم فراست نظر بایدش

اگر حال آن قصر پیدا شود / دهد حکم بر هرچه فتوی بود

اگر سرّ آن قصه باشد نهان | شود فیصل از فکر کار آگهان
نباید که بر گفتهٔ ناقلان | کند کار نامرضیِ عاقلان
که این نخل را نیست برگ و بری | مگر رای صائب زدانشوری

ادب چهارم در وصیت ابراهیم امام از دانش ششم

بوقتی که بو مسلم نامدار | بقصد خراسان همی شد سوار
براهیم امام اولین سروری | ز عباسیان طالب افسری
بدین حرف او را بر آمود گوش | که زان پند افزایدش عقل و هوش
ز هر کس بدل بر گمانی بری | نباید که از قصد او بگذری
بفورش اگر در نیاری ز پای | نماند ترا قصر هستی بپای

ادب پنجم در تواضع از دانش ششم

من از ابن سماک و هارون رشید | کنم نقل صحبت که باید شنید
که روزی مران مرشد شیخ و شاب | بیامد بنزد خلافت مآب
جهانبان بجنبید از جای خویش | بتعظیم برخاست بر پای خویش
ز هر گونه صحبت بهم داشتند | سخنها ز بیش و ز کم داشتند
از آن پس که آن پیر صافی درون | شد از بارگاهِ خلافت برون

چو دیدند حضار بزم امیر | بدانگونه تکریم آن مرد پیر
بر او عرض کردند از ضعف رای | شهها نزا چنین خلق نبود سزای
گر این رسم تکریم یابد بنای | شکوه خلافت نماند بجای
پدید آید اندر ریاست فتور | که افتند ز رعب مهابت بدور
چو بشنود هارون رشید این صدای | بخندید و فرمود فرمانروای
تواضع بود هر کرا خوی او | گریزد سگ نخوت از کوی او
چنان دولتی کی پسند خرد | که افتادگی همنشین را برد
تواضع بود از کمالات مرد | پسندیده تر سیرت ذات مرد
ندارد بر هم دولتی آبروی | که از وی کنم ترک خلق نکوی

ادب ششم در نفاذ و ثبات احکام از دانش نشم

سزد دعوی مردمی بر کسی | که باشد ثبات و قرارش بسی
رسوخ دم است و ثبات قدم | که از وی زمردی زند مرد دم
کسی را که نبود ثبات و قرار | نیاید بمردانگی در شمار
بنای نهد هر چه از سخت و سست | بپایان رساند برای درست
دگر هر چه گوید ز چند و ز چون | خلافش نیارد برون از درون
مر این هر دو اوصاف همت فزای | بود لازم نفس فرمانروای
نگارند از غازی غزنوی | کز پشت و بازوی دین شد قوی
که روزی بمیدان گزارش فتاد | نگاهش بمزدور و بارش فتاد

که سنگی گران بر سر خویش داشت　　دل خود ز سنگینیش ریش داشت
بتعمیر ایوان شاهی بدرد　　مر آن سنگ می برد بیچاره مرد
چو پی برد سلطان بتکلیف مرد　　دل دردمندش درآمد بدرد
چو بر درد و فرد دور پی برد شاه　　بحالش تأسف بسی خورد شاه
بمزدور گفت از سر خویشتن　　تو این سنگ را بر زمین برفگن
چو حمال فرمان شه گوش کرد　　از آن بار خود را سبکدوش کرد
همان جای تا روزگاری دراز　　بدی چشم مردم بدان سنگ باز
بدو عرض کردند که ای شهریار　　فتاده است سنگی که در مرغزار
چو اسپان از آن راه می بگذرند　　از آن سنگ تکلیف ها می برند
کسی را خداوند فرمان دهد　　که بردارد و جای دیگر نهد
چو بشنید سلطان کشورگشای　　بفرمود که ای مردم سست رای
از آن حکم هرگز نه ورزم خلاف　　نه آن تیغ خود را کنم در غلاف
در آن دم که از بار سنگین سنگ　　بدیدم که پایش درآمد بسنگ
بفرمودمش حکم انداختن　　از آن بار خود را سبک ساختن
کنون حکم برداشتن گر دهم　　عنان خرد را ز کف در دهم
دو حکمی چنین کی دهد سروری　　که باشد لنقیض یکی دیگری
دگر حکم برداشتن گر دهم　　چه بار شماتت که بر سر نهم
به پستی عزم و بسستی رای　　شود ذکر من در جهان جای جای
از آن پادشاه ممالک کشای　　که حکمش ندارد ثبات و بقای

مهابت نماند بدلهای خلق
نیاید بد آرایش رای خلق

بسی برنیاید که آن سست‌رای
نماند بفرمانروایی بجای

ادب هفتم در توصیت افراسیاب از دانش ششم

بر اعیان خود گفت افراسیاب
خدیو جهانگیر کیوان جناب

که بر هیبت و شکل مردان جنگ
بلاف و گزاف جوانان جنگ

منازید از خفتن عقل و رای
که دارم چنین فوج رزم‌آرای

مگر آنکه از بوتهٔ آزمون
ز رمردمی بینیش آید برون

ز لاف و گزاف جوانان خویش
میفزای بر شوکت شان خویش

نخست آنکسان را بصبر آزمای
که در دشت کین برفشارند پای

چو با دشمنان روبهم آورند
بمیدان ثبات قدم آورند

ادب هشتم در تعلیم خسرو پرویز بفرزند خویش از دانش ششم

جهاندار پرویز کسری نژاد
به تعلیم فرزند خود لب کشاد

که ای پور دانش طلبگار من
بگوشش آر پند گهربار من

چو خواهی که در ملک آبای خویش
حکومت کنی بر رعایای خویش

چو قومی که بر وی کنی سروری
تو باشی طلبگار فرمانبری

همانا که عقل بلندی گرای
بود همچنان بر تو فرمانروای

منه پای بیرون ز فرمان عقل
مده از کف خویش دامان عقل

ادب نهم در تعلیم مرشد خلیفه به پسر خود از دانش ششم

زمرشد خلیفه خلافت مآب — همی چند حرفی زدم انتخاب
که فرزند خود را همی داد پند — که ای پور دانشور و هوشمند
چو خواهی که از رای دانش گرای — کند رعب تو در دل خلق جای
ره راست راستی برگزین — که نبود ره رستگاری جز این
ره راستان راستگاری بود — که این ره ره رستگاری بود
ندارد وقار آنکه گوید دروغ — چراغ کمالش نگیرد فروغ
زمردان برید دروغ آبروی — بر بیکردان نباشد نکوی
برو صحبت راستان برگزین — ازین نخل شیرین بری بازچین
ندانی که در صحبت چند روز — که با گل نشیند گل تیره روز
بخوبی بجای نهد پای خویش — که در دست خوبان کند جای خویش
مشو تا توان با بدان هم نشست — که از خار بن گل نیاری بدست
ز خر زهره نشنید کس بوی گل — بجز می نریزد ز مینای مل

ادب دهم در نکوهش کبر و غرور مشتمل مخاطبه تیمور با ایلدرم

بایزید از دانش ششم

زبان بر کشاید بلاف شعور — که او سر برآرد ز جیب غرور

غرور آدمی را بخواری کشد — سرانجام کارش بزاری کشد

چنان بدشود روز آن تیره بخت — که بر تخته اندازد از روی تخت

ز تیمور و ایلدرم رانم سخن — همانا بپایان رسانم سخن

چو قیصر بدستش گرفتار گشت — لوای شکوهش نگونسار گشت

بیامد بدرگاه کشور کشای — مسلسل بزنجیرها دست و پای

خدیو مظفر ز روی عتاب — به ایلدرم کرد این خطاب صواب

که ای مرد مغرور شوریده سر — ز پست و بلند جهان بیخبر

تو خود این بلا بر سر آوردهٔ — در امن بر خود بر آورده

نوشتم بتو نامهٔ اتحاد — دران درج کردم ز روی وداد

حصار کماخ و دو فاسد مواد — که آن هر دو مرد اند ام الفساد

قرا یوسف و احمد فتنه جوی — به انگیزش فتنه ها کرده خوی

بنزدم فرستا این دو سه فتنه مرد — اگر عذر داری توان نفی کرد

که بیرون کنی هر دو کس را ز ردم — نیابند جائی دران مرز و بوم

ز احوال آن مردم سر بباد — مفصل دران نامه کردیم یاد

که چون غول ادبار شد رهنمون — نهادند پا از حد خود برون

مرا دیده از مسکن خویش دور — کشیدند سر از سر شر و شور

ز اخبار بی باکی آن دو مرد — شدم سوی ایران زمین ره نورد

که آن هر دو کس را دهم گوشمال — نگونسار سازم بچپاه نکال

چو آوازهٔ نهضتم اوفتاد — رمیدند چون روبهٔ کج نهاد

ندیدند جز روم جای پناه — رساندند خود را در آن جایگاه
دهم شرح حال حصار کماخ — که درخواستم از رو آن کهنه کاخ
ز روی نشان داده راستان — ز ایران بده است از گه باستان
چو امروز ایران زمین از من است — تمام و کمال آن زمین از من است
بدین وجه من از تو درخواستم — نبوده است بیهوده درخواستم
چو از مستی کبر نادان پسند — نگشتی بفرمان من کاربند
مگر او فتادی ز راه غرور — بفرسنگها از ره عقل دور
به بسیاری ملک و مال و سپاه — ترا برد غول تکبر ز راه
در آن نامه سوگند دادی مرا — بجنگ آوری پا کشادی مرا
جوابم نوشتی به تندخوی — که ای لاف زن مرد پیکارجوی
بجنگم نیائی اگر از عراق — زنان ترا از تو باشد طلاق
به پیکار آماده کردی مرا — کشیدی بمیدان مردی مرا
بناچار کردم بدین سمت روی — که با تو چنین ماجرا داد روی
نبودم تمنا به تسخیر روم — که کارم نبودی بدان مرز و بوم
بجنگ تو افتادمی گر بجنگ — بقتلم تو کی می نمودی درنگ
بلاها ز تو آمدی بر سرم — من آن حال بد را همی بنگرم
کنون هرچه دیدی ز خود دیده — نه از دیگری روز بد دیده
چو ابلدرم بشنید از وای خطاب — ز دانش بدینگونه دادش جواب
که ای شاه شاهان کشورکشای — بمانی جهان تا بماند بجای

زنامبندگان گر نبودی قصور | خدا را که خواندی بوصف غفور
ظهور چنین وصف حق را مگر | نباشد سبب جز گناه بشر
گناه از من و وصف غفران ز تو | صدف از من و فیض نیسان ز تو
دگر هرچه باشد سزاوار تو | بدان چشم دارد خطاکار تو
چو بشنید تیمور ازو آن سخن | فرو خورد از و خشم آتش فگن
بروییش در مرحمت باز کرد | مدارا و دلجوئی آغاز کرد

ادب یازدہم در سیاست نوشیرواں از دانش ششم

روایت کنند از خلافت مآب | عمر ابن خطاب عالی خطاب
که در جاہلیت من از جای خویش | برون پا نہادم بسودای خویش
بسوئی مداین شدم رہ نورد | ز باب یمن داشتم چند برد
بقرب مداین چو کردم گذار | شدم با بلای سیاہی دوچار
گرفتند دزداں سر راہ من | بہ بستند بر من گذرگاہ من
متاع من از دست من سرسری | گرفتند دزداں بغارت گری
بہ بیچارگی بعد ازیں سر گذشت | کہ سیلی چناں ہایل از سر گذشت
بدرگاہ کسریٰ نہادیم روی | از و در دخود را شدم چارہ جوی
کہ از عدل خویشم کند یاوری | بجای آورد خدمت داوری
چو کسریٰ بقریاد من داد گوش | بفرمود فرماندہ داد کوش
کہ مارا بجای فرود آورند | ہم از شرط مہمانیم نگذرند

بجائی مرا حاجبی داد جای — بمن گفت چندی درینجا بپای
که غارتگران تو پیدا شوند — ته تیغ خونریز یاسا شوند
ازان روز هر روز در چاشتگاه — فرستی طعام ملوکانه شاه
بهر روز در بارگاه شهی — همی رفتمی از پی آگهی
که وضع جهانبانیش بنگرم — برسم وره و دولتش پی برم
چهل روز بودیم مهمان او — همیخوردم از خوان احسان او
چو در آخر روز سکنای خویش — ز جای رسیدیم در جای خویش
همان جامه ها آمدم وزنگاه — که بردند دزدان ز دستم براه
بر آن جامها تکیه بنهاده بود — یکی دست مقطوع افتاده بود
سپس کاغذی وزنگاهم نمود — که در وی زر سرخ چل تنگه بود
بر آن کاغذ زر رقم کرده بود — جهانبان کرم بر کرم کرده بود
که ای مرد مظلوم دزدان راه — ز بیدادی رهزنان دادخواه
چهل روز کردی درینجا قیام — کنون یافتی مال خود را تمام
بوجه قیام چهل روز خویش — زمان غم و محنت اندوز خویش
چهل تنگهٔ زر بگیر ای جوان — ز خاطر بده داد نوشیروان
تو چون بازگردی بماوای خویش — ازین ملک با سود سودای خویش
چو روداد اینجا حکایت کنی — نشاید که از ما شکایت کنی
خردپرور اینکه بینش ورند — بفحوای این نقل گر پی برند
بدانند رسم وره آن گروه — ز اتباع زردشت باطل پژوه

که بیگانگان نکوئی گرای | که امروز در خاک دارند جای
بخلق چنان زندگی کرده اند | چه نامی به نیکی برآورده اند

ادب دوازدهم در حسن اخلاق از دانش ششم

دگر مجمع محسنات است خلق | که نیکوترین صفات است خلق
قوی گردد ایمان بخلق نکوی | نباید که مومن بود تندخوی
یکی تندخوی دیگری تنگدل | که باشند آن هر دو کس سنگدل
نه بینند زنهار روی بهشت | برایشان حرامست بوی بهشت
بدل هر که دارد بهشت آرزوی | دل خلق جوید بخلق نکوی

ادب سیزدهم در غیرت از دانش ششم

دگر غیرت است از خصال گزین | نیارم بلب وصف حالش جزین
که باشد ز اوصاف ذات خدای | غیور آمده است از صفات خدای
ولیکن بود صوری و معنوی | یکی دینی و دیگری دنیوی
دهم شرح لفظش درین مثنوی | که از معنی غیرت آگه شوی
بود معنیش حفظ چیزی چنان | که لازم بود بر بشر حفظ آن
نخستین از و غیرت دین بود | که خود بر یکی رسم و آیین بود
همانا که در امر و نهی خدای | بود لازم مومن نیکرای
گر باید ش قدرت و اختیار | اگر نیستش لازم ماند ز کار

ولی کره دارد بدل اندرون — چو بیند کسی را بکار زبون

دگر غیرت دنیوی بر سه قسم — بود هر یکی را دگر رسم و اسم

از آن هر سه قسمت نخست آن بود — که نسبت به امثال و اقران بود

تفوق بجوید در امثال خویش — که خواهد به از دیگران حال خویش

بود هر قدر مرد را همتش — بمقدار همت بود غیرتش

بجیل و رجال و بملک و بمال — بفضل و کمال و بجاه و جلال

بحفظ خواص و حرم های خویش — کند تا توان سعی بر جای خویش

که ناموس عصمت بماند بجای — نیفتد در آن رخنهٔ فتنه زای

ادب چهاردهم در خلوص نیت از دانش ششم

ز تعریف اخلاص رانم سخن — باوج ثریا رسانم سخن

کنون بشنو از من که اخلاص چیست — عمل هیچ باشد گر اخلاص نیست

نظر بر خلوص عمل هر کراست — کند با خدا نیت خویش راست

نمود و غرض را در آن راه نیست — ریا شیوه مرد آگاه نیست

نهد هر که در راه اخلاص پای — بهر حال جوید رضای خدای

ریا را در آن بارگه بار نیست — که آنجا جز اخلاص در کار نیست

شهی بود در مصر فرمانروای — که مالیده نفس زبون زیر پای

کسی بی ادب را خداوند داد — ز ترک ادب حکم تادیب داد

چو آن بی ادب تازیانه چند خورد — [illegible]

بناگفتنی با دهن باز کرد — بسلطان سقط گفتن آغاز کرد
چو آن ناسزا حرفش آمد بگوش — نمود آتش خشم خود را خموش
بگفتا که این ناکس ناسزای — نباید سزا جز بپاداش الجزای
ز تادیب او دست برداشتند — هم آزاد کردند بگذاشتند
یکی از حواشی بدو عرض کرد — که این سفله زشت کردار مرد
نه این مرحمت را سزاوار بود — نه در حق او لطف درکار بود
چنین لطف بروی که فرموده اند — که بر جای تعزیر بخشوده اند
ندانم برین لطف باعث چه بود — که سلطان برین سفله بخشش نمود
بفرمود شاه عدالت پناه — بگیتی بپاید چنان بادشاه
همیدا و هم این ناسزا را سزای — نه از بهر خود بلکه بهر خدای
چو اینک بدشنام من لب گشاد — عنان تافت نفس من از راه داد
مرا نفس سرکش تقاضا نمود — که زود از نهادش برآریم دود
مرا این کینه افزود بر قهر من — دوگون گشت سمیت زهر من
بآمیزش خواهش نفس دون — بکار خدا او نه پیچید و چون
ندیدم ز اخلاص دور این عمل — که شرکت دران کرد نفس دغل
چو گمراهی خویش دریافتم — عنان را ازان راه بر تافتم
خلوص عمل بایدت ای عزیز — که آنجا نباشد عمل هیچ چیز

ادب پانزدهم در مروت از دانش ششم

مروت بود هر کرا در نهاد　　کسی جز بخیرش نیارد بیاد

چنان مرد مشکور عالم بود　　باوصاف مذکور عالم بود

مبادا که از گردش روزگار　　شود دست فرسود لیل و نهار

بتعظیم پیشش بدو بر خورند　　بچشم بزرگی برو بنگرند

نیارد کسی گر درشتی برو　　که وصف مروت نباشد درو

شود خالق و خلق بیزار ازو　　بدلها رسد رنج و آزار ازو

اگر باشد آن ناکس بدمآل　　سکندر به اقبال و قارون بمال

نیاید بچشم کسی ذره وار　　که در هر دو عالم بود خوار و زار

ادب شانزدهم در سخاوت از دانش ششم

سخاوت بود پرده دار عیوب　　که زشت عمل را نماید بخوب

دل عالمی برکشد سوی تو　　بود در جهان ذکر نیکوی تو

چو امروز داری تو قدرت بر آن　　به بخشای بر خویش و بر دیگران

بحکم ازل گر شوی مالدار　　ببر با خود و هم خور و هم بدار

چنان کار ازوی گشاید بسی　　که نگشاید از هیچ ناخن کسی

بوصفش زبانها زبان آمده است　　که در جمله اوصاف جان آمده است

ادب هفتدهم در شجاعت از دانش ششم

شجاعت دم تیغ نام آور یست | توانائی بازوی داوریست
بفرمود رستم جهان پهلوان | یل بی همال بتاب و توان
نخواهم که چون پیر زالان زار | به بستر شوم با اجل همکنار
شجاعت بود سیرت کاملان | نیاید مگر از دل پر دلان
شجاعت بود هر کرا وصف حال | بود مقبل درگه ذوالجلال
شجاعت که اُمّ الفضائل بود | ز فاضلترین شمایل بود
شجاعت بود وصف شیر خدای | علی ولی شاه خیبر کشای
من از بوعلی دیده ام در کتاب | که میگوید آن شیخ حکمت مآب
شجاعت بحکمت علی جمع کرد | نیاید بدین دو صفت هیچ مرد
بسی کار دشوار آسان کند | بسی جمع دفتر پریشان کند
کند کاه را در متانت چو کوه | سلیمان کند مور را در شکوه
بسی مرد گمنام بی زور و زر | که از اسم و رسمش نداری خبر
بزور شجاعت نشیند به تخت | بفرماندهی جاگزیند به تخت
کند جمع حال پریشان خویش | سران را کند زیر فرمان خویش

ادب هیجدهم در توکل از دانش ششم

توکل بود کیمیای فتوح | دهد لذت کامرانی بروح

بسر افسر سرفرازی نهد　　بکف مایهٔ بی نیازی دهد
نشاید در گنج مقصود باز　　پریشان کند دفتر حرص و آز
که او رنگ مرد توکل گزین　　بود برتر از سپهر برین
بود خسرو عصر بی تاج و گاه　　که حاجت ندارد بگنج و سپاه
توکل که نیل رخ آرزوست　　کلید در بسته آبروست

ادب نوزدهم در رضا از دانش ششم

بود هر که راضی بامر قضا　　دهد دست او را مقام رضا
مقام رضا کس بدست آورد　　که در کار هستی شکست آورد
چه هستی که پندار هستی خویش　　خیال بلندی و پستی خویش
که برخاستن از سر خواستن　　بجان بر فزودن ز تن کاستن
رضای ندارد رضا جوی دوست　　که مقصود او جمله مقصود اوست
نخستین سپردن ره بندگی　　بدرگاه یزدان سرافگندگی
ولی با کمال سرور و حضور　　در اخلاص او ره نیابد فتور
چو اخلاص باشد نمازت رواست　　که اخلاص دل پیشوا از دعاست
برو عرض کن جمله حاجات خویش　　طلب کن حصول مرادات خویش

ادب بستم در تحمل از دانش ششم

تحمل متاع گران مایه ایست　　بدست خرد نیک سرمایه ایست

بسودای سود آور این متاع — بود وقعت و اعتبار انتفاع
بود صرفه از نفع کالای خویش — خسارت نه بیند بسودای خویش
مهمات خود را اگر هوشمند — نه روی تحمل شود کاربند
بود جمله آن کار نیکو مآل — نیارد پشیمانی و انفعال
تحمل بود ناخن استوار — کشاینده بستگی های کار
پریشانی کس بسامان کند — گل کامرانی بدامان کند
که هر درد را سوی درمان کشد — پریشان کسی سر بسامان کشد
متاع گران قدر در بار بست — که این نقد در کار در کار بست

ادب بست و یکم در کتمان اسرار از دانش ششم

کسی را که دانش بکار آیدش — بکتمان اسرار فرمایدش
بکتمان اسرار کوشیدنت — نهان کردنی راز پوشیدنت
باوج سعادت رساند ترا — ز بند عنا وارهاند ترا
کسانیکه این راه پیموده اند — دو حرف باندرز فرموده اند
چو خواهی که کامت برآید شتاب — برویت کشاید در فتح باب
نگردان ز اسرار انهانه خویش — منه درمیان با کسی راز خویش
چو بیرون فتد بخیه از کار تو — بزودی نگردد روا کار تو
منش امتحان کرده ام بارها — که تا خیر دیدیم در کارها
اگر محرم راز بیگانهٔ — چه افشا کنی سخت دیوانهٔ

اگر محرم راز سلطان شوی
نگهبان آن گنج پنهان شوی
زبان را که باشد کلید درش
به بندی بحفظ در و گوهرش
مبادا که از لب بر آید برون
که غلتی بپاداش درخاک و خون

ادب بست و دوم در صبر از دانش ششم

بدستی که مفتاح صبر اوفتاد
در کامرانی بروئیش گشاد
کلید در شادمانیست صبر
که سرمایهٔ کامرانیست صبر
چه شادی که رنجی ندارد ز پی
چو باغ جنان فارغ از پیچ و پی
صبوری نهالی بود بارور
که بی صبر از وی نچیدند ثمر
ز باغ سعادت کسی برخورد
که آن میوهٔ تلخ‌تر برخورد
صبوری بود از صفات کمال
کرامت کند دولت بی زوال
بلذت چه جان داروی تلخ پند
بسی تلخ لیکن بسی سودمند
اگر کام جوئی بدنیا و دین
ز نخل صبوری ثمر باز چین

ادب بست و سوم در حیا از دانش ششم

حیا خاصهٔ نوع انسان بود
چراغ شبستان ایمان بود
حیا چیست مفتاح باب سداد
کند انسداد طریق فساد
بروبحکه دیو نفس زبون
بنای هوس برکند از درون
ز نور حیا چشم دل پرضیاست
حیا خال رخسار مهر و وفاست

نهد بند بر پای کردار زشت | برآرد ز اندیشهٔ کار زشت
روایت کنند از انوشیروان | چه نوشیروان خسرو خسروان
که در نرگستان شه کامگار | نرفتی بنزد زنان زینهار
ندیمی بر او عرض توجیه کرد | که از وی سبب باز پرسید مرد
شه دادگر در جواب ندیم | سخن گفت همسان دُرِ نظیم
چو گلهای نرگس در آید بچشم | که در چشم مردم نماید بچشم
حیا باز دارد مرا زین عمل | نیایم ز خود رخصت این عمل
اگر دیده داری چو فرزانگان | ببین در حیا حال بیگانگان

ادب چهارم در صلاح و سداد از دانش ششم

گر از رهزنان طریق صلاح | که از دستشان کس نبیند فلاح
خصوص از دو غارتگر جانگزای | بلای سیه روی حرص و هوای
بسر منزل خود رسی بیخطر | کنی جوشن حفظ عفت سپر
بدین جوشن ورع و تقوای خویش | بیارای بالای والای خویش
اگر در برت نیست درع عفاف | ز آسیب دوزخ نیابی معاف

ادب پنجم در تواضع از دانش ششم

تواضع نشان بزرگی بود | نگهبان شان بزرگی بود
تواضع کند مرد را ارجمند | بلندش کند چون سپهر بلند

ازیں باغ گلہا بداماں بری | ازیں نخل شیریں ثمر برخوری
بدیں دام دلہا بدست آوری | بملک سعادت کنی داوری
دل خود بافتادگی ہر کہ بست | دل خواجہ وبندہ آرد بدست
چہ سودا کہ بینی بسی سود ازو | شود خالق وخلق خوشنود ازو

ادب بست و ششم در وفا از دانش ششم

وفا سیرت نیکمرداں بود | وفا ہر کہ ورزید مرد آں بود
کسی راکہ نبود وفا در نہاد | بروناماں انساں نباید نہاد
ندارد اگر سیرت آدمی | بود بر بصورت آدمی
سزد مرد را اندر وفا دم زدن | بدیل وفا دست محکم زدن
ہر آں کس کہ باشد وفادار تر | بود دوستی را سزاوار تر
بوصف وفا ہر کہ موصوف گشت | بہ نیکی بہر خلق معروف گشت
اگر خوش معاشی وگر بدمعاش | ز نزدیکی بیوفا دور باش
بصورت اگر دلربا تر بود | ز مار سیہ جانگزا تر بود
وفای ندارد جہاں در سرشت | بجز غدر ناید ازیں بد سرشت
ز انساں کمال وفا کم بجوی | خصوص اندریں روزگار دو روی

ادب بست و ہفتم در قناعت از دانش ششم

حصیر قناعت سریر غناست | کہ خاک درش بہترین کیمیاست

قناعت گدا را توانگر کند — مس تیره قلب را زر کند

قناعت گزین مرد والا گهر — عزیز دو عالم بود ای پسر

بنانی قناعت کند گر گدای — بقصر فریدون نهد پشت پای

بعالی مقام سکون آورد — ز فقر طبیعت برون آورد

سمند هوا را بچابک زنی — بر آرد ز بر سپهرت توسنی

چو گنج قناعت بدست آوری — بیازار قارون شکست آوری

ادب بست و هشتم در شکر از دوانش هشتم

بشکر عطا کوش ای باوفا — که نعمت فزاید بشکر عطا

عطا گر نباید بمقدار خرد — که زنهار خردش نباید شمرد

مکن بر کم و بیش نعمت نظر — نگر بر بزرگی منعم نگر

سپاس خدا اگر بلب آیدت — عطای الٰهی بیفزایدت

بجای آورد شکر بندل خدای — که بر نعمت بنده آرد بجای

ادب بست و نهم در اختصاص رحم از دوانش نهم

بفرمود دانای سنجیده رای — برین چار کس رحم باشد بجای

یکی سر فرازی که ویران شده است — از آن پس که آن کس بسامان بده است

دوم آن گرفتار دام بلا — بغربت برنجوری مبتلا

که افتاده باشد نزار و نزند — نپرسد کسی حال آن دردمند

سوم آن جگر خستهٔ دلفگار | که با تنگدستی بود قرضدار
چهارم غریبی که اندر طریق | جدا اوفتد از رفیقی شفیق

ادب سی ام در نگاهداشتن صحبت حق از دانش ششم

دگر حق صحبت نگهداشتن | بدل تخم مهر و وفا کاشتن
بود بهتر آن بهره از سباع | که باشد خمیرش بکین و نزاع
بشر نیست مجهول آزاد و شر | که در گوهرش نیست وصف بشر

تمثیل

بمعمورهٔ تختگاه فرانس | نشیمن گه بادشاه فرانس
بباغی تماشاگه دلکشای | ز اقسام حیوان همی داشت جای
ز گرگ و ز خرس و ز شیر و پلنگ | دگر هیچو درّندهٔ تیز چنگ
سگی داشت داروغهٔ بوستان | که با شیر میبود چون دوستان
به آمیزش و صحبت چند روز | ندیم اسد شد سگ تیره روز
میان سگ خوار و شیر دژم | رسید آنچنان ارتباطی بهم
که بی دیدن هم دگر روی یار | یکی زان دو نبودی قرار
بحکم قضا شیر بیمار گشت | که ریشی به پشتش نمودار گشت
بریش اسد چون نظر باز کرد | سگ آن زخم لیسیدن آغاز کرد
بلیسیدن پی بپی روز چند | بزودی شفا یافت شیر نژند

قضا را سگ باوفا نامراد
بکام نهنگ اجل اوفتاد

دو سه روز چون یار خود را ندید
ز هجرش دل شیر در بر تپید

چنان شد که از صدمهٔ دوریش
ز بینائی درد مهجوریش

بترک غذا گفت و بیمار گشت
بسی ناتوان و بسی زار گشت

نگهبان بسی جهد و تیمار کرد
بدفع مرض فکر بسیار کرد

دوای موافق نشد با مزاج
علاجش نمود اینچنین لاعلاج

پی دفع درد دل ریش او
سگی دیگری کرد در پیش او

بر آن سگ چو افتاد چشمان شیر
دلش گشت فی الجمله تسکین پذیر

بتدریج از لابه و باز پیش
بلیق و بملق و بدم بار بیش

بحال خود آمد دل شیر مست
بکلی ملال از دلش رخت بست

اگر با شدت چشم تحقیق بین
شناسائی حق صحبت ببین

اگر حق صحبت نیاری بجای
کم آئی ز درنده جانوری

ادب سی و یکم در وصف جوانمردی که هر چه گوید بکند

از دانش ششم

بنام دو مرد جوانمرد را
دهم شهرت هر یکی را بیاد

نه مرد است آنکس که گفت و نکرد
بود پیش مردان نکوهیده مرد

بود مرد آنکس که چیزی نگفت
بگفت خودش کرد را کرد جفت

کند پیش لب آور در اد مرد | که باشد جوانمرد و آزاد مرد
مقامی دگر باشد آن مرد را | که گردد نهان گرد آن گرد را

ادب سی و دوم در نکوهش کبر از دانش ششم

تکبر بود بدترین خصال | نباید پسندیده ذی کمال
تکبر بود عادت بی‌خبر | تکبر بود سیرت بد سیر
تکبر ز عاقل نه لایق بود | که مردود مخلوق و خالق بود
ز هر ستی بود دشمن انگیز تر | ز شمشیر خون ریز خون ریز تر
اگر نیک بینی ز روی تمیز | بود مایهٔ نخوت این چند چیز
جمال و زر و زور و علم و نسب | ششم حکم باشد خودی را سبب
ازین هر یکی را کنم وصف حال | ز من بشنوی تا رهی از نکال
گر این پرده جهل را بر دری | جمال حقیقت نکو بنگری
جمال است گر مایهٔ فخر و ناز | چو خوابی بود گر کنی امتیاز
چو یوسف به گیتی نیاید کسی | نیابید چون گل بگلشن بسی
بیا وا ر پیری در تجربیت | که از دل برد زنگ مغروریت
کجا ماند آن صورت و آن جمال | پر واز رخت از سرت چون خیال
بچشم خودت چون نیاید نکوی | بچشم دگر چون نماید نکوی
ترا اگر بود نخوت مال و زر | ز قارون نباشی گرانمایه تر
ز قارون و گنجینه‌های ثمین | نشانی نیابی بروی زمین

بسی گنج و بسیار گنجینه سنج | نه خاک پوشیده شد همچو گنج
به تاب و توان گر بود ناز تو | به پیری نباشد کس انباز تو
چو رستم نه خاک خواید بسی | که نام و نشانش نداند کسی
اگر علم شد باعث این غرور | که از راه بینش بیفگنده دور
بسمع و بصر کور و کر گشته | که باعث بر این شور و شر گشته
بدست تو بوده است روشن چراغ | بچاه از چه افتادی ای خرد ماغ
بحکمت ز سقراط بهتر نئی | بلی با ارسطو برابر نئی
از آن هر دو دانشوران جهان | که کردند در خاک رو در نهان
از آن رهروان دیدهٔ دوربین | نشانی نیابد بروی زمین
ز آل محمد به اصل و نسب | که فاضل تراست از عجم تا عرب
بزهرا بگفتا حبیب خدای | دلیل شفاعت بروز جزای
منازی که من دختر احمدم | جگر گوشه این چنین سیدم
نسب نیست در حضرت لم یزل | عمل کن عمل کن عمل کن عمل
دگر نیست کز دودمان دم زند | [illegible] زند
حکومت اگر باعث نخوت است | [illegible] است
گرفتم که از حسن تدبیر و رای | به [illegible] تیغ آزمای
به نیل سعادت شوی ارجمند | بدست آوری پایگاه بلند
کلاه کیانی بسر بر نهی | [illegible]
جهان بر گشائی کران تا کران | [illegible] گاه سران

چو روزی بخاک اندر آید سرت — برابر شوی با گدای درست

نباشد نیز تو عیب از کفن — بر آن هم ندارم یقین غیر ظن

شوی آنچنان مفلس و تنگدست — که نبود ترا بر کفن نیز دست

اگر نیک و گر بد بود در سرشت — کند بستر و بالش از خاک و خشت

حق و صدق نبود بر عقل پاک — که هم طبع آتش بود طبع خاک

تو خاکی بسزد خاک را تن زدن — نه چون آتش آتش بخرمن زدن

تنازد بر اسباب دنیای دل — مگر آنکه از دانش آید بدل

چه این است انجام شاه و گدای — که یکسان رود زین سپنجی سرای

بر این جاه و دولت چه بالد کسی — که از درد و رنجش بنالد بسی

دلی با سفیهان بیهوده چای — خودآرای خودبین ناسخته رای

که سررشته از دست خود داده اند — بجام خودی بیخود افتاده اند

ز دانش تهی پر ز دیوانگی — ز خودکرده گم راه فرزانگی

به بخوری کبر بیمارها — بسودای نخوت گرفتارها

نباید بافتادگی تن دهی — نزیبد بسفله گردن نهی

بد انها بدین گونه گر برخوری — ازین بوستان تلخ برخوری

فروتن بدن پیش آن ناکسان — بود ناکسی کردنت با کسان

اگر کاملی اندرو سادگی — کند پیش مغرور افتادگی

به اهلیت شخص و کوچک دلی — نیابد تنزل کردن از جاهلی

بنظم خودش داند آن زشتخوی — که باشم سزاوار این آبروی

اگر روزگاری برین بگذرد | چو فرعون ره گمرهی بسپرد
چنان طیره گردد که پایان کار | عزیزان بچشمش بمانید خوار
به تنبیه امثال آن ابلهان | بسی خوض کردند کارآگهان
بدفع چنین علت لا علاج | که آرد با صلاح سقم مزاج
نه آسان چنین علت از دل رود | که امراض مزمن بمشکل رود
بتدبیر دیگر مشو چاره جوی | که جز کبر با کبر نبود نکوی
کند گر بتر کی بتو کس خطاب | جوابش بترکی نماید صواب

ادب سی و سوم در قبح بیوفائی از دانش ششم

سگی گر به بینی که از پدرگی | که باشد در و خبث نفس سگی
ولی نعمت خویش را ترک داد | بدنبال تو سایه وار اوفتاد
برانش بقهر از بر خویشتن | که ناچار گیرد سر خویشتن
چنین بیوفا پدرگ ناسزای | نباید که باید بگوی تو جای
که روزی ترا هم گذارد چنین | ره ناسپاسی سپارد چنین

ادب سی و چهارم در قبح کینه از دانش ششم

ز دل کینه را دور باید نمود | سیه خانه پرنور باید نمود
برآر از دل آلایش کینه را | بصیقل بری زنگ آئینه را
ازین خاربن گل نه چیند کسی | که از بد نکوئی نه بیند کسی

نزاید بجز کینه از کینه ها | که از کینه ها پر کنند سینه ها
بباید دل از کینه پرداختن | نه بیدای ظلمت برون تاختن

ادب سی و پنجم در قبح حسد از دانش ششم

حسد را بباید ز دل دور کرد | بباید دل خویش پر نور کرد
حسد سیرت کم نگاهان بود | سیه چاه گم کرده راهان بود
به بینش نماید بچاه سیاه | که حاسد خود افتد در آن تیره چاه
تونگر نگاهان بی دستگاه | ندارند بر گنج تقارون نگاه
مگر درد حاسد بود لا علاج | که سازد آیدش مرگ او با مزاج

ادب سی و ششم در قبح تندخوئی از دانش ششم

چو دیوان مباش ای پسر تند خوی | که نبود بر هوشمندان نکوی
که روزی گزندی رساند بتو | شراب هلاکت چشاند بتو
ز الپ ارسلان یاد کن ماجرای | که از دست یوسف در آمد ز پای
بیک ناسزا حرف ناگفتنی | ز جا بردنی و بر آشفتنی
چنین پادشاهی سلاطین مطاع | بفرمود تا تاج و نگیں را وداع
ز جان در گذشت آن خدیو بزرگ | که یوسف بجر فی شکروش چو گرگ

ادب سی و هفتم در قبح ترشروئی از دانش ششم

الا ترش روئی مکن با کسی
که آن خو بود سیرت ناکسی

نباشد اگر آدمی خنده روی
بود آدمی روی دد تندخوئی

یکی از بزرگان عالی جناب
ز اصحاب خاص رسالتمآبؐ

ولیکن ز فطرت بده ترشروی
نیاید ز کس ترشروی نکوئی

چو بنهادی اندر حرم پای خویش
شکستی دل خلق از آوای خویش

زنندی آوای آن تندخوی
زن و مرد کردی بمرگ آرزوی

چو بگذشت از این دار ناپایدار
که روزی کند هر کس از وی گذار

در آمد که زیر زمین خواب کرد
بفرش زمین واپسین خواب کرد

بفرمان قنبر مانده لم یزل
رسیدند پرسندگان عمل

سخن مختصر گر رسول خدای
شفیعش نگشتی در آن تیره جای

ندانم چه رفتی بر آن نیک مرد
که نتوان کس از هول آن شرح کرد

ادب سی و هشتم در قبح ریا از دانش ششم

ریا را مده در دل خویش جای
که باشد ریا سیرت ناسزای

ز شوب ریا پاک باید عمل
ترا در عمل تا نیفتد خلل

ریا باز دارد ز مقصود خویش
همی راند از قرب معبود خویش

ریا گر بود شامل نیتش
زیان برد هد سجده طینتش

نباشد ریاکار بیدار مرد
که سودی نه بیند زیان کار مرد

ادب سی و نهم در قبح نفاق از دانش ششم

بر آن کس که اطلاق انسان بود
بدو باید اخلاق انسان بود

دو روئی بود خصلت زشت خوی
سیه روی بود زشت مرد دو روی

نفاق از اخس خصائل بود
که ارذل ترین رذائل بود

براند ز درگاه دادار حی
کند دفتر زهد صد ساله طی

نفاق از خصال شیاطین بود
منافق سیه کار بی دین بود

ادب چهل در قبح دروغ از دانش ششم

خرد مند بر لب نیارد دروغ
که شمع سحرگه ندارد فروغ

اگر پادشاه باشد و گر گدای
ز هر گونه مردم بود ناروای

ز هر کیش هر کس که باشد نکوی
ندارد بدل جای نا راست گوی

خصوص از بزرگان دین و دول
بسی بد نماتر بود این عمل

دروغ از دلت نور ایمان برد
بر مردمان قدر انسان برد

ادب چهل و یکم در قبح غمز و سعایت از دانش ششم

سعایت بود شیوهٔ ناکسان
نسازند از آن ناکسان با کسان

ز غمز و سعایت کنی اجتناب
که بنیاد کارت رساند به آب

سعایت نباید ز دیندار مرد　　بود سیرت زشت بد کار مرد
سعایت بسی خانه برباد داد　　سر و برگ شاهانه برباد داد
بسی شیر مردان آزاده خوی　　زجان دست شستند ازین آبجوی

ادب چهل و دوم در زشتی هزل از دانش ششم

بود هزل کار فرومایه مرد　　برد اعتبار از مهین پایه مرد
که هزل از بزرگان مهابت برد　　که از سنگ خارا صلابت برد
گرفتم که عالم بود آن تو　　رود بر ترد خشک فرمان تو
بهزل و تمسخر اگر خو کنی　　به تیه وقاحت تگاپو کنی
که با صولت شهریاری خویش　　زنی کوس بی اعتباری خویش

ادب چهل و سوم در زشتی زنا و لواطت از دانش ششم

بود هر که در دین و دانش تمام　　بپرهیزد از ارتکاب حرام
لواطت ز کار شیاطین بود　　که لوطی بد آئین و بیدین بود
بتعلیم شیطان بود این عمل　　کزو دین و دانش پذیرد خلل
زنو تخم را در زیان آورد　　بلا بر سرت ز آسمان آورد
ازین ناخدا ترس دوری بجوی　　که نزدیکی مار نبود نکوی

ادب چهل و چهارم در زشتی خودبینی از دانش ششم

مهمی اگر از مهمات شاه ‌ ‌ ‌ ‌ که در خدمتش یافتی آب و جاه
ز تو بر گشاید بسعی جمیل ‌ ‌ ‌ ‌ که باشد سزای جزای جزیل
نباید که بر شاه منت نهی ‌ ‌ ‌ ‌ که سررشته دانش از کف دهی
تو را منت از شاه باید شمرد ‌ ‌ ‌ ‌ که نعمت بتو داد و خدمت سپرد
نگوئی که این کار من کرده ام ‌ ‌ ‌ ‌ بجهد فراوان بر آورده ام
بدانش بیندیش بر جای خویش ‌ ‌ ‌ ‌ بخاطر میاور جز این رای خویش
نبودی گر اقبال شه دستیار ‌ ‌ ‌ ‌ نه بستی ز من صورت هیچ کار

ادب چهل و پنجم در بدمآلی غفلت از دانش ششم

درین مدت عمر شصت و سه سال ‌ ‌ ‌ ‌ بسی دیده ام از کمال و زوال
که بسیار سامان پریشان شده است ‌ ‌ ‌ ‌ پریشان بسیار سامان شده است
ز پست و بلند و عروج و نزول ‌ ‌ ‌ ‌ ز اوج و حضیض و ورود و قبول
ز پیش نگاهم ازین پهن دشت ‌ ‌ ‌ ‌ سوار و پیاده بسی در گذشت
بسی دوستان و عزیزان من ‌ ‌ ‌ ‌ گذشتند از پیش چشمان من
ولی اندرین عرصهٔ دار و گیر ‌ ‌ ‌ ‌ نباشد مرا چشم عبرت پذیر
اگر چشم عبرت گشودی مرا ‌ ‌ ‌ ‌ ز حالی که دارم ربودی مرا

ادب چہل و ششم در حقارت حقیر دیدن کسی را از دانش ششم

ترا گر بود دیدهٔ دور بین — کسی را بچشم حقارت مبین
چو قیصر به گردان رومی نژاد — به پیکار الپ ارسلان رو نهاد
سوارش فزون بود از صد هزار — دگر لشکرش نا ورم در شمار
شهنشاه جم جاه الپ ارسلان — بر آمد بعزم وغا با یلان
دم چالش آن خسرو دین پناه — بفرمود فرمان بعرض سپاه
جهاندار از آن فوج دشمن شکار — گزین کرد لشکر ده و دو هزار
غلامی در آن جمع آغز بنام — به قد کوته و لاغر و زرد فام
چنان بود بی عرضه و اعتبار — که عارض نیاوردش اندر شمار
چو نامش بدفتر ندید آنجناب — ز عارض به پرسید مالک رقاب
که این مرد را کو نماید زبون — چرا کردی از دفتر خود برون
بگفتش که از بس ضعیف است و زار — ازان رو نیاوردمش در شمار
جوابش بفرمود شاه زمان — که ما را علی العکس باشد گمان
که قیصر بدین جاه و فوج کثیر — بدست همین بنده افتد اسیر
بتقدیر فرماندهٔ ذو الجلال — همان شد که فرمود سلطان فعال
که قیصر بیفتاد در رزمگاه — بدست همان بندهٔ پادشاه
بعارض بفرمود کشور پناه — که ای کم خرد مرد گم کرده راه
چو از باطن کس نه داری خبر — که در خود چه دارد ز عیب و هنر

نباید که بر ظاهر بد نمای | کنی حکم بد بودن ای سست رای
ترا اگر بود چشم فرزانه ها | بسی گنج بینی بویرانه ها

ادب چهل و هفتم در نکابلند از دانشمندان ارجمند از دانش ششم

عیاری ز حال ضمیر کسی | چو خواهد که گیرد حقیقت رسی
بغیبت کند کشف احوال او | که نسبت بدو چون بود حال او
ز تو هر چه دارد نهان روبروی | بغیبت ترا او دهد گفتگوی
بود حلم فوجی که بی تیغ زن | جواب سفیهان دهد بی سخن
در آندم که قهر آورد رو برد | توان دانش مرد اندازه کرد
اگر مرد کم مایه نامراد | بماند بهر حال خورسند و شاد
بصورت تهیدست و بی زر بود | بمعنی غنی و تونگر بود
کسی را که سایه بگردون سرش | بود گنج قارون نصاب زرش
گر آنکس طلبگار بیشی بود | دلش از غم و غصه ها خون شود
تونگر بود مرد درویش راد | که باشد بهر حال خورسند و شاد
طلبگار بیشی بود گر کسی | بماند گرفتار حاجت بسی
چه خوش گفت طهورس دیو بند | پسندیده اندر زو سنجیده پند
ز بسیار چیزی که دارد ضرر | به است اندکی سودمند ای پسر
سه خصلت بود از خصال نکوی | که عادت کند خسرو نیک خوی
همانا ز صدق و ز حلم و ز جود | ضروری بود شاه را در وجود

مبادا که سلطان ستمگر بود / که از شیر درنده بدتر بود
که آن سبع درنده جانگزای / یکی تا دوی را درآرد ز پای
مگر ظلم آن ظالم بدشگون / کند عالمی را تباه و زبون
نباید زند از عفت و حلم لاف / که بی لطف حق نیست حلم و عفاف
بجنگاش محکم بود رای مرد / که بی شوره لغزد ز جا پای مرد
بنیت بود صدق را آب و رنگ / که در دل بود وقت صلح و جنگ
بدین سیرت از حال تکمیل مرد / ز روی بصیرت توان فهم کرد
که آید ازو گر پسندیده کار / نسازد به آن کار خود زینهار
دگر گوید آن پیر اندرزگوی / که مستیز با مردم تندخوی
که او بر نگردد ز رفتار خویش / نسازد بدل رای مختار خویش
خلاف گمان گل کند مضمرش / کز و کینه زاید بدل اندرش
یکی کم شنو بود و بسیار گوی / دمی بر نه بستی لب از گفتگوی
حکیمش بفرمود که ای بی شعور / ز دانش چرا او فتادی بدور
خدا داده ات یک زبان و دو گوش / که کم گوی و بسیار بشنو بهوش
ز مرد توانگر چه نیکو بود / که با نامرادان نکوخو بود
ولی کمتر آن نامرادان راد / که دارند در کف کلید مراد
که نسبت بمرد توانگر بود / ز کمتر توانگر نکوتر بود
جهانبان که باشند نگهبان خلق / بدستش بود نفع و نقصان خلق
نشاید اگر تن بغفلت دهد / بجهان جفا پیشه [illegible]

بباده و سرود و بلبل شراب [?]   کند خانهٔ ملک و ملّت خراب

بفرمود سقراط پر سود پند   که گردد بد [?] و کاردان کاربند

مرنجان دل آن رفیق ای پسر   که خدمت گزارت بود در سفر

که روزی ز دستش در افتی بدرد   چه دردیکه جانب در آرد دیگرد [?]

ز بدخوئی و بدزبانی تو   شود خصم جان یار جانی تو

ز ادریس [?] دارم بکف گوهری   بزیبائی گوش دانشوری

وطن غربت است از برای کسی   که تنگ آید از تنگ حالی بسی

اگر مایه داری غریب اوفتد   بچشم عزیزان حبیب اوفتد

قوی تر نباشد از آن کس بدهر   که بر خشم خود غالب آید بقهر

همان مرد درویش کوتاه دست   بر اهل تحقیق صابر تر است

که در فقر سازد بصبر و سکون   ننالد ز تنگی حال زبون

بسلک قناعت گزینان راد   سر آمد بود بندهٔ نامراد

که بر روزی خویش دارد سپاس   چو مفلوک بر نعمت بیقیاس

ز جائیکه در وی خطرها بود   خرد را حذر کردن اولی بود

هر آنکس که بی دین بود ای عزیز   بمردار ماند ز روی تمیز

بود مرد دانا از و بی خطر   که از مرده ناید ز خیر و ز شر

ندارد چو بیم و امید از خدای   ز بیدین امانت نیاید بجای

دگر گوید آن پیر مرد عزیز   بود موجب لاغری این سه چیز

یکی شرب آب است بر رخت خواب   که از روی حکمت نباشد صواب

دگر خواب کردن بر غفلت دگر | بجز رفتن خواب خود ای دیده ور
سوم کثرت حرف و صوت بلند | رساند تن آدمی را گزند
بهرمز بفرمود نوشیروان | که این پند را یاد گیر ای جوان
خلل ها پدید آید از اعتماد | بہ بی اعتمادی از آن ہم زیاد
نہ زر خرد راحت یابی نیز | دہد لذت یافتن ای عزیز
سخاوت بمستی کند گر کسی | نہد بار احسان خود بر کسی
چنین مرد را بر چنین دست جود | بوصف سخاوت نباید ستود
چو اظہار این وصف از و کرد می | کمالش ہمی باز گردد نہی
مپسند و ز چیزی چنان زینہار | کہ پہور یش حسرت آرد بیار
مشو تا توانی تمنا پیش | کہ سرگشتہ گردی بجو یا پیش
کسی بر زر و مال خود ناز کرد | کہ بر خود در سر زنش باز کرد

ادب چہل و ہشتم در منع قطع مودت از دوستان

خطای گر از دوستی سر زند | کہ انسان مر این در بسی در زند
مرنجانی از وی دل خویشتن | نظر کن تو در منزل خویشتن
کہ انسان ز لغزش نباشد بری | ز روی تامل بخود بنگری
مخوان دوست از دوستی نامی بر و | کہ بر سہل تقصیر برّد ز دوست
از آن دوست باید بریدن ضرور | کہ پند برد از دوست عذر قصور

ادب اوّل در عشق از دانش باب هفتم

بسنجم کنون پردهٔ ساز عشق ‌‌ ‌ که آید از آن پرده آواز عشق
از آن پرده رازی سپارم بگوش ‌ ‌ ‌ که از پیر فرزانه دارم بگوش
بسی نکته سنجان بزم سخن ‌ ‌ ‌ بسی می گساران این انجمن
فسون ها ز افسانه ها برزدند ‌ ‌ ‌ از آن باده پیمانه ها پر زدند
درین دشت گر هوش داری بسر ‌ ‌ ‌ ز غول و ز رهزن نباشی خطر
بسیلی که زو تا بیزدان رسند ‌ ‌ ‌ بسر منزل قرب سبحان رسند
شماری ندارد چو انفاس خلق ‌ ‌ ‌ نسنجیده گردد بمقیاس خلق
ره عشق از آن جمله ره برگزین ‌ ‌ ‌ که راهی نباشد گزین تر ازین
ازین بگذرد مرد فرخنده پی ‌ ‌ ‌ بیکدم کند راه صد ساله طی
حقیقت شناسان عرفان مآب ‌ ‌ ‌ خرد مایه داران کامل نصاب
چو پردند چهار فرساوان بکار ‌ ‌ ‌ بتحقیق پیوسته فرجام کار
که صید حقیقت بجستند بی حیل ‌ ‌ ‌ نیاموخته دام علم و عمل
بجستند بی ریاضت گوش و هند ‌ ‌ ‌ ز زندان خشم و هوس کی رهند
بسی شاهبازان اوج کمال ‌ ‌ ‌ فتادند در تیره چاه نکال
بحرمان ازین دار بستند رخت ‌ ‌ ‌ گذشتند با درد و اندوه سخت
زند راه هر کس که نفس از دغل ‌ ‌ ‌ بکارش نیاید علم و عمل
چو نفس زبونش زبونش کند ‌ ‌ ‌ بچاه بلا سر نگونش کند

در افتادهٔ دست نفس زبون ز چاه بلا کمتر آید برون
مسیحا نفس مرشد خضر پی که عرش برین پایه ماوای وی
فرید زمین و زمان بایزید سر سرورِ عارفان بایزید
چهل سال با نفس کافر نهاد بداد از سر جهد دادِ جهاد
همی گفتی بر خود تأسف کنان که بعد از ریاضت چنین و چنان
بود بخت ناسازگارم هنوز که از کفر زنّار دارم هنوز
ازین جا کند مرد دانا قیاس که گوید چنین کامل حق شناس
ز بدنفسی خویش تقصیر کرد که آن را به زنّار تعبیر کرد
مشو غافل از مکر آن مرد دست که ناگه بر آرد ز جسم تو پوست
همت مایهٔ فنا و مانی اوست که در هر رگت تو به رگانی اوست
هر آن کس که غالب بود نفس دون ز راهش برد همچو غول زبون
بسی کار ناکردنیها کند بسی دیدنا دیدنیها کند
چو خشم و هوس بر تو شد چیره دست تو گشتی همه چیز را زیردست
اگر ذرّه از نفس ماند به تو زیانی بزرگی رساند به تو
سر نفس دون گر بمالی به پای نهد بر سرت پای حرص و هوای
زبون کردن دیو نفس زبون نیاید ز دانشور ذو فنون
مگو عشق دیو افگن با توان که باشد توانا گر نا توان
بسر پنجه پنجهٔ دیو پیچ که پیشش بود نیروی چرخ هیچ
نبودی اگر عشق مشکل کشای مهمات عالم بدی نا روای

بود هستیٔ عشق بیچند و چون | ز حدّ کم و کیف باشد برون
ز فرش زمین تا بعرش برین | بود جلوهٔ عشق زور آفرین
گر از هستیٔ خویشتن دم زند | دو عالم بیک صیحه برهم زند
ز عشق است بنیاد عالم بپای | اگر عشق نبود نماند بجای
ز عشق است جنبیدن نه سپهر | ز عشق است گردیدن ماه و مهر
بود هرچه را نام هستی برو | مگر نام هستی تو بستی برو
بود هستی او ز هستی عشق | که در هر سری هست مستی عشق
دو عالم بود مست صهبای عشق | بهر سر بود شور سودای عشق
چه طوفان خون جوش دریای خون | برانگیزد از خنجر آبگون
بیادی دهد قوم را سر بباد | پدید آرد از کون شور فساد
چه طوفان برانگیخت در عهد نوح ع | که از قالب عالمی برد روح
اگر در دولت نیست از عشق نور | دو رنگی نگردد ز چشم تو دور
محیطش که پیوسته ماند بجوش | بصد رنگ طوفان برآرد خروش
ز دست سلیمان برآرد نگین | بدزدنده دیوی سپارد نگین
بمشت گلی در دمد جان پاک | کند گنج اسرار پنهان بخاک
سپید و سیه بشکنی گردد سنگ | برنگی بود آتش هر دو سنگ
چه تار و چه پود و چه مغز و چه پوست | بود جلوه گاه تجلّی دوست
هم از نور او چشم بینش بجوی | که بینی بدان روی آن ماهروی
اگر ذرّه باشد وگر آفتاب | ز یک نور دارد برخ آب و تاب

تجلی زند عشق بر کوه طور — درختی بری بر دماند ز نور

بسوزنده آتش خلیل خدای — چه نور نگه کرد در دیده جای

شنیدند و گفتند فرزانه ها — ز نیرنگی عشق افسانه ها

ز نورش بهر جا ظهوری بود — که هر پارهٔ سنگ طوری بود

نبوت از و چهره افروز گشت — ولایت بد و نعمت اندوز گشت

لب بلبل آرد بنالش بباغ — دل لاله باغ سوزد بداغ

کسی را که این گنج بخشد خدای — بگنج دو عالم زند پشت پای

دهد هر گلی را دگر آبروی — دگر گونه رنگ و دگر گونه بوی

از و رونق بازار دیر و حرم — از و رونق کار شاب و هرم

ز هر چیز و کس بی نیاز است عشق — کلید در گنج راز است عشق

الهی ز تو درد خواهم همی — بیفروز شمعی براهم همی

ز اسرار سینهٔ عشق پاک — ندارد خبر جز دل دردناک

چه غوغای زاغ و چه صوت هزار — دبور خزان و نسیم بهار

چه دشت مغیلان چه صحن چمن — چه شام غریبان چه صبح وطن

چه روم و چه زنگ و چه هندوستان — گل نوبهاری از ان بوستان

نباشد کسی محرم راز عشق — که سنجد نوای دگر ساز عشق

ازین پرده خیزد مخالف ندای — نوای طرب خیز اندوه زدای

اگر یا بهی بر سر دار عشق — بدست آوری گنج اسرار عشق

گهی خندهٔ دلکش گل بود — گهی نالهٔ زار بلبل بود

دل شیر مردان بدرد آورد — وجود بلان را بگرد آورد
ز عشق است در قصر هستی ثبات — که روح است در قالب کائنات
بسا شکل نور نماید ازو — ز غیب اندرون بیرون آید ازو
بچشمان بینشور نوریاب — بود ذرهٔ آئینهٔ آفتاب
دل مرد دل دادهٔ سر بکف — بود گوهر عشق را چون صدف
چه جانست در چشم بینشوران — فتد عکس ذرات عالم دران
ز ماهیت عشق بیچند و چون — ندادند رازی برون از درون
خرد در سرا عشق بسی پی فشرد — ولیکن بسر منزلش پی نبرد
ازان پادشهی پدیدار گشت — که هوسی طلبگار دیدار گشت
بشر مظهر خاص یزدان بود — که گنجینهٔ راز پنهان بود
چو خواهی که بر عرش ماوا کنی — بهمسایهٔ قدسیان جا کنی
درین ره کی عشق را رهنمون — ز بند طبیعت نهی پا برون
نهد هرکه در مسلک عشق پای — برآرد ز سر دود حرص و هوای
در آتش زند بار رضای حبیب — بود رای او هرچه رای حبیب
جبینش بود هرچه محبوب اوست — که باشد طلبگار مطلوب دوست
نبیند دران ره پس و پیش را — بجویایش گم کند خویش را
سپارد بجانان دل و جان خویش — نثارش کند دین و ایمان خویش
رضایش کند گر بزهر اقتضا — چو آب حیاتش خورد از رضا
غم و غصهٔ سخت پیش آیدت — ز پیش و پس ره خبر بایدت

درین ره دو رهزن بود گوشدار
یکی خشم و دیگر هوس هوشدار

درین راه نزدیک پا درگذار
که باشد دو گام از پی ره سپار

یکی بر سر نفس کافر نهاد
دگر بر در دوست باید نهاد

چه حاجت کز و بر نیاید همی
مهمات مشکل کشاید همی

چو افتد بدست تو میدان عشق
بزن گوی دولت بچوگان عشق

نماند بجان تو هیچ آرزوی
که ریزد بهر آرزو آبروی

مقام رضا گر مقام آیدت
همای سعادت بدام آیدت

کند هر کرا دولتش بی نیاز
زند پشت پا بر سر حرص و آز

همایون همائیست دولت فزون
بود از دو کون آشیانش برون

دو سه قطره زان لجهٔ بیکران
درین کوزه ریزم پی دیگران

که دانشوران بصیرت ورند
درین رهستاره بمنزل برند

درین نامه آن راز افشا کنم
خوش افسانهٔ عشق انشا کنم

اگر اندرین ره بطی طریق
مرا خضر توفیق باشد رفیق

ره گنج پوشیده پیدا کنی
بسر منزل واصلان جا کنی

از آن داستان ها یکی داستان
بگوش آوری از لب راستان

که شیخ زمان قدوهٔ مقبلان
ضیا بخش دل های تیره دلان

شرف نام نامی آن شیخ بود
امین رموز وجود و شهود

که روشن زمین خاک پاک بها
بود مضجع آن ولایت مدار

در آغاز سیر و سلوک آنجناب
که در سالکان بود کامل نصاب

بیک جنگلی گشت عزلت گزین — که بهیا بود نام آن سرزمین
در آن جنگل آن خضر راه سداد — بسی سال داد ریاضت بداد
طریقی که باید بره پویدن بدید — بجائیکه باید رسیدن رسید
شبانی در آنجا گذر داشتی — ز شیخ و کمالش خبر داشتی
بجان پر ز سوز و بدل پر ز درد — چولاهی بده نام آن نیک مرد
چو فضل خدا بر برایای خویش — بجوید سبب در عطایای خویش
دهد بی عوض خواجگی بنده را — بسامان رساند پراگنده را
کند رشتهٔ سبحه زنار را — دهد جلوه نور خود نار را
کشد آتش قهر ز آب کرم — صنمخانه سازد حریم حرم
چو شد نور توفیق ظلمت زدای — درخشنده شد برق عشق خدای
شبانرا که با شیخ راهی بده است — بروی شیخ راهم نگاهی بده است
همانا که شاگرد نیکو نهاد — شود مورد شفقت اوستاد
بتاثیر صحبت ازان پاک مرد — دل مرد راعی در آمد بدرد
ز هر دو عالم دلش سرد گشت — در افراد صافی دلان فرد گشت
همانا که انعام عام خدای — نه بیند به بیگانه و آشنای
بهر قرعه جام آن مرد صافی درون — بر آمد ز چاه ضلالت برون
بر شیخ درد دل خویش گفت — که درد از پزشکان نباید نهفت
کرای در طریق طلب رهنمای — براهی که رفتی مرا هم نمای
چو لاهی که مرد شبان بوده است — ازان شعلهٔ آتش بجان بوده است

چو شیخ آن نشان را جگر ریش دید — سزاوار تربیت خویش دید
فرید زمان شیخ عالی جناب — نمود از سر لطف با وی خطاب
که ای ره نورد دیار طلب — بروی تو گرد دیار طلب
چه خواهی بری آب در جوی خویش — بسوی خدا آوری روی خویش
در آن ره که دشوار باشد گذار — بهر گام صد عقبهٔ جان شکار
در آن منزل پاکبازان عشق — نشیمن گه سرفرازان عشق
ره عشق پا لغز مردان بود — در آن ره رود هر که مرد آن بود
دلت با کسی یا به چیزی عزیز — بود بسته گر با یکی زین دو چیز
چنانش ز خاطر ببر یک نفس — بجان خود وت باز بندی دلش
شبان نکورای نیکو سیر — که صافی دلی بود روشن گهر
ز جاموش با صاحب گله بود — شبانی آن گله خود می نمود
یکی را از آن دوست تر داشتی — بر او از محبت نظر داشتی
چو بشنید مرد عقیدت اساس — بر حضرت شیخ کرد التماس
که در گلهٔ گاومیشان من — یکی هست منظور چشمان من
نر و نوجوان خوش قد و پیلتن — بود در دلم شکل جان در بدن
بخواب و به بیداریم هر نفس — خیالش بود همدم و همنفس
چو این حرف بشنید از آن نیکمرد — بدو حضرت شیخ ارشاد کرد
که اکنون مکانی بخلوت گزین — تصور کن آن صورت دلنشین
از آن پس دهم داروی دیگرت — که دردت بکلی رود از سرت

شبان گفته شیخ در کار بست متاع گران قدر در بار بست
مکانی گزید و بخلوت نشست در آنجا دل و دیده بگشاد و بست
به شغلی چنان نور دل بر فروز رسانید یکچند شب ها بروز
بروزی که بودی شب وصل یار برو حضرت شیخ را شد گذار
شبان را ز بیرون در زد صدای که از کلبهٔ خویش بیرون بر آی
چو بشنید آواز شیخ از برون بپاسخ برو عرض کرد از درون
که روئیده اینک دو شاخ از سرم نیارم سر از در برون آورم
چو اینش چو بشنید شیخ از درون بر آورد دستش و کشیدش برون
غبار وجودی از دلش بر فشاند بجائیکه باید رسانیدن رساند
اگر سالکان تا بواصل رسند بیکدو قدم تا بمنزل رسند
مگر قابلیت بود شرط و بس نه لائق به نالائق بوالهوس
چه وصف تصور کس آرد بجای که آئینهٔ هست قدرت نمای
تصور چو تکمیل گیرد و برد بسا کار مشکل توان سهل کرد
که آن قوتی هست شی آفرین بقوت ز هر قوتی برترین
کشاید در گنج اسرار ها به بندد گران جنس در بار ها
به نقد خرد کس نیارد بدست بجز آنکه او یافت روز الست
بیاد من است آنچه بشنیده ام که فرمود پیر جهان دیده ام
کس و چیز موهوم را در شهود چو خواهی که گیرد بجای وجود
به حسب تصور شوی غوطه ور بدست آوری آن گرامی گهر

که خلاق اشیا بود هم تو | مگر ناید این راز در فهم تو
اتا لیلیٰ قیس هامون نورد | خردمند ازین جا تواں فہم کرد

افسانۂ دوم از عشق از داستان ہفتم

شنیدم ز دانائے علم الیقین | کہ روزی محمدؐ علی حزیں
یکی را بہ بازار شیراز دید | ہمایوں ہمائے بپرواز دید
کہ در بیخودی راہ خود می برید | بکوی ملامت بسر مے دوید
بدستش یکی کاردی بود تیز | بُد از زخم آں پیکرش ریز ریز
بخندی چو زخمی بہ پیکر زدی | لب زخم ہا خندۂ تر زدی
بزخم و بر پیکرہ پر ز درد | زدی یک دو زخم و شدی رہ نورد
چو دید این چنیں ماجرای شگرف | بفیسر دبرجای خود شکل برف
چو آمد بخود پیر اسرار جوی | بپرسید کہ این مرد دیوانہ خوی
کہ باشد کہ بر وی نزول بلاست | بدر دی چنیں جانگزا مبتلاست
چہ کوہ بلا آمدہ بر سرش | کہ ہر دم زند زخم بر پیکرش
مرا ورا چہ اندیشہ در کار شد | کہ از ہستی خویش بیزار شد
یکی گفت کہ این مرد شوریدہ سر | کہ از ہستیٔ خود ندارد خبر
بتی مہ رخ زہرہ سیمای داشت | زگیسوی آں بند بر پای داشت
شب و روز گرم خیالش بُدی | چو آئینہ محو جمالش بُدی
بجز رخ آں صنم گر نہ دیدی دمی | خدای فراموش کردی ہمی

جز این کار از هر چه بیکار بود | که در خواب و بیداریش یار بود
به لوح دل این حرف را می‌نوشت | که بی یار بیکار باشد بهشت
قضا را ز بی مهری روزگار | بناگاه تب کرد و مرد آن نگار
گلی بود بشگفته با مراد | که باد خزانش بتاراج داد
بجانش غم جانگزا چیره گشت | بر او روز روشن شب تیره گشت
چو پنهان شد آن ماه عالم فروز | سیه گشت عالم بر آن تیره روز
دل از لذت زندگی برگرفت | بکف نیز ترکاروی درگرفت
از آن پس همین است احوال او | که از مرگ بدتر بود حال او
چو بشنید این بوالعجب ماجرای | بدو گفت شیخ حقیقت گرای
که بیچاره را توان چاره کرد | بگیری چرا کار و از دست مرد
بگفتش که این کار خود کرده اند | بمنت ز دستش برآورده اند
ولیکن در آمدم بفریاد و آه | کند بیشتر حال خود در اشتباه
چه گویم از آن حالت هول خیز | که بر وی برود آن زمان ای عزیز
ز خشمی که دارد ز تیغ نگاه | زند بر دل بیدلان تیر آه
نیارد در و خلق نگریستن | که مردن به از آن چنان زیستن
چو بینند مردم بدان حالتش | سپارند در دست او آلتش
چو باز آورد آله خود بدست | بماند به بندی که از بند رست
چو شیخ بزرگ این سخن گوش کرد | درآمد دل دردمندش بدرد
همان روز در شهر غوغا فتاد | که امروز دل داده جان بداد

چو افسانہ شد این سخن کو بکوی … دویدند مردم ز ہر چار سوی
چو دریافتندش ہمان مرد بود … کہ عشق از نہانش بر آورده دود
دل عالمی سوخت بر حال مرد … کہ جان داده و ترک جانان نکرد
نبود اندران خلق چشم کسی … کہ نگریست بر حال زارش بسی
خوشا نازنین پیکر چاک چاک … کہ از خنجر عشق غلتد بخاک
الا ای جوانمرد میدان عشق … بزن دست محکم بدامان عشق
رسد جان آنکس بجانان خویش … کہ در کار جانان کند جان خویش
نوای نازنین سایہ پرورده … دمی رو بصحرا نیاورده
ہوای محبت چہ داری بسر … ترا باید ای یار کار دگر
بسر چادری بر کشی و خوش نشین … مخنث نزیبد بمیدان کین
غم دل گرت نیست دلبر مجوی … بشب مہر جستن نباشد نکوی

ادب سوم در حال ذو النون مصری

از دانش ہفتم

ہمی رفت ذو النون بپای ادب … بہ بر عرب با عصای طلب
زنی در قفا دید مانند حور … ز رویش خجل روی تابان حور
چو نظاره حسن آن ماه کرد … شد از خویشتن از خودی رفتہ مرد
ہمی رفت و چشمش بہ دنبال بود … کہ چون صید فتراک بی بال بود

ازانجا که عشق فروزنده چهر — نیارد که در پرده باشد چو مهر
ز محجوبی خویش دارد حجاب — که بی پرده زیبد رخ آفتاب
چو آمد دل ریش ذوالنون بدرد — خبر شد زن از دردمندی مرد
بگفتا بذوالنون که ای دلفگار — نهان نه شد بر دلم آشکار
که شیدای حسن و جمالم شدی — اسیر کمند خیالم شدی
چو این حرف گفت آن زن راهگیر — بگفتا بدو پیر روشن ضمیر
دلم بردی اے دلربا یار من — چه پرسی دگر از دل زار من
زن این حرف بشنید و خاموش ماند — پس از چند گامی که با شیخ راند
بگفتش که ای سالک راه عشق — چو یوسف دلت غرقه چاه عشق
بتی دیگری بین بدنبال من — پسندد جمالش خط و خال من
چو زن وصف کرد از خط و خال او — نظر کرد ذوالنون بدنبال او
برآورد فریاد آن ماهروی — که ای بوالهوس مرد نار است گوی
تو لاف محبت بمن میزدی — چه آتش که در جان و تن میزدی
عیار ترا بر گرفتم ازین — که بر صورتی بهتر از من ببین
چو نقد کمال تو خالص نمود — برآمد غش آلود از بوته زود
تو چون نیستی اندرین عرصه مرد — به پیرامن کار مردان مگرد
نزیبد ترا مرکب انداختن — که این است میدان جان باختن
چنان رفت ازین حرف بر جانش تیر — تو گفتی برآید ز جانش نفیر
چو تیر این سخن بر دلش کار کرد — دل آشفته شیخ بیدار کرد

براهی که معرفت بس تیز راند — بدین توشه خود را بمنزل رساند

همی با تو میگویم ای بوالفضول — دو اندرز بشنو بگوشش قبول

یکی از ره راستی رو مپیچ — که نا راست مردم نیرزد بهیچ

دگر دل به بندی اگر با کسی — ورا از وی جفا ها به بینی بسی

مبر از دلت مهر آن ماهروی — بتی دیگری بهتر از وی مجوی

بگیر آنچنان دامن یار خویش — که از خویشتن بگذر و کار خویش

ادب اول در تمهید از دانش هشتم

چو این نامهٔ دلکش جانفزای — بتهذیب اخلاق دارد بنای

سخن رانم از غایت این کمال — شنو از من این علم را وصف حال

که مائل بکسب فضائل کند — رذائل ز نفس تو زائل کند

ز تدبیر تو نفس را از درون — چو نفس طبیعت بر آید برون

به تهذیب اخلاق کامل شوی — بسر منزل خویش واصل شوی

گر آئینه پاک و مصفا شود — درو عکس شی جلوه پیرا شود

اگر صیقل جهد آری بکار — که آئینهٔ دل شود بی غبار

درو جلوه گر آید انوار عشق — شوی خازن گنج اسرار عشق

شود کشف حال مکان و زمان — ز روی حقیقت نه راه گمان

مکان و زمان تا نداند کسی — ز توحید حق دور ماند بسی

مکان و زمان را چو دریافتی — سر از رتبهٔ جهل بر تافتی

ازین عقبهٔ سخت چون بگذری — تو از وادی چند چون بگذری

دگر پی کنی پای رهوار خویش — که کاری نداری برفتار خویش

ادب دوم در بیان مکان و اقسام آن از دانش هفتم

کنون لب بحرف آشنا میکنم — در گنج اسرار وا میکنم

کس این گنج پوشیده پیدا نکرد — اگر کرد بر کس هویدا نکرد

ازین پیشتر زان رموز نهفت — ز گفتار من صاف تر کس نگفت

چه گنجی که اسرار خاص وجود — ز بود و شهود اندران جمع بود

نقود رموز وجود و شهود — در آن مخزن راز گنجینه بود

ز گنجینهٔ عارف کاملی — فرید جهان عالمی عاملی

گهرها کز انجم بدش قدر بیش — کشیدیم در رشتهٔ نظم خویش

بدرگاه داور حاجت روای — کنم عرض حاجت من بینوای

که در چشم یکتا نیان آردش — ز چشم دو بینان نگهداردش

کنم آن در گنج اسرار باز — کشم پرده از روی ارژنگ راز

که توحید مطلق بود بر سه قسم — از آن رو نهادند آنرا سه اسم

نخستین که قولی بود بی نفاق — که باشد زبان را بدل اتفاق

دوم با عمل باشدش ارتکاب — به امر ارتکاب و ز نهی اجتناب

سوم قسم توحید علمی بدان ‌ ‌ ‌ ‌ معلق به علم زمان و مکان

رموز مکان و زمان تا کسی ‌ ‌ ‌ ‌ نداند بود جاهلی نا کسی

که توحید موقوف عرفان اوست ‌ ‌ ‌ ‌ چه عرفان او قالب جان اوست

الا تا نه این هر دو را پی بری ‌ ‌ ‌ ‌ به اسرار توحید ره کی بری

ادب سوم در تقسیم مکان از دانش هشتم

شنو از من اینک نوای دگر ‌ ‌ ‌ ‌ مکان بر سه قسم آمده است ای پسر

نخستین که گوییم جسمانیات ‌ ‌ ‌ ‌ بود دیگرش جاری روحانیات

بود سومینش مکان خدای ‌ ‌ ‌ ‌ که جزوی نگنجد در آن پاک جای

دهم شرح اقسام جسمانیش ‌ ‌ ‌ ‌ فزود از مکانات روحانیش

که آنهم بود منقسم بر ۳ قسم ‌ ‌ ‌ ‌ بود هر یکی را جدا قسم و اسم

نخستین مکانی ز جسمانیات ‌ ‌ ‌ ‌ مکان کثیف است در حد ذات

مکان لطیف است آن دومیا ‌ ‌ ‌ ‌ سوم الطف از وی مکان برین

نخستین ازین هر سه قسم پسین ‌ ‌ ‌ ‌ مکان کثیف است جرم زمین

بود زحمتش ظاهر ای خوش خصال ‌ ‌ ‌ ‌ که در یک محل می نگنجد دو حال

بود هر چه دور اندران جایگاه ‌ ‌ ‌ ‌ درینجا ست نزدیک بی اشتباه

در آنجا رود هر چه اندر دو ماه ‌ ‌ ‌ ‌ بیک ساعت اینجا کند طی راه

درین ره اگر مرغ طیران کند ‌ ‌ ‌ ‌ بیک ساعتی سیر چندان کند

که تا ره به ماهی رود پر زنین ‌ ‌ ‌ ‌ بچشم بصیرت بد و نیک بین

صداهای رعد و دگر صوت ها ‌ ‌ ‌ ‌ بدان همچنین در مکان هوا

مکانیکه الطف بود ای پسر   مثالش بانوار صورت نگر

چو نور نجوم و مه و آفتاب   دگر نور آتش که تابد در آب

دران جای‌ها هر چه تابد بدو   درینجا نزدیک دارد ظهور

چو از مشرق آید برون آفتاب   بمغرب رسد نور آن پرشتاب

همانا درنگی ندارد دمی   که اطلاق یابد به بیش و کمی

اگر نور آن نیر نورزای   روش داشتی در مکان هوائی

بدی ره سپر تا زمان دراز   به مغرب رسیدی پس از دیر باز

همین حال دارد دگر جمله نور   که در ساعتی طی کند راه دور

ازین روی دریافت باید نمود   بجز عقل این عقده نتوان کشود

که رفتار این نورهای لطیف   بود جز مکان لطیف و کثیف

مکان هوا گر مکانش بدی   کجا بی درنگی به مغرب شدی

فروزی اگر شمع در خانهٔ   که باشد برآنزاد کاشانهٔ

بگیرد همه خانه را نور شمع   بود جمله آن خانه منظور شمع

از ان پس که از باد خالی شود   مراین نور در خانه حالی شود

رسد نور آن شمع نزدیک و دور   کند پرتوش خانه را پر ز نور

ازین جا خردمند روشن سواد   بدانش کند فهم حرف مراد

مگر در میان هوا ای پسر   بود نور را یک مکانی دگر

ولیکن ز بس قرب این دو مکان   تمیز نگردد یکی زان میان

ترا گر بود بهره از تمیز   بدان همچنین حال نور ای عزیز

که از بس لطافت که باشد ورا — ندارد دروشش در مکان هوا

زبس قرب هر دو مکان ای پسر — بمیز نگردند با همدگر

ندانی ولیکن بر آیین عقل — بکشف قلوب و براهین عقل

مثالی به فهم تو نزدیک تر — بیارم که زین راز یابی خبر

دهم شرح آتش ز خشک و ترش — که سوز است و سوزندگی گوهرش

تو آنرا که دانی ز آتش اثر — بود صورت آتش ای بی‌خبر

اضاءت که خاصیت آتش است — نه صورت بود سیرت آتش است

چو پیداست بر مرد دانش نصاب — که آتش بیکجا نگردد به آب

مپندار آب و آتش بیکجا خیال — که اجماع ضدین باشد محال

چو این حال دریافتی ای عزیز — که با هم نگنجد مخالف دو چیز

پس اکنون بدان ای خردمند تو — که در آب گرم است آتش ضرور

چو در آب گرم افگنی دست خویش — بسوزد ترا دست و گردی پریش

ز آتش بدان این همه سوز و تاب — بود سوختن کار آتش نه آب

چو دانی که در یک مکان زینهار — نگیرد بهم آب و آتش قرار

بجز منزل آب ای نکته یاب — مکانی دگر دارد آتش بآب

نه در جای آب آتش است ای پسر — نه از آب در جای آتش اثر

ولی هر دو اس جای با همدگر — بغایت قریب اند و نزدیک تر

بهر جزو آن آب و آتش بود — ولیکن نه داخل بد آتش بود

تو این آب بی آتش است ای پسر — نه بی آب و آتش بود سربسر

جداگانه هر یک بجای دگر | بود در مکان دگر جلوه گر

نباشند هر دو بهم متصل | نه هستند ایشان ز هم منفصل

ادب چهارم در بیان مطالب چند از دانش هشتم

دگر مرغ معنی بدامت کنم | دلیلی بدعوی اقامت کنم

که در خانه گر چراغی نهی | که آن خانه را روشنائی دهی

شعاعش فرو گیرد آن خانه را | فروزان کند جمله کاشانه را

هوا در زوایای آن سر بسر | از آن نور تابان شود بهره ور

فروزی اگر صد چراغ اندر آن | بیک جا بود جمع انوار آن

ندانی که نور نخستین چراغ | از آنجا برآید چو نکهت ز باغ

ولیکن چو بینی بچشم درون | ز بعد این مکان هم نباشد برون

که نور ضیا گستر آفتاب | نیارد گذشت از میان حجاب

ولیکن حجابی نهایت کثیف | بود نور در ذات خود گو لطیف

از این رو قلم نقش تحقیق بست | که در بعد مفرط هم این حالت است

پی کشف این راز بشتافتم | پس از روی تحقیق دریافتم

که چون بعد مفرط بود ای پسر | بود نور او منقطع سر بسر

دگر هر چه از چیزهای لطیف | بود در پس پردهای کثیف

از این جایگه و آنچه واصل بدوست | مراین دو جهت باعث بعد اوست

ملایک که هم دوزخ و هم زمین | ز زیر زمین تا بعرش برین

بتوکیل شان باشند ای نکته ران | که باشند آن ها موکل بر آن
بود تا به اول فلک تاز شان | نباشد ازین بیش پرواز شان
بنظم مهمات این کارگاه | بود جمله مامور ازین بارگاه
فزون تر بود گرچه نیروی شان | ازان بیش نبود تکاپوی شان

ادب پنجم در مدارج معارج از دانش هشتم

ز اوسط شنو نکتهٔ دیگری | بگویشت گشتم زان سخن گوهری
ملایک که باشند بر آسمان | موکل بر آن گنبد طاسمان
ز چرخ کهین تا بچرخ مهین | وزان آسمان تا بعرش برین
مقامات هر طبقه با همدگر | بسی فصل دارد بر دیده ور
بتعریف اوسط شدم تر زبان | ز اعلی سخن آورم بر زبان
که باشد ذکر و بیان آن گروه | ز جنس خود اعلی بفر و شکوه
بدرگاه یزدان مقرب ترین | که باشند حمال عرش برین
تفاوت بود در مقامات شان | نهایت ندارد کمالات شان
بغایت لطیف اندر در ذات خویش | محلی بفضل و کمالات خویش
چو خواهند از جای خود بر جهند | بجای فرودین خود پا نهند
مقامات ایشان ندارد حجاب | که نبود بجان ها بهم احتجاب
در آیند اندر دل سنگ لاخ | چو تازی سواران بدشت فراخ
ولی در مقامات آن جمع نیز | بود بعد نزدیک صاحب تمیز

که دارند ایشان بجنبش نیاز — که بی جنبش از راه مانند باز

زجنبش بمقصد رسد آن گروه — رود گو بیکدم هزاران کروه

مگر حاجت جنبش و انتقال — همانا منافی بود باکمال

مکانات اعلی اعلی مگر — بنسبت جدا باشد از همدگر

مگر روح انسان با وصف خویش — بود جمله لطف زاوصاف خویش

زتحت الثری تا بعرش مجید — از و تا مکانش نباشد بعید

نباشد بجنبیدنش احتیاج — بهر جا رسد همچو نور سراج

که در جای خود باشد و نور خویش — رساند بنزدیک و هم دور خویش

هم از انفصال و هم از اتصال — هم از داخل و خارج و انتقال

هم از نسبت و جنبش و هم سکون — بود ذات پاکش برون و بروں

ولی هم درین جای روشن سواد — که پاک است از ظلم و جور و فساد

بنوعی بود بعد ای دیده ور — دلیلی بیارم زروی نظر

که دور است از منزل حور عین — بود علیین لاتناهی یقین

بود اسفل السافلین نیز دور — که آن هم بود لاتناهی ضرور

ازین جمله جا ها که کردیم یاد — مبرا بود ذات رب العباد

بفهم خردمند کی در خورد — بنا منتهی منتهی برخورد

بود فوق آنها مکان خدای — در و قرب در قرب آن جمله جای

نباشد در و بعد از هیچ سوی — که یکسان بود اندران پشت و روی

اگر جان کند شرع را پیروی — دهد تن بطاعت بجهد قوی

به نیروی باطن شود کامیاب / کمال تجرد کند اکتساب
تواند که جسم ثقیل و کثیف / کشد تا بجسمانیات لطیف
کند در دمی قطع راه دراز / کند در مقامات الطف گزار
هر آنکس که در طی راه سلوک / رسد تا بدان جایگاه سلوک
به نیرو بود گر از پیشتر / کند در مقامات الطف گذر
کجا تر شود چون در آید در آب / چو عکسی که افتد در آب نه بر آب
از این رو بر وی آب را نیست دست / که در جای آتش بآب اندر است
هم او را به بینند در چند جای / مگر او خود از جا نبرده است پای
رسد نیروش گر بحد کمال / که داند بالاتر از وی محال
تن خاکی خود به تکمیل ذات / کشد در مقامات روحانیات
در آتش درون جا کند چون سپند / ولیکن از آتش نیابد گزند
از آتش از آن روی ایمن بود / که در جای روح اندر آتش بود
نبی و ولی چون به آتش روند / بجان همچو روحانیان در شوند
که در وعدهٔ حق نگردد خلاف / همانا که از حق نیاید گزاف
چو اندیشه گردد در آتش درون / همی سالم آید ز آتش برون
چو خواهد که او را نه بیند کسی / ز باغش گلی بر نچیند کسی
نهان گردد از چشم مردم چو نور / بدیدن نیاید ز نزدیک و دور
بود گرچه بالاتر از جمله جای / مکانش نباشد مکان خدای
که این خانه ها از سمک تا سماک / نباشد سزاوار یزدان پاک

وجودش مرکب بود با تضاد — چه از آتش و آب و از خاک و باد
بود جمع در قالبت این چهار — بود جای خاک ای پسر آشکار
هوا از این خاک است جای دگر — لطیف است و هم زاو و از آب ای پسر
در آب از پی آتش تیز پای — مکانیست در چشم معنی نمای
بود بهر آتش مکانی در آب — که از آب بنود چه نقشی بر آب
مکانی بود در هوا آتشین — که آتش بود اندر آنجا مکین
بترتیب اندر لطافت نگر — که باشد یکی از دگر بیشتر

ادب ششم در بیان مکان خداوند کون و مکان

اندوانش هشتم

شنیدی ز حال مکین و مکان — دگر نکته آیدم ز دل بر زبان
که باشد مکانی بجان اندرون — سزاوار آن ذات بیچند و چون
همانا که آن ذات اعلی ترین — بود از همه جای بالا ترین
فرودین مکانیکه خوانند خاک — که چرک و پلید است و آسیب ناک
و آب و ز باد و ز آتش یکی — فراهم نباید در و بیشکی
نه جالست در وی نه ذات خدای — که این هر دو اورا نباشد سزای
نه در خانهٔ جان بود زان چهار — که باشد بود ذات پروردگار
محال است که اندر مکان جای — بود آتش و آب خاک و هوای

نگویم درون و نخوانم برون — بهر ذره چون جان بقالب درون
بود جلوهٔ ذات بیچند و چون — ولی مطلق از قید شبه و نمون
در اجزای مجموعهٔ ممکنات — بهر ذره موجود باشد بذات
ولیکن به پستی ممکن وجود — ز اوج وجوبی نیاید فرود
بادراک او در مقید مپیچ — که مطلق نگردد مقید بهیچ
بود ذات او بیهمه با همه — بهر رنگ و بو بیهمه با همه
بهر ذره هستیش باز جوی — که باشد بهر جزو گل جای بوی
به بحر محیط ار فکنی گذرگاه — نیابد بجز موجها در نگاه
به اصلش اگر برگماری نظر — بجز آب دریا نبینی دگر
ز بیدانشی جاهل بوالفضول — دهد نسبت اتحاد و حلول
بدانش چنین نسبت وهم خیال — بود محض الحاد و عین ضلال
که از وصمت اتحاد و حلول — مبرا بود در بر ذی العقول

ادب اوّل در بیان زمان از دانش نهم

زمان هم بود چون مکان پرقسم — بود بهر هر یک جداگانه اسم
نخستین از آنست جسمانیات — بود دومین قسم روحانیات
بود سومینش زمان خدای — که از وی مکان و زمان شد بپای
نخستین دو قسم است جسمانیش — سپس گویم اقسام روحانیش
زمان لطیف و زمان کثیف — بود چون مکان کثیف و لطیف

نخستین کثیف است ولی آن زمان ۔ پدید آید از گردش آسمان

درازی و کوتاهیش هر کسی ۔ بداند که نبود نهان بر کسی

بود این زمان منقسم بر سه بهر ۔ بداند که دارد ز ادراک بهر

که ماضی و مستقبل و حال نیز ۔ بود اندرونش ز روی تمیز

بود زحمت و ضیق هم اندر آن ۔ که امروز با وی ندارد قران

دوم بهره از هر دو جسمانیش ۔ لطیف است ماسخت روحانیش

نه این بهر از بهر انسان بود ۔ که مخصوص نوعی بنی جان بود

بود آنچه اندر زمانش دراز ۔ ور این کوته است از ره امتیاز

بتحقیق مرد حقیقت گزین ۔ همانا در اندک زمانی از این

چنان کار دشوار کردن توان ۔ که نتوان نمودن به بسیار آن

در احوال اطفال این دو گروه ۔ پژوهش کند مرد دانش پژوه

که قومی بنی جان آتش بنای ۔ که باشند ز انسان قوی القوی

بیک روز چندان ببالد ز باد ۔ که بالد بده سال انسان نژاد

بدینگونه بالیدنش را سبب ۔ بفرمود مرد حقیقت طلب

بود جز زمان بشر آن زمان ۔ که بسیار هست اندکش بیگمان

همانا خلاف زمان بشر ۔ دراز است کوتاه آن ای پسر

بود آن زمان را هم این بهر حال ۔ ز ماضی و مستقبل و نیز حال

همانا بود دی و امروز آن ۔ مناسب بدان هر یکی نکته دان

کنم دومین قسم را ترجمان ۔ که باشد ز روحانیات آن زمان

ز اقسام بسیارش اینک نگر　　بر ایراد قسمی کنم مختصر

که خاص ملایک بود آن زماں　　دراں رہ ندارند وہم و گماں

درین ہرچہ باشد قلیل و کثیر　　در آنست بی شک طویل و قصیر

ہم از ضیق و ز وسعت بود برکراں　　کہ این ہر دو را رہ نباشد دراں

ازل ماضی آں زمان است و بس　　ابد ہست مستقبل ای ہمنفس

محیط ازل ہم ابد آں زمان　　بگردد بر عقل دانشوران

زمان و زمین و زمان آفرین　　بود ماورائی زمانی چنین

کہ از آل و آباد نبود در آں　　صفات قدم صادق آید بر آں

بود مظہر سیرت لم یزل　　کہ آں را نباشد ابد ہم ازل

بر آزال و آباد باشد محیط　　محاطش مرکب بود ہم بسیط

بری باشد از آمد و ہم گذشت　　تجزّی بہ پیرامن آں نگشت

بتحقیق بینشوران بیگماں　　نباشد تجزّی پذیر این زماں

بیک قدرت خود خدای قدیر　　قدیر است در این زماں یادگیر

بود این زماں چوں زمان خدای　　ز ماضی و مستقبل آمد ورای

بداں قدرت خود سمیع و بصیر　　بہ جزئی و کلی علیم و خبیر

کہ بر جملہ مقدور تا در بود　　بر و باطن جملہ ظاہر بود

ز ماضی و مستقبلش بیگماں　　بود ہر دو موجود در یک زماں

کسی زین سرا محرم راز گشت　　کہ بر وی در معرفت باز گشت

بہ آں شی کہ دانی بکشف و شہود　　نیارم و لیکن اقامت نمود

ز حالات محبوب خاص خدای | دهم بعض را اندرین نامه جای

که در ضمن احوال معراج اوست | برآریم مغز زمان را از پوست

در احوال یونس علیه السلام | به اصحاب فرمود خیر الانام

که در بطن ماهی همی دیدمش | جوابم بداد آنچه پرسیدمش

دگر قصهٔ ابن عوف آنجناب | بتند کار فرمود با شیخ و شاب

که دیدم بفردوس گل چیدنش | خرامان خرامان خرامیدنش

بگفتم که تا دیر کردی چرا | تو در آمدن دیر کردی چرا

بمن گفت از آن سختی و رنج خویش | که دیدیم از حد اندازه بیش

ز کسب سعادت بدم ناامید | که دیگر بخدمت نخواهم رسید

از آن حال دانای روشن درون | بداند که داند ظهور و بطون

که دیدش بوقتی رسول خدای | که در بطن ماهی همی داشت جای

از آن باز تا خاتم مرسلان | بتخمین مگر گویمت ای فلان

سنین زمانش ز روی شمار | فزون باشد از پانصد و دو هزار

دگر دیدن ابن عوف ای پسر | برون از نظرگاه فکر و نظر

که قبل از وقوعش زمان دراز | بدیدش همی سید سرفراز

دران دم که با وی زبان برگشود | تکلم بلفظ حقیقی نمود

نبد پرده باتش کلام مجاز | بحرف حقیقی دهن کرد باز

دهان را الصوت دگر باز کرد | زبان را کلید در راز کرد

نگر دو بدیدار حالی چنان | بجز اندرین پاک الطف زبان

که آینده صد سال و بگذشته هم ... بیک حالت آیند یکجا بهم
که این هر دو حالت فراهم شوند ... گذشته و آینده با هم شوند
وجود کلیم و کلام از خدای ... ازین حالت و این زمان شد بنای
درین صورت ارباب ادراک رای ... که دارند عقل حقیقت گرای
بدانند کز حق تعالی چه دور ... سخن راند و بیند او را به طور
ز دامان ماهیت آن زمان ... فتد نارسا دست وهم و گمان
مسلسل نباشد به دور سپهر ... بود فارغ از نسبت ماه و مهر
برون سوی اندازهٔ اختری ... ز هر انقلاب و تغیر بری
رسولی که یزدان ستودش بسی ... از امثال این حال بودش بسی
بر مرد دانای بیشتوری ... پسنده است این نکته از دفتری
اگر سالک مسلک اعتزال ... کند منع و آرد بر این گونه حال
بگوید که معراج خیر العباد ... بهنگام خوابش به وی دست داد
اگر چه درین اعتقاد گزاف ... به اهل سنت بود اختلاف
که در خواب جز در زمان لطیف ... که روحانیانست تام شریف
گذشته و آینده این دو زمان ... گریزند از هم چو تیر از کمان
بوقتی نیارند با هم شدن ... چو موم و چو آتش فراهم شدن
بداند که در معرفت اکمل است ... که این هر دو ماضی و مستقبل است
درین دولت سرمدی ابتر نیز ... شریک است گو عامهٔ خلق نیز
ولی مقبلی گر شود کامیاب ... برد بهرهٔ این سعادت بخواب

نبی و ولی چون به این جا رسند | به بیداری این پا نگهدار سند

شفیع دو عالم حبیب خدای | که کاخ دو گیتی پدو شد بنای

سر و سرور جمله موجود گشت | که فایز بدین هر دو مقصود گشت

اگر گمرهی از ره گمرہے | که نکشود بر وی در آگہے

گشاید بجز فهم زبان سوال | شود منکر دعویم از ضلال

که چو جمله اشیا ترا در گمان | بود بالیقین حاضر آن زمان

مرادم ازین دعوی بی خلل | نباشد مگر این زمان در ازل

ازین محض دعوی نا دلپذیر | مگر لازم آید همی ناگزیر

که مجموع موجود چون بود به گل | بود در ازل حاضر از جزو و کل

نه این اعتقاد مسلمان بود | که این مذهب فیلسوفان بود

به اصحاب ایمان چنین اعتقاد | نه لایق بود از کمال فساد

جوابش دهد عارف نکته یاب | جوابی که آنرا نه باشد جواب

که برحسب تحقیق بینشوران | که دارند فهم خرد پروران

که دانش به بینش بهم کرده اند | تمیزی بدیچ و حرم کرده اند

بود آن زمان را مکانی دگر | نشانی دگر عظم شان دگر

نه آن زمان آباد باشد برون | نه چندانست ما هیتش را نه چون

نباشد ازل بی ابد اندران | کزین هر دو هست آن زمان بی کران

مگر هر چه خواهد بود و هست و بود | از آن در ازل جمله موجود بود

که خیزد همین ز انتها و ازل | که دادش بهم خالق لم یزل

ازل را تو عین ابد بنگری — ابد نیز عین ازل بشمری

بہ پیشین سطور آنچہ آوردہ ام — بساط معانی کہ گستردہ ام

بنظمی چنان دادہ ام انتظام — کہ نزدیک باشد بفہم عوام

بتوفیق غیبی کہ شد یاورم — ازان نیز روشن تری آورم

کہ ام الکتاب از مضیق زمان — کہ می‌خیزد از گردش آسمان

بر اہل تحقیق باشد برون — کہ آن صوفیانند صافی درون

مگر آن صفت از سر علم درای — بود در صفت علم قدیم خدای

مگر آنچہ موجود باشد دران — ہمی لازم آید بر نکتہ ران

کہ در عالم صورت ای نیکرای — بود جملہ موجود دانستی گرای

کہ در عالم جلوہ گاہ شہود — چو پرتو در آئینہ گیرد وجود

ہمان ذکر پیشین مثالش بود — کہ این قضیہ مصداق حالش بود

چو با ابن عوف آن رسول جلیل — بخلد برین مؤمنان را دلیل

ملاقات کرد و سوالش نمود — جوابش بسمع حقیقی شنود

شفیعی کہ بخشد ز دوزخ امان — ز بہشتی کہ دید و بگفت آن زمان

نباید ازین لازم اندر شہود — کہ آن حال را باشد آن دم وجود

کہ آن حال بعد از زمان دراز — درین کارگہ خواہد آمد فراز

نبی را کہ محبوب معبود بود — بمعراج این حال موجود بود

بود ہرچہ موجود نسبت بدوی — بر ما ست معدوم بی گفتگوی

ہمہ آفرینش نیز و خدای — بدینگونہ دانند ارباب رای

که در علم حق هرچه دارد وجود | بروز ازل جمله موجود بود
ولی این وجودی بود بتخیل | که آن را تعلق بود بالعمل
ولی این عمل هم شهودی بود | نه از خارجی و وجودی بود
مگر نسبت خلق معلوم دان | که ما را بدان حال معدوم دان
بود هرچه از ممکنات ای عزیز | زماضی و مستقبل و حال نیز
بعلم قدیمی که دارد خدای | بود جمله موجود و هستی گرای
زمن بشنو این نکته ای نکته‌ور | که باشد ترا به ز گنج گهر
که با آنکه در نظم این هست و بود | بود هرچه را خارجی بر وجود
قدم بهر عالم محال است ازان | که گر در تعلق بوقت و زمان
اگر قوت روح یابد کمال | که باشد پی کاملان وصف حال
تواند که این قالب خاک را | چه قالب که این جسم ناپاک را
کشد تا مقام زمان لطیف | که خوانند روحانیات شریف
در آن پاک الطف زمان آنجناب | بفرخنده معراج شد کامیاب
که در ساعتی حال کون و مکان | بتفصیل گردید بروی عیان
نکات رموزات چندین هزار | که آمد به هشتاد و دو در شمار
بدو ایزد پاک القا نمود | بر او گنج پوشیده پیدا نمود
مگر با چنان مکث و سیر طویل | رجوعی چنین در زمان قلیل
که چون باز بر بستر خود رسید | بگرمی که بود آن چنان گرم دید
محالش نگوید مگر ناکسی | که آن حال در خواب دارد بسی

چه مستبعد آید ببر و تمام | که دریابدش هر کسی در منام
دهد دست آن مرد را این مقام | که ریزد شراب حقیقت بجام
کند طی ره دردمی ره گزار | ز صد ساله ره تا به پانصد هزار
ولیکن بر عقل روشن درون | برونست از حد امکان برون
که هیچ آفرید بعلم و برای | رسد تا بیاید زمان خدای
همانا بر مرد دانش ایاب | هم از این زمان است ام الکتاب
بود لوح محفوظ از وی حقیر | که باشد رقومش تغیر پذیر
سرافیل دارد بران اطلاع | ازان دیگری را بود امتناع
نداند کسی حال امّ الکتاب | بجز ذات دانای غیب و صواب
بود آنچه مسطور امّ الکتاب | تغیر دران نیست از هیچ باب
مگر آنچه دادم بنوک زبان | ز اقسام علم مکان و زمان
اگر علم باشد همین ای پسر | که دارند ارباب فکر و نظر
چه بوده است آن دانش جانفزای | که حیدر درش بود واحد سرای
ز سهل ابن عبدالله تستری | سخن راندم اندر زبان دری
که از بهر آگاهی آن پیر مرد | مبشر شد آن خود ارشاد کرد
بهر آیت مصحف کردگار | بود بطن هفتاد و هم یکهزار
هم از ابن عباس آورده اند | بیان صحیحی رقم کرده اند
که آن پیر دانای راز نهفت | اشارت بیک آیتے کرد و گفت
که من هرچه تفسیر سیدانمش | اگر در بر خلق بر خوانمش

نیارند ادراک تفسیر من / کشا بند لب ها بتفسیر من

پس آنگه که آن آیه تفسیر کرد / ز دانستهٔ خویش تقریر کرد

سخن ها در اسرار توحید راند / با وج بیان حقیقت رساند

مگر آن کلام بلاغت نظام / ز وقت نیامد بفهم عوام

گروهی ز اصحاب هم تابعین / نکردند گفتار را در یقین

بتکفیر آن پیر برخاستند / بسی انجمن ها بیاراستند

چراغی که روشن گر جان بود / دل روشن اهل عرفان بود

همانست علم حقیقت گرای / که تا گنج وحدت شود رهنمای

نه علمی که داری فرا یاد خویش / که آموزی آن را ز استاد خویش

نباید ازین علم جز مکر و زور / ز قرب الهی براند بدور

چه علمی که باشد سر فتنه ها / همی بر گشاید در فتنه ها

چه دانش که دانش ز دانا برد / چه بینش که بینش ز بینا برد

همه کبر و پندار زاید ازو / بجز خود نمائی نیاید ازو

ندارد بجز اندوه در بار خویش / نیارد بجز گمرهی بار خویش

سفیهی که دل را به بند و بدو / خردمند ازین رای خندد برو

نه علمست این علم های زبون / که از دل برد نور ایمان برون

بدو دل نه بندد جز آن تیره رای / که پیدا کند در دل خلق جای

بجز علم عشق حقیقت گرای / نخوانی که باشد ترا ناسزای

بهر عالم با غم و بیغمی / مشو غافل از دم شمر دل دمی

کزین دم شمردن ز روز شمار | نیائی تو در مدبران در شمار
سر انجمن یا بخلوت نشین | مشو غافل از دلبر دلنشین
لب و چشم و گوش خود آری فراز | که گردد در معرفت بر تو باز
زن آنکش ببین که بر سر سلوی | رود در راه و مشغول در گفتگوی
سلویش نیفتد ز سر زان خیال | که نبود فراموش در هیچ حال

ادب اول از هرمس الهرامسه ادریس علیه السلام
در نکات دانش افزا از دانش و هم

ز جرم زمین در مه و آفتاب | شود روی مهتاب بی آب و تاب
ز رنج کسوفش نباشد فراغ | ضیا گم شود چون فروغ از چراغ
اگر نیک سنجی ز روی تمیز | بود همچنین حال نفس عزیز
ز نور خرد تا بود مستنیر | بود پر ضیا شکل ماه منیر
هر این نفس تا با طبیعت بود | گرفتار بند طبیعت بود
خردمند بینای مرد خدا | کند نفس را از طبیعت جدا
تن و هر چه زاید ازین فتنه زای | دگر پی روان تن تا سزای
طبیعت میان نفوس و عقول | کشد پرده بر روی نفس جهول
بسنجی تا پای کام دل | شکیبائی بخشد گر آرام دل
که از رنج و از اصطبا بود بر کنار | پذیرد به اوج ... قرار

بدانگه که این نفس پاکیزه کیش — ز بند طبیعت کشد پای خویش
نماند در درویشی و بیم و یاس — رود از تو فقر و نیاز و هراس

ادب دوم در قطع تعلقات این عالم بی ثبات

ازدانش دهم

بود دوری دوستان رنج سخت — از آن سخت تر گویم ای نیکبخت
بهم بستن دل بچیزی چنان — که روزی شوی دور از و بیگمان
زیاری که بیم جدائی بود — کجا قابل آشنائی بود
عجب تر که چون نفس پاکی نهاد — نهد پا درین دامگاه فساد
که باشد سرای پر اندوه و درد — در آغاز گرم و در انجام سرد
درین کور ده مردم کور دل — در آلودگی های تن پا بگل
بشادی پذیرائی مقدم شوند — ز بیدانشی شاد و خرم شوند
دم بار بستن ازین تنگنای — سوی وسعت آباد جاوید پای
پر اندوه گردند و گریند زار — غم و حسرت آرند بر روی کار
چو بینی بچشم تامل بهم — خلاف حق و عدل باشد زهم

ادب سوم در ترک اندوه و بیدانشی و نیاز و بیم ازدانش دهم

زاندوه و بیدانشی و نیاز — هم از بیم باید کنی احتراز

که این چار اسباب ضار نفوس
بود ناوک جان شکار نفوس
ز دانش اگر باز جوید کسی
ز بیدانشی باز ماند بسی
هر آنکس که از کسب چیزی برون
بود دور غم را نماید زبون
هر آنکس که بر آرزوهای خویش
چو فرزند او هم زند پای خویش
بیازار بکبت شکست آورد
که گنج دو عالم بدست آورد
بود هر که بیدانش و سست رای
نیرزد به هیچ آن کس ناسزای
کند میل اندوختن گر کسی
برون از خود اندوه یابد بسی
بجست آنکه از خویش چیزی برون
نماید درون از غم و غصه خون
ز اندوه جهل و ز بیم و نیاز
کند مرد فرجام بین احتراز
اگر طبع را سر بجیب آورد
بناکامرانی شکیب آورد
به اندوه و غربت اگر فقر و بیم
کند جمع بیند عذاب الیم
عذابیکه انجام دارد هلاک
ز نفس عزیزان برآرد هلاک
بود لذت عقل تنزیه ناک
که دریابد از خود بخود نفس پاک

ادب چهارم در هیئت کائنات از دانش دهم

زمین در ته جرمها در نشست
که سنگین تر از جمله اجرام هست
ازین روی این جرم خاکی نهاد
بخلقت ثقیل و کثیف اوفتاد
بهم خشکی دارد و سردگی
دگر تیرگی و هم افسردگی
پس از وی بود جرم مائی آب
سبکتر ز جرم زمین در حساب

لطیف است و صافی ترازوی بذات | فروزان و نزدیکتر با حیات
پس از جرم آب است جرم هوا | کز آب است الطف بلطف و صفا
پس از وی بود جرم چرخ برین | که با کس ندارد بسر مهر و کین
ز اجرام زیرین فروزنده تر | از آن صافی و زنده و جلوه گر
بهمسایه چیزهای شریف | که زنده است و هم صافی و هم لطیف
دگر با حیاتست نزدیک تر | تربیت و نیک ذاتی سمر
بود برترین شکل و بهتر بود | ز اشکال ها خوب و برتر بود
ز اجرام ازو هرچه باشد بزیر | بود جمله همصور نقش ناگزیر
پس از جرم پاک سپهر برین | که پایان اجرام باشد برین
بود گوهر نفس قدسی نژاد | که می بخشد انوار صافی نهاد
فلک را دهنده است جنبش مدام | چه جنبش که جنبیدن با نظام
ز هر تنی که پیوست نفس اندرون | دهد عکس معنی خود را برون
فرودین نفس آنچه دارد وجود | نباشد بذات خود آزاد وجود
حیاتش بذاتش بود ای عزیز | که با خواست و اندیشه هست و تمیز
ز فیضان نفس آنچه نبود بجای | بود هستیش پوچ پا در هوای
ز جنبیدن و فکر و تمییز و خواست | نیابد بر و این همه وصف راست
پس از گوهر نفس پاک و بسیط | خرد دان ز نفس آنچه باشد محیط
که از جمله هستی لطیف و کثیف | لطیف است بالاتر است و شریف
بلی بر کناره هویت همین | بود پایه ور نسبر اولین

که و نور معنی کند اکتساب   کند تالی خویش را فیضیاب
که باشد همان تالی ارجمند   ز نور و حیات و شرف بهره‌مند
همین هیئت کائنات است و بس   ازین صافتر شرح ناید ز کس

ادب پنجم در تهیهٔ اسباب بقای جاوید از دانش‌ها و هم

مراند به جهان خرد چه هست   بلوح طبیعت همه نقش بست
بود همچنین هرچه اندر وجود   درین عالم کون و ملک شهود
ز لذات بی معنی و بی بقا   پذیرای نقش زوال و فنا
کند رهنمائی سوی ذات آن   که اصل است و جاوید لذات آن
بلذات آن ره ندارد فنا   سرورش بپایان نیارد عنان
دران عالم روشن و نورزای   همانا که جاوید ماند بپای
کمالی که نقصان نباشد دران   فضائی که آن را نباشد کران
بود آنچه از اختلاف و زوال   درین عالم حس دار الملال
دلیلی است روشن بفوق و بقای   که در عالم عقل باشد بپای
ز علم و تصور ز فکر درون   ز بحث و تمثل دگر آزمون
نباید که غافل نشیند کسی   که از فوت فرصت بنالد بسی
ز محسوس هر کس کشد کامیاب   از و عالم عقل شد در حجاب

پی دانش آموزی و آزمون | درآید درین دامگاه فسون
بلذات عقل و دوام سرور | کند آرزو مردم بی شعور
بباید زخود مرد صافی درون | کند جامهٔ تیرگیها برون
بود آنچه قصد و خلاف گهر | بپرّد از و مردم باخبر
بود جاودان در سرای سرور | برد بهره از لذت پر حضور
بپوشد مر این حلهٔ آن پاکخوی | که فرسودگی ره نیابد بدوی
نگر گوهر خویش را ذی کمال | دهد صورت گوهر بی زوال

ادب ششم در مهلکات نفس از دانش دهم

بود مهلک نفس ها این سه چیز | بسنجد بعقل آنکه دارد تمیز
نخستین بود شرک و انواع آن | دوم ظلم و انواع آن را بدان
سوم راحت و خواهش لذت است | که انجام آن وحشت و نکبت است
بود اصل این هر سه چیز پلید | یکی کاید این هر سه از وی پدید
که آن حب هستی حسی بدان | بداند بود هر که از بخردان
بپرهیزد از وی خردمند مرد | که آرد دل طالب خود بدرد
هراسد از و مرد دانش اساس | بود شکر و جز بچشم هراس
چو مرغ هراسندهٔ دام خویش | بپیچند از و دانهٔ کام خویش
زجنس نخستین که انبازی است | حذر کردنت بردن بازی است
هر آنکس که از شرک پرهیز کرد | بصحرای وحدت قدم تیز کرد

زبیدای بیگانگی رو بتافت | بسر منزل سیر وحدت شتافت
زجنس دوم کان ستم است و جور | بپرهیزد آن را که عقل است و غور
که از ترک آن گوهر مشت خاک | رسد تا بسر منزل نور پاک
زجنس دوم هر که دارد گریز | که آن خواهش لذت است ای عزیز
شود از مقامات اندوه و بیم | ببستر نگه جاودانی مقیم
زنادانی و آرزوی و نیاز | برآید در آید در ایوان راز
همانا بود زندهٔ جاودان | زپیوند فنا وارهد همچو جان
خدا تا فرید آدمی لیکهان | پی دانش و کردگار جهان

ادب هفتم در گلهٔ ناروا از دنیا از دانش ها هم

زدنیا شکایت کند آن کسی | که نبود بدو عقل معنی رسی
بگوید که دنیای پر مکر و زور | سرای فریب است و دار غرور
زکار آگهی نیستش آگهی | که می پوید این جاده از ابلهی
بدی این جهان گر سرای غرور | ندیدی کس از وی بجز مکر و زور
زپیدو فرود آمدن در جهان | همی تا به انجام رفتن از آن
بجوش عیشی و کامرانی خویش | نبودی بسر زندگانی خویش
ندیدی از و هیچ آز ارورنج | بجز راحت و خرمی گنج گنج
بجز حسنت که قابو برو یافتی | ز راه مدارا عنان تافتی
بناگه ربودی از و آن سرود | بپاید آمدی در نظام شش ختود

بگشتی بر و جمله احوال او — بنکبت مبدل شدی حال او

ولیکن چو دیدم ز کردار آن — نباشد بیک وضع رفتار آن

که مردم درین دار ناپایدار — کجا بر قراری بود بر قرار

چو از بطن مادر برآید همی — بدو شکلها رو نماید همی

بنا منتظم حالت چند گون — بمانند در جنبش و در سکون

بروزی براحت بروزی برنج — گهی سر بسنگ و گهی پا بگنج

گهی نغمه سنج و گهی نوحه گر — گهی غرقه و گاه در کف گهر

گهی ناخوش است و گهی تندرست — گهی نرم و سست و گهی گرم و چست

گهی مایه دارد گهی بینوای — گهی در نشاط و گهی در عزای

بدین مختلف حال و بنیاد دول — که نبود بیک جنبش و یک سکون

گه از موج باد و گه از نقش آب — همی تربیت یابد از انقلاب

نماید بهم آنچه در طبع اوست — چه خوب و چه زشت و چه مغز و چه پوست

به پیدا و پنهان نکو خواه تست — نه چون غول ره رهزن راه تست

نباشد فریبنده پر دغل — که از وی بکار تو افتد خلل

نکوئی خود را نمایان کند — بد خویش را از تو پنهان کند

به نیکی بپوشد بد خویش را — که در نوش پنهان کند نیش را

ولیکن دم فرصت و وقت کار — کند گوهر خویش را آشکار

ندیدم کسی اندرین تیره جای — بیک حالت خود ز شاه و گدای

نباشد کسی زین سرای سپنج — که خود از پی عیش نکشید رنج

نه این است شرط فریب و غرور — که آرد بطون خودش در ظهور

خود آنکس فریبندهٔ خود بود — که چشم نکو بینش از بد بود

خود افتد بچاه هلاکت ز خویش — ز کوری نه پس را ببیند نه پیش

نه گیتی مر او را رساند گزند — خود از دست خود می شود دردمند

که در گوهر و طینتش هرچه بود — چه نیک و چه بد جمله را وانمود

ز جنس خوش و ناخوش و تلخ و شور — ندارد نهان لیک از چشم کور

کسی را که نبود خرد در نهول — ز پول دار دش خواهش نفس دول

کند ناز بر نعمت و ناز دهر — چه آتش هوس باشد از کاس زهر

بداند که ناز و نعیم جهان — بماند و بد و آشکار و نهان

بناگه که مهجور گردد از او — نعیم جهان دور گردد از او

بگوید که دنیا مرا گول داد — فریب غلط کار چون غول داد

ره راست را مردم کم خرد — ز کج فهمی خود بکاپی برد

کسی را که دانش بود در نهاد — ندارد بکار جهان اعتماد

نیارد جهان را چه حسن در نگاه — نسازد مر این دیر را قبله گاه

بنایش خداوند کون و فساد — از آن بر درشتی و نرمی نهاد

که از دیدن آن نشیب و فراز — شود خفته بیدار از خواب ناز

بچشم تامل کنی گر نگاه — نیابد کسی اندرین کارگاه

مگر از پی دانش و آزمون — که آمد برون از حد چند و چون

بود اندر آن هر دو صافی و درد — گهی یافتن بازی و دستگاه برد

بدین مختلف حال امید و بیم ‌‌‌‌‌‌‌‌ نباشد بر اهل دار النعیم
چو دار النعیمش نهد کسی ‌‌‌‌‌‌‌‌ بسوزد و بدل داغ حسرت بسی
ز جویای دانش و آزمون ‌‌‌‌‌‌‌‌ که در راه مقصد بود رهنمون
اگر باز ماند بکوری خویش ‌‌‌‌‌‌‌‌ زیان بیند از بی شعوری خویش
بمشغولی نعمت فانیش ‌‌‌‌‌‌‌‌ رود از کفش نقد انسانیش
ستاید اگر بیند آرام ازو ‌‌‌‌‌‌‌‌ نکوهد نیابد اگر کام ازو
نکوهیدن و هم ستایندنش ‌‌‌‌‌‌‌‌ بود در هر دو با فسرایندنش
چنین کس گرفتار حسرت بود ‌‌‌‌‌‌‌‌ گرفتار دام مصیبت بود
کند عقل اندوه در بار خویش ‌‌‌‌‌‌‌‌ که بیکار گردد آله کار خویش

ادب هشتم در هوشیار بودن از مکر و خدع

از دانش دهم

جهان چیست در چشم صاحب نظر ‌‌‌‌‌‌‌‌ که دارد ز اسرار گیتی خبر
سرائیست از بهر آموختن ‌‌‌‌‌‌‌‌ گرانمایهٔ دانش اندوختن
معانی محسوس این کارگاه ‌‌‌‌‌‌‌‌ دگر صورت و هیئتش در نگاه
نماند بحال و ندارد بقا ‌‌‌‌‌‌‌‌ کمالش پذیرد زوال و فنا
مثال نمودار آن پیکر است ‌‌‌‌‌‌‌‌ که پوشیده در عالم دیگر است
پدید آنچه آید درین تیره جای ‌‌‌‌‌‌‌‌ ز صورت بمعنی بود رهنمای

که آن صورت و شکل خوبی بود — از آن صورت و شکل باشد ملول
دلی جمله آن شکلها را بقا است — حقیقت دو جا دید و بی انتها است
مبادا که چون کودک بیخرد — دلت راه بیدانشی بسپرد
که چون پیش او خوردنیها برند — بلطعت و نرمی بدو پرخورند
زند خنده و شادمانی کند — بزعم خودش کامرانی کند
ولی گر بدو تند خوئی کنند — بظاهر خلاف نکوئی کنند
کند گریه و گردد اندوهناک — به بیند دل خویشتن در هلاک
دل خود بیک سو نه بیند دهی — گهی گریه د گاه خنده دهی
ترا گر بود دانش و بیگرای — درین ره مکن غول را رهنمای
بمردانگی پا درین ره گذار — درین ره بشکل رود ره گزار
برفعت نه آسمان درگذشت — که زین سیر بس کودکان درگذشت

ادب نهم در تقسیم لذات از دانش هم

کنون بر طرازم یکی نغز فصل — که لذات عالم بود بر دو اصل
یکی آنکه یابد خرد از حواس — که بی حس نگردد بگرد شناس
عدد حواس درون و برون — بود از درون پنج و پنج از برون
یکی سمع یعنی شنیدن بود — دگر آنکه بینر دی دیدن بود
دگر ذوق و لمس است و شم ایجوانا — که یابد خرد ده بمجموعی از آن
همین پنج باشد حواس برون — حواس درون بشنو از من کنون

یکی مشترک دیگرش حفظ دان / سوم وهم و چارم خیالش بخوان
نه پنجم عبارت کنم ای جوان / توان تصرف بود آن توان
توان شنیدن گرت یار نیست / بصوت و صدا گوش را کار نیست
بود جمله آلات دریافتن / خرد را دهد دست بهر یافتن
اگر دیده را این دی دیدنست / خرد را دگر ره سوی دیدنست
برین حس ده گانه اندر شمار / خرد را بود هر یکی پیشکار
اگر این وسایط نه دارد خرد / بادراک محسوس کی ره برد
ز لذات عقلی کنون بشنوی / که پیر خرد را کنی پیروی
بود هرچه از قسم لذات عقل / نیارد که آن را کس آرد بنقل
همانا سبب را طلبگار نیست / که آلات ادراک درکار نیست
نه خود یابد از خود نه از رهنمون / نه از هستی خویش یابد برون
بذات خودش یابد آن را خرد / سبب را درین ره خرد پی برد
بر افتند چو از نظم خود جسم زار / هم آلات او باز مانند ز کار
مرا این جمله لذات دریافتن / توانا بجسم است بر یافتن
بماند بتو تا تنت را بقاست / چو جسم از میان رفت پا بر هواست
بکسب کمال ار بود آرزوی / ز لذات محسوس برتاب روی
اگر روی بلذات عقل آوری / بدست آر سررشته داوری
سر از کسب لذات عالم بپیچ / که لذات محسوس هیچ است هیچ
چو قصر وجودت تو افتد ز پای / نمانند لذات حسی بجای

درین نیستی جای هستی نمای — خوش و ناخوش و نیک و بد یافت جای
بود هستی عقل را تابعای — بد و لذتش جمله ماند بجای
بنرم و درشت و بسوگ و سرور — ممیز بود این سرای غرور
که باشد دبستان آموختن — بود عالم دانش اندوختن
بنای جهان بر خلاف و تضاد — خدای جهان آفرین بر نهاد
به بیداری نفس و انگیزه او — بسوی نسیم صفا خیز او
که بی اختلاف است بی انقلاب — بنای که هرگز نه گردد خراب
ز دانش گرت هست سرمایه — بدست آر چنین گران پایه
الا ذات و هستی شی را بجوی — کم و کیف آن شی مکن جستجوی
که آن هستی و ذات باشد بسیط — میان وی و عقل نبود وسیط
روی ره با دراک آن هر دو شی — خرد خود کند منزل علم طی
چو طالب مطلوب گردد قریب — وسایط رود از میان بالیقین
بنزد خرد هر مرکب محیط — کم و کیف باشد خلاف بسیط
کز و گل کند معنی چون و چند — بقید زمان و مکان پای بند
دران دم کزین تیره عالم روی — که از کار کردن معطل شوی
اجل دست قدرت رساند بتو — ز علم مرکب نماند بتو
حواست که بوده است آلات کار — در آندم نه تو بر گزیند کنار
هر آنگه که مرکب رود از میان — ز هستی دراکی نیابی نشان
چو علم مرکب رود با حواس — که قائم بدی از حواس این اساس

رود از تو علمی که دارد وسیط   نماند بتو غیر علم بسیط

ادب دهم در نکوهش صدور خطا از علماء

از دانش دهم

بصیری فرو افتد گر بچاه   خطا را بود کوریش عذرخواه

اگر آنکس افتد که خود کور نیست   بنزد خود و خلق معذور نیست

چه سخت است اندوه گم کرده راه   که با چشم بینا در افتد بچاه

عذابش همین دانش اوست بس   بود درد و حسرت بد و همنفس

که داند که این کار من کرده ام   بلا بر سر خود خود آورده ام

ادب یازدهم در جهل مردم بوالفضول

از دانش دهم

بد احوال آن ناکسان فضول   که مانند با کودکان جهول

چو دنیا بدان مردم کم هنر   دمی چند با آشتی بر خورد

بحشش گرایند و گردند شاد   چنین شادمانی بایشان مباد

چو بینند برعکس مطلوب خویش   نیابند از و حظ محبوب خویش

نکوهش کنندش بآزردگی   ببرند از او دل به افسردگی

اگر اندرین مردمان بنگری — ندارند چشمان بینشوری
نه بر اصل باشند مدحت سرای — نیارند کار نکوهش بجای
معطل ز کار خود افتاده اند — ز دست آلهٔ کار خود داده اند
نه بر نور بینش نظر دوختند — نه سرمایهٔ دانش اندوختند
ز سرچشمهٔ نور افتاده دور — بصورت چو بینا بمعنی چو کور

ادب دوازدهم در باطل شناختن نفس از کار از دانش و فهم

چو هستی طلبگار دریافتن — شوی گرم در کار دریافتن
مده از کف خویش آلات کار — که از رنج غربت شوی رستگار
بنی آدم آمد بر بخردان — پی دانش و کار کردن بدان
چو دریافتی گوهر آدمی — که دانش بود جوهر آدمی
بود همچنین میوه خوشگوار — که می آید از بهر خوردن بکار
ولیکن چو از خوشه بندد نخست — نیاید بکاری کز و عقل جست
مگر سوی زرد آوردان مایه روی — که گرد اندرش ترش بی گفتگوی
سپس مایهٔ آخری آیدش — که آن مایه تکمیل بنمایدش
ندانی که آنگاه کامل شود — کز و بعض مقصود حاصل شود
پس آنگه کشد سر باوج کمال — ز نقصان رهد همچو بدر از هلال

نیابد بوی راه نقص و زوال | مگر بدر کامل بود از هلال

ادب سیزدهم در حقیقت انسانی از دانش دهم

سخن را نم از گوهر آدمی | برم پی زبان جوهر آدمی
بود گوهر آدمی بر دو قسم | مفصل کنم مجمل هر دو قسم
یکی است محسوس و قسم دگر | بمعقول نامیده شد ای پسر
ز محسوس مردم بگویم که آن | پدید آید اندر سرای جهان
بکاریکه آنرا همی پرورند | نشاید نخست از پدر و بنگرند
پس آن مایه اندر جسد جا کند | که کسب کمالش تقاضا کند
بپرورده بستان آموختن | بیاموزدش دانش اندوختن
بباید در آن منزل نوزای | کمالی که باید بفرهنگ و رای
چه باید در آن منزل آگهی | کمالی که گفتم فزون فرهی
شناسائی و دانش بیم خام | شود پخته و مرد مرد تمام
بتحقیق ناطق اشارت از وست | که انسان کامل عبارت از وست
ز محسوس مردم سخن گفته شد | بسلک بیان آن گهر سفته شد
نگارم کنون گوهر دیگرش | ز صورت بمعنی برم گوهرش
ز معقول مردم اشارت کنم | رموز نهان را عبارت کنم
که ذاتی بود قوت اصل جان | که پیوسته باشد بعنصر نهان
در آید سوی رحم ها با منی | کند و گل کند رنگ ما و منی

پس آنکه خرد در وجود آیدش / نگارنده نیرو فزود آیدش
خرد بالقوه چون توانا شود / بر آن هر دو نشی کارفرما شود
یکی خشم باشد دگر آرزوی / که از امر او بر نتابند روی
پس آنگاه باشد به فعل آن خرد / که آن را بسجد کمالش برد
پس آنگاه نیروی دیگر تمام / به پیوندش عقل بالفعل نام
که در جمله اسباب باید کمال / بر آید ز تنقیص در جمله حال
از آن پس که دانی که در پیر حال / به فعل و بقوه نبودش محال
سپس باز گردد بهم فعل آن / بجائیکه بودش بقوت در آن
پس آنگاه در کارگاه شهود / نمو و نمایند دگر در نمود
نگار و نگارنده پیدا شود / پس آن گنج مخفی هویدا شود
اگر میل داری برستن ز بند / شنو از من این فیلسوف خانه بند
درین مدرس دانش آموختن / تو باشی بفکر زر اندوختن
فراغ دل از ترس دادی ز دست / که اندیشهٔ فوت آن نقص است
چه برخاستی از سر راستی / که اندوختی آنچه میخواستی
بود تا زمانی که در دست تو / ازین دام مشکل بود جست تو
چو آن مایه از دست بیرون شود / بشمشیر حسرت دلت خون شود
که در جای ترس آید اندوه درد / که آرد غمش از نهاد تو گرد
ز دامی نیفتی بدامی دگر / که جز وی نداری مقامی دگر
نه بینی دگر چهرهٔ فرهی / نه ممکن که از بند غم وارهی

ز پای دل این بند را بر گشای | که آری سر آسمان زیر پای
اگر اینچنین علت جانگداز | که می آرد اندوه و بیم و نیاز
جدا از تو گردد ملالت مگیر | که دیگر نه بینی غم دار و گیر
اگر مایهٔ عز و امن و سرور | بگردد آیدت در سرای غرور
ز چیزی مشو ناخوش ای کج نهاد | کزو در کف آری عنان مراد
کند هر که بر مایهٔ فقر اختیار | هم از عز و از امن جوید کنار
گزیند بر آن هر دو خواری و بیم | نه بیند دگر روی ناز و نعیم
چنین مرد را دانش از سر رود | بچاه فنا سرنگون در رود
هر آنکس که با مار جوید تپاک | چشد از کف مار زهر هلاک
نظر با بدیت دوخت بر اصل خویش | فرامش مکن لذت وصل خویش
وجودت بر آن اصل هستی گرفت | بلندی ها فرو هشت و پستی گرفت
ثمر را بود نسبتی با شجر | که فرعش تویی ای گرامی گهر
گر از وصل خود فرع افتد بدور | به هستی فرعش نیفتد فتور
که دارد به اصل خودش اختصاص | کزو نگسلد رشتهٔ ربط خاص
بدان ربط با اصل دان وصل وی | که یاری دهد فرع را اصل وی
بماند بهم با چنین انتساب | شود فرع از اصل خود کامیاب
برو اصل ربطی که دارد بفرع | وگر ابر فیضش که بارد بفرع
همانا که آن میوه گردد تباه | که دیگر نیابد بدان اصل راه
همانا درختی که بار آورد | گوارا که خود ناگوار آورد

اگر بار او دور افتد ز اصل / مدد گیرد از اصل با وصف فصل

ولیکن چو گردد جدا از درخت / ازو بند و آن بند و پیوند رخت

چو قطع تعلق ازان سو کند / نیارد که دیگر بدان رو کند

پس ای مرد از کف مده بند خویش / حذر جوی از قطع پیوند خویش

حکیمی که دانش بدو بود جفت / رموز حقیقت به تمثیل گفت

که آنگه با صلی کنی باز گشت / کزو دیدهٔ هستیت باز گشت

سر رشتهٔ اینک رسانم به بن / که از عالم طبع رانم سخن

که یکسر محل نیاز ست و بیم / دگر ذل و اندوه در وی مقیم

بود عالم عقل دار السرور / مقام غنا و محل حبور

دگر جای عز است و امن دوام / ازان شد مسمی بدار السلام

نگنجد بعقل خداوند رای / تونگر بود مردم بینوای

کجا مرد پر بیم ایمن بود / کجا خوش بود هر که محزون بود

کجا مرد نادان بود هوشمند / کجا یار سازند و خوار ارجمند

دو وصفی که دارند با هم خلاف / نگردند مجتمع بی اختلاف

اگر راست است این سخن زین بنائے / دو الفت بیکدل نگیرند جائے

که حب حیات جهان غرور / بحب حیات مقام سرور

بیک کس کجا جمع یابد کسی / که دور است از راه دانش بسی

اگر کارهای خسیس و دنی / دهی ترک و از دل بدور افگنی

دل از معدن و اصل آن کارها / به بر تا کنی کشف اسرار ها

بدانند اصحاب فکر و نظر | که این اصل در معدن نباشد مگر
بود بستن دل بحب حیات | جهانی که آنرا نباشد ثبات
دگر قصد رنجوری خویشتن | ندیدن ره از کوری خویشتن
دگر جستن حظ لذات سرد | چه لذات آلوده باز هر درد
چو طفل از سر فکر برخاستن | گذشتن ز اصل و نمون خواستن
مکن عادت فعل دون زینهار | که طبع تو گردد بپایان کار
نماند بتو طبع پیشین تو | بوضع دگر گردد آئین تو
ازان ره چه بیرون نهی پای خویش | نیاری رسیدن بمبداء خویش
پدید آور چیزهای لطیف | بود اشرف چیزهای شریف
اگر قرب جوئی بدرگاه او | که باشد کمالات نظرگاه او
طلبگار مرد سعادت قرین | کند کسب چیزی گرامی ترین
بدان مایه آن ربط حاصل شود | که با جنس خود جنس مائل شود
مراین نسبت خاص بیچند و چون | علو با علو دارد و دون بدون
عجب دارم ای نفس از رای تو | مگر کور شد چشم بینای تو
تو در عالم کون داری قرار | که آرام نبود درو زینهار
تو امید آرام داری دران | هوس میکنی کامگاری دران
عجب ترکه در وی بجوئی درنگ | در آئینه ات برگرفته است زنگ
به بینی اگر رو می کنی سوی آب | که پایندگی نیست بر روی آب
یکی را بیندیشی گر افتد قرار | قرارش بود بی ثبات و مدار

که چون جنبش موج آید به آب — کند باطل آن را به شکل حباب
بود همچنین حال نفس زبون — که او با طبیعت ندارد سکون
بود نفس تا در ره طبع دون — بگردد دلش از غم و غصه خون
ز آسایش و راحتش نیست بهر — که بیچاره افتاد مغلوب قهر
چو این عالمش خسته دارد بدرد — جهان خرد نا ورد یاد کرد
مگر چون نشاید بماوای خویش — نشیند دگربار بر جای خویش
ز بدبختی و غربت و خواریش — ز دلگیری و هم دل آزاریش
بیاساید و از الم وارهد — ز آوارگی در وطن پا نهد
بود آب از کدر تا صاف و پاک — درونش بود روشن و تابناک
مر او را بود هرچه در اندرون — نماند نهان می نماید برون
اگر تیره گردد برنگ سحاب — شود تیرگی در نظرها حجاب
بود هرچه در وی خزف یا صدف — نه بینی تو چون شبه و گوهر بکف
فروغ فروزندهٔ آفتاب — بود همچنین در هوای سحاب
بد و نیک را چشم بیند درست — چه خوب و چه زشت و چه سست و چه چست
ولیکن چه دود و بخار و غبار — به صافی هوا گردد انباز و یار
بپوشد همه چیز را از نظر — شود حاجب مبصرات از بصر
بود گرچه خورشید تابان بتاب — نه بیند بصر مبصرات از حجاب
بجز آنچه دارد بذاتش وجود — نه بیند دگر چیزهای نمود
نتابد بر او تا فروغ خرد — بهر صورت نیک و بد بنگرد

دلی جو ہش با ہمہ روشنی | چو آمیخت با چیزہای دلی
کہ آن جملگی چیز دنیای دون | کثیف است وہم تیرہ وہم نمون
شود تیرہ واز خواص خرد | نماند در و نفس چون بنگرد
بر اشکال عقلی فتد صد حجاب | کشد پردہ بر چیزہا چون سحاب
پس آنگہ فتد نفس از اوج باز | بنا دانی و سفلی و نیاز
بہ بیند رہ رستگاری بہ پی | ولیکن شناسا نگردد بہ وی
مکن تیرہ آں روشنی گر کسے | کزاں روشنی تا بمنزل رسی

ادب چہاردہم معنی زہد از دانش وہم

وہم شرح معنی زہد ای عزیز | بفہمی گرت ہست عقل و تمیز
بفرمودہ مرشد معنوی | زمن معنی زہد را بشنوی
نہ از ترک آرایش دینوی | تو در جرگہ زاہداں در شوی
نہ از ترک لذات بی اصل وہی | کنی نامہ نامی نفس طی
گراں ہر دو را ترک دادی بجاں | مگر دوست داری سرای جہاں
بخوانم ترا زاہد بوالفضول | کز اندیشہ مرگ باشی ملول
بود زہد خوشنود بودن بمرگ | نہ از ترک لذات وہم ساز و برگ
کہ از دوری ہستی ایں جہاں | بباید کہ زاہد بود شادماں
بتحویل خود ہر کہ دارد شتاب | شود از نیوضی وطن کامیاب
تو تعریف مرگ از من آموختی | از و مایہ دانش اندوختی

که با ترک راحات و لذات آن — چه خوشنود باشی ببودن دران
بود زهد را بر تو نام دروغ — بدان سانکه بر ماست اطلاق دوغ
چو خواهی که در اصل زاهد شوی — بجهد حقیقی مجاهد شوی
مشو از حیات جهان کامجوی — بمرگ طبیعی بکن آرزوی
نباید ازین مرگ اندوه برد — کزو بایدت رنج بسیار خورد
که باشد درین مرگ هستی تو — بلندی تو عین پستی تو
ازو هر که دریافت بیم و هراس — هلاک افتد از ارّهٔ بیم و یاس
بمرگ طبیعی چو خوشدل شوی — ز تنگی بجای فراخی روی
زغم دار هی شادمانی کنی — پس از خستگی کامرانی کنی
به امن آوری روز بیم و هراس — بدیبا کشد کار تو از پلاس
ز بیدای ظلمت خرامی بنور — ز دار المحن سوی دار السرور
حیات جهان جمله در دست دور — نباید غم دوری درد خورد
لباس شقاوت ز بر بر کنی — قبای سعادت به بر افگنی
چنان چیز دشوار حاصل مجوی — که بازش نیابی بصد جستجوی
چنان شاهدی را مشو خواستگار — که آن را نیابی اگر در کنار
بسر گشتگیها کشد کار تو — چشد زهر حرمان دل زار تو
بفرجام آوارگیهای تو — کشد ز آسمان بر زمین پای تو
محیط طبیعت مگر بی سخن — بباد حوادث شود موج زن
دران موج زن بحر کون و فساد — که در وی نیابند باد مراد

مرا و ترا تو ماوای خود کرده ... وران مهلکه جای خود کرده

عجب این که داری برو اعتماد ... نداری دران بحر بیم فساد

هم از آب آن قلزم است این محل ... ولیکن فسرده شده است از عمل

بوضع غریبی خداوندکار ... ببست آب این قلزم بی کنار

برو ناگهان تا نظر واکنی ... دگر قدرت حق تماشا کنی

که بگذارد و آب گردد شتاب ... بیامیزد آب مکانت با آب

گزارد ترا خسته بر روی آب ... نبی مرکبی در غم و اضطراب

بیفتد ترا در خطر جان پاک ... چو مرغی که افتد بدام هلاک

ادب پانزدهم در تمثیل از دانش و هم

سر صید ماهی ندارد غریق ... که ترسد بجان اندر آب عمیق

بود همچنین حال آسوده مرد ... که تا در گیتی دلش را ببرد

بچشم تعمق کنی گر نگاه ... که آن را همگاهش بود دامگاه

هلاک خودش آورد در نظر ... نه بیند دران جان خود در خطر

بفکر هلاک خود افتد مدام ... کند هیچ اندیشه ناتمام

شکاری که شیرش رباید قرار ... بفکر خود افتد ز فکر شکار

کشد چون نهنگ اجل در برش ... سر صید ماهی رود از سرش

ادب شانزدهم در تعریف خرد از دانش و هم

بتعریف ذات خرد گوش کن | برون آ ز بیهوشی و هوش کن
خرد نیست جز یافت دید خویش | بدو آوری رو بفهمید خویش
مران نفس ناداں که خود را نیافت | بود مرده و از بقا رو بتافت
نتابد برو نور تابندگی | نیارد بکف نقد پایندگی
بود جستن لذت آثار مرگ | ز نخل وجودت فتد بار و برگ
چشند ز هر مرگ ابد طالبش | نه مرگی که بیجان کند قالبش
بمرگ ابد هست سرمدی | بیابد گزند از ره بیخردی
سخن از گوهران طبیعی کنون | دهم شرح در وصف چون و چگون
که با وصف بیدانشی هر یکی | که در جهل شان عقل نارد شکی
سوی عنصر و اصل ماوای خویش | بجنبند با طبع از جای خویش
اگر عزت و مجد آن گوهران | نبودی بدو نزد دانشوران
نه جنبیدی از جای خود گوهری | بجنبش رسد مرد دانشوری
بود هر چه از خاک چون سنگ و خشت | ز نیک و بد و ماندگاه و کنشت
پس از ترک ترکیب اجزای خویش | نهد روی سوی اصل ماوای خویش
ازین رو که خاک آورد رو بخاک | رسد آب تا گوهر آب پاک
اگر باز دارنده نبود بجای | کشاید سوی مرکز خویش پای
اگر هست خاکی دهی در هوا | کجا ماند اندر مرکز خود جدا
ز بالا به پستی نهد روی خویش | بمرکز رسد بی تکاپوی خویش
بدان همچنین حال آن جمله چیز | که موصوف نبود بعقل و تمیز

چو مستی که مستانه جنبد ز جای — به بیهوشی بیخودی رهگرای

ز حال بد و نیک خود بیخبر — نه هوشی ز پاؤ و نه هوشی ز سر

بجنبند مانند گردنده گوی — که از بیهشی بیخود افتد به پوی

ز رفتارِ بیقصدِ خود بیخبر — ندارند در خود ز دانش اثر

ولی جانب مرکز خود روند — اگر ذل بود در شرف می دوند

کشد گر کسی شربتی ز آب ناب — شود بیگمان آگه از طبع آب

ز جزوی توان یافتن طبع کل — چو یک جرعۀ ز مینای مُل

اگر مشت خاکی به بینی ز خاک — همش را شناسی ز ناپاک و پاک

بود گرچه در رنگ ها اختلاف — بماهیتش ره نیابد خلاف

اگر تیره باشد و گر تابناک — بگوهر یکی باشد آن جمله خاک

ز نیک و بد وصف یک آدمی — ز نامردمی وی و مردمی

چو آگه شود مرد دانش نهاد — که از نسخۀ عقل دارد سواد

برد پی به اوصاف احباب او — که دریابد اوضاع اصحاب او

که باشند هم گوهر و هم سرشت — شریک صفاتش بخوب و بزشت

چه در رهبری و چه در گمرهی — ازان جمع یک کس دهد آگهی

بود میل هر شکل را در جهان — بهمشکل خود آشکار و نهان

به بینیم بهم نوع خود میل نوع — که دارد به پیوستن جنس طوع

بود نفس دانشور داد گر — کند از ستمگار نادان حذر

نباید که این نفس قدسی نژاد — که پاک و گزیده است اندر نهاد

شود با فرومایه هم انجمن — که اصلش پلید است و هم شوخگن

چو غازی به پیکار باز ایستاد — سلاح خود افگند اندر جهاد

در اندیشه ها ره بجای نبرد — بناچار خود را بدشمن سپرد

بدام بلا ناگزیر او فتد — که در دست دشمن اسیر اوفتد

وگر آنکه با جهد و پیکار کرد — مگر از پناه عدو عار کرد

در آئین پیکار خصم افگنی — بحکم ضرورت بود کشتنی

بود کشتنی یا به بند افگنی — به بند افگنی را بود جانکنی

به بند آنکه آورد روی نیاز — پسندید به خود عذاب دراز

اگر کشته گشت و نیامد به بند — برست از عذاب و بمرد ارجمند

که آن مرگ وی زندگانی بود — بناکامیش کامرانی بود

بملک بقا رهنمائی کند — درین ره ترا پیشوائی کند

وگر از پسندیده و ناپسند — بود هرچه سود و ناسودمند

چه از دلپذیر و چه نادلپذیر — که او را بود از عدو ناگزیر

بدانمایه اش حاجت است و نیاز — کزو پرورش یابد و برگ و ساز

پس آنچیز نزد خرد نیست فات — که آنرا بدانش نباشد ثبات

بود دائمش احتیاج مواد — کزو بهره گیرد بکون و فساد

ز ادراک آن معنی دلپذیر — حقیقت طلب را بود ناگزیر

در و راحت نفس آسودگیست — که پاکی ده جان ز آلودگیست

ادب هفدهم در تمثیل از دانش دهم

دهم عرض بر مرد معنی رسی | که شمعی اگر بر فروزد کسی
که از ظلمت تیره شب وارهد | ز افروختن رنج بر خود نهد
نگهداردش تا شب آرد بروز | چو تابد رخ مهر عالم فروز
نیازی ندارد دگر با چراغ | که از ظلمت شب بیابد فراغ
رود از دلش رنج افروختن | رهد از بلای غم اندوختن
تو دانی که این عالم طبع چیست | که هم تیرگی هست هم روشنیست
نخستین سپر تیره او بکار | پس از رنج راحت ضروری شمار
پس از تیرگی روشنی پیش گیر | ره منزل مقصد خویش گیر
که صافی کشیدن بری پرست | پس از خوردن دردش خوشتر است
سخن رانده ام بر سبیل مثل | بفهمیدنش تا نیفتد خلل
ولا در این عالم طبع دون | که آرد صفا را بچشم اندرون
صفا عالم طبع را چون بود | که آن صاف ازین کدر بیرون بود
صفا ره ندارد بدل جز جنون | نجوید صفا جز به اهل جنون
مقامی که منزل گه تیرگیست | صفا را در و جستن از خیرگیست
صفا گر همیجوئی از عقل جوی | ره جستن و یافتن باز پوی
طلب داری از عالم دیگرش | که هرگز نیابی بکون اندرش
ز محسوس و منقول باشد دو جای | یکی جانفزا و دگر جان گزای
تو این هر دو را ای حقیقت نیوش | همی آزمودی و دیدی بهوش
یکی را ازین هر دو جا برگزین | که بنماید از دیگری بهترین

تو باشی ازین جای خوشنود تر | که باشد برای تو پر سود تر
دران جای بارا قامت گشای | ولیکن درو استقامت نمای
بجست شناسائی وآزمون | که بودی بدان رای تو رهنمون
بکار [illegible] داری بدان کاربند | دگر کارها را مشو کاربند

ادب هنردهم در عزیز داشتن سرای خرد از دانش دهم

اگر دوست داری سرای خرد | که باشد پسندیده جای خرد
دران منزل روشن و دلگشای | بکار آوری کارهای سزای
دم رحلت از شارسان حواس | سوی کشور عقل پاکی اساس
بباید ره رفتنش باز جست | که حال منازل بدانی درست
چو این حال دریافتی یاد دار | نباید که باشی فراموش کار
که از وادی محنت و بیکسی | به آرامگاه حقیقی رسی
ولی اندران راه نارفته پای | که با نغز هوش است و همت ربای
مدد جوی ازان جمع دانشوران | که هم رهروانند و هم رهبران
چراغ اند در ظلمت گمرهی | که باشد خضر ره آگهی
بده دست در دست پیر طریق | که باشد ترا تا بمنزل رفیق
بترکش ره گمرهی بسپری | که بی راهبر کی بره پی بری

ادب [illegible] دهم در تجرید نفس از علایق از دانش دهم

بدان هرچه در جنبش آید ز جای ۔۔۔ که باشد ز پستی بلندی گرای
بباید سبکبار و صافی روان ۔۔۔ که گردد به تیزی و تندی روان
ز روشن روانان و روحانیان ۔۔۔ نه از عالم جسم و جسمانیان
ازان موطن قدس ماوای نور ۔۔۔ که در وی نگنجد ز جور و قصور
قدم در جهان طبیعت نهند ۔۔۔ پی آزمایش درو برجهند
به آلات خود کارفرما شوند ۔۔۔ بجان طبیعت شناسا شوند
به ادراک اعمال و فعل حواس ۔۔۔ که در عالم طبع گیرد اساس
چه از دیدنی و چه بشنیدنی ۔۔۔ چه از خوردنی و چه بوئیدنی
حس پنجمینش بسودن بود ۔۔۔ که معنی آن مس نمودن بود
به آلات و ادوات خود وارسند ۔۔۔ به دولت ز دریوزگی وارسند
چو گردند از وخشت و درد مند ۔۔۔ که نبود بگیتی کسی بی گزند
بجام طبیعت چو می ریختند ۔۔۔ بهم تلخ و شیرین بر آمیختند
ز آسیب آن دردنالان شوند ۔۔۔ ز دلتنگی تنگ حالان شوند

ازان عالم و هرچه باشد در آن ۔۔۔ نیارند یاد آن بصیرت وران
دهند آن سر و برگ دانش بباد ۔۔۔ نیارند از عالم خود بیاد
بجز آنچه کانرا به حس پی برند ۔۔۔ بادراک معقول ره کی برند
به پندار خود غیر محسوس نیست ۔۔۔ که گشتند محسوس مانوس خویش
غم عالم خویشتن کی خورند ۔۔۔ که یادش بیکبار از دل برند
بادراک شان ره چو یابد فتور ۔۔۔ ز یاد جهان خود افتند دور

درین بیهشی مرده گویندشان | نیابند چون باز جویندشان
پس آنگاه آن جمع قدسی نژاد | بجنبند با طبع کون و فساد
پس از دیر باز و زمان دراز | چو آیند در کون اول فراز
شود بعضی از عالم خویش یاد | بدین مایه خورسند گردند و شاد
بگویند پاینده گی یافتیم | پس از مردگی زندگی یافتیم
چو از روشنائی بیابند نور | که اکنون فتاد از نظرشان بدور
به آلایش طبع کون و فساد | مر این روشنی را بظلمت نهاد
دگر از عقول تجرد نصاب | که از یادشان رفته باشد چو خواب
ز جا کردن طبع اندر نفوس | نیابند آن نور شمس الشموس
چو آئینه گیرد برخ تیرگی | صفا جستن از وی بود خیرگی
مر آن نور را باز جویان شوند | بپای طلب راه پویان شوند
چو یابند جزئی ز اجزای آن | که اکنون بنوده است در یادشان
بدین روشنائی ببینش فزای | شود چشم بینای شان نور زای
رهد اختر بخت شان از وبال | ز نقصان شان جلوه گیرد کمال
بدانستن و یافتن پی برند | بچشم حقیقت نگر بنگرند
که هر آنچه اندر جهان حواس | نه بینند چشمان بینش اساس
همه از خیالات آنچیزهاست | که در عالم عقل جلوه نماست
خیالات هر چیز جز سایه نیست | که در خارج از هستیش پایه نیست
بروی زمین یا که بر روی آب | به بین سایه و مقصد من بیاب

نگر غفلت و بیخودی دست داد — که این حالت اندر نفوس اوفتاد
به بستند تا چشم بینای عقل — تمیزی نکردند در اصل و نقل
ز انواع بستند چشم نیاز — باشکال آن دیده کردند باز
دل شان بدان سست [illegible] گشت — جهان خرد شان فراموش گشت
هر این حال کز یاد دانش بود — بیفتاد شان در شروع و ورود
درین عالم تیره و تنگنای — پر از رهزنان وادی فتنه زای
چه یک و چه یانه نش دام فرزانه ها — بود جمله این دام را دانه ها
بود مسکن رهزنان حواس — از و ره بمنزل برد ره شناس
گر اندیشه این معانی کنی — بعمر ابد زندگانی کنی
کند آن معانی ترا رهبری — که تا منزل آگهی رهبری
ز زندان جهل و ضلالت رهی — ز بیدانشی رو بدانش نهی
ز صورت بمعنی کند رهبری — ز غفلت سوی آگهی رهبری

ادب بستم در بیان نفس و طبیعت از دانش وهم

بود عقل و نفس ترا چون پدر — طبیعت بحکم زن آمد دگر
بود نفس را دو جهت بیگمان — که تا بهر دو گراید از ان
گهی سوی عقل آورد روی خویش — که یابد ز پیرامنش بوی خویش
دمی روی سوی طبیعت نهد — تولای زن را بدل جا دهد
شود عاشق مهر جنبان شوی — که دارد بزن الفت و آرزوی

بخلوت بود مرد چون با زنش — شود مست صهبای مرد افگنش
چه سان بازی و خنده آرد بکار — رباید دل شیر مرد از قرار
بحرف ملائم کند بی شکیب — دلش در رباید بفند و فریب
بود ظاهر آن خلاف بطون — که روشن برون است و تیره درون
بگفتار آهسته و حرف نرم — بود در ره رهزنی چست و گرم
بجز زن کزو فتنه خیزد بدهر — که با شهد آمیزد اینگونه زهر
بظاهر بجوشد چه شیر و شکر — بباطن زند نیشتر بر جگر
ازان حیله و مکر دارد بکار — که در بندگی داردش بنده وار
هر آنگه که با زن فتد کار مرد — بحد هلاکت کشد کار مرد
قد راست و زلف خمدار زن — نباشد بجز شکل دار و رسن
ز زن همچو رهزن حذر کردن است — بچشمان عبرت نظر کردن است
چو تنها بماند پدر با پسر — پسر را ملامت نماید پدر
بگوید بدو حرف تلخ و درشت — که موجود کرده است از آب پشت
به اصلاح احوال فرزند خویش — بلب آورد تلخ تر پند خویش
که فضل پسر خواهد و سود او — بود اندران بند بهبود او
بعالم هنرور و گرامی کند — بفضل و کمالات نامی کند
فرو افگند بخیه از روی کار — نهان تا بر اخلاقش کند آشکار
دهد امتیاز خوش و بد بدهر — که باشد پدر غمگسار پسر
نه چون زن با میل بهبود خویش — ز شوهر زیان خواهد و سود خویش

پدر از ره غمگساری و مهر فروزد بر او از سر خشم چهر

که از تند گفتار و حرف درشت کند دولت جاودانی بهشت

ندارد پدر مطلب از پند خویش بجز خیر و خوبی فرزند خویش

بصورت دهد داروی ناگوار بمعنی برد آب حیوان بکار

نه چون لبق و ملق زن بو الفضول بصورت چو خضر و بسیرت چو غول

بتاویل ارباب فکر و نظر طبیعت زن و عقل باشد پدر

در اصلاح فرزند زجر پدر به از خنده و حرف زن چون شکر

همانا برآرد ز بند هلاک رساند همی از سمک تا سماک

بهر و بکین و بصلح و بجنگ نه بیند مرایین آئینه روی زنگ

چو بینی پدر را بغیب و حضور بیکسان بود نسبتش بی فتور

پدر دور باشد دگر در حضور در آن نسبت او نیفتد قصور

در آن نسبت خاص در هیچ حال به هیچ آفتی ره نیابد زوال

تواند که زن را گزارد کسی دگر ره بسویش نیارد کسی

زنی برگزیدن توان بر زنی توان داد دل را بدیگر زنی

ولیکن پدر را نیارد بدل که در نفس خود او ندارد بدل

نیارد برو دیگری را گزید بهم کینه ها گرچه آید پدید

مر او طاعت عقل هرگز مپیچ که بی طاعتش کس نیرزد بهیچ

رهاند ترا از کمند هلاک رساند همی از سمک تا سماک

اگر سر برآری بعصیان او که گردن بپیچی ز فرمان او

درافتی فرود از فرازِ کمال | روی سرنگون در تگ تیره حال
ره رستگاری نمایم ترا | که هستیم غمخوار دائم ترا
برانم ترا در ره بیخطر | که باشد مراد و ترا سود در
تو رانی مرا در طریق هلاک | که هست از پی ما و تو بیمناک
زیان من و تو بود اندر آن | چنین ره نپویند بینش وران
نیارم درین ره بتو همرهی | که رفتن درین ره بود ابلهی
گر افتد چنین حال نا دلپذیر | شود دوری همدگر ناگزیر
درین صورت از ما و تو هر یکی | بگیرد ره خویشتن بی شکی
چو موسیٰ ز راهش بدور افتاد | خضر را فراقش ضرور افتاد
کنون با زبان نصیحت گری | سخن با تو رانم نه با دیگری
مخاطب توی با من ای نفس دون | برون میدهم بر تو راز درون
امیدم بود کز ره عقل و هوش | دهی جا بگوش حقیقت نیوش
ندانم چه شد دانش و داد تو | که می نالم اینک ز بیداد تو
چرا از سر داد بر خاستی | عنان تافتی از ره راستی
بتو ره نمی آورده فرخ پدر | ز علم و ادب تا کند بهره ور
بزجر پدر گرچه افتی برنج | بفرجام از و یابیت آید بگنج
تو گردانده از پدر روی خویش | زن پرفسونت کشد سوی خویش
بناز و نیاز و به فند و فریب | برد از دل مهر جویت شکیب
که آن بازی دلبق و آن طنز و ناز | دهد رنج و اندوه و بیم و نیاز

اگر فرصت کار کردن به پند / بود از تو فوت ای گرفتار بند
به مزد کدامی عمل دل نهی / که آن دل نهی باشد از ابلهی
عمل کن چو باشی طلبگار مزد / شوی بی‌عمل کی سزاوار مزد
طلبگار مزد و عمل بی‌عمل / بود ابلهی چون همی فی المثل
ز کسب عمل هر که عاطل بود / از و دعوی مزد باطل بود
چو تخمی نکشتی بکشت وجود / بوقت درودن چه خواهی درود
دم بار بستن چو باشی بخواب / نیاری رسیدن بمنزل شتاب
بداند کسی را که باشد تمیز / که روشنگر جان بود این دو چیز
نخستین که پرهیزگاری بود / کز و از بلا رستگاری بود
پذیرفتن پند باشد دگر / که گم گشتگان را بود راهبر

ادب بست و یکم در تصفیه قلب از دانش وهم

گر آئینه بگرفته زنگ اندکی / نگردد دیده با جوهر او یکی
بتدبیر سهلی ز صیقل گری / بتابد چو سیمای سیمین بری
اگر چند روزی برو بگذرد / که زنگارها جوهرش بر خورد
چنان بر خورد تا خورد جوهرش / بیامیزدش طبع با گوهرش
پس آنگه بصد چند فکر صواب / جمال جلا را نه بیند بخواب
که با طبع آئینه آمیخته است / صفا با کدورت در آویخته است
ز همدیگرش باز نتوان نمود / بجز آتش این زنگ نتوان زدود

بود همچنین حال نفس نفیس — به آمیزش طبع دون خسیس
طبیعت چو بر نفس شد چیره دست — کند نفس بیچاره را زیر دست
شود تیره گر نفس روشن روان — به انگیزش گرد این کاروان
ازان تیرگی نفس را نور بند — بزودی کند روشن ارجمند
از آئینه چون زنگ شد ناپدید — توانی در او روی مطلوب دید
چو شد نفس بی یاور و دستگیر — بدست طبیعت بیفتد اسیر
دگر کارهائی که اصلی بده است — ولیکن بغفلت ز خاطر شده است
همش را فرایاد خاطر دهد — که جان از جهان خودش آگهد
ولی جمله آن کدر و آن تیرگی — که طبع تو گردیده از خیرگی
نباید ز ناپاکی خود برون — بماند بجائی که دارد زبون
نگردد ز ناپاکی خویش پاک — برون با صفا اندرون تیره ناک
اگر تیرگی رو بنقصان بود — فروزنده را کار آسان بود
مگر آن که افتد بچندین عذاب — عذابیکه جان را در آرد بتاب
طلای غش آلوده و عیب ناک — نگردد بجز آتش از عیب پاک
کجی کی ز چوب کج آید برون — مگر چون برندش بآتش درون
بجز آتش اصلاح دیگر خطاست — که آتش دوای این دردهاست
چو گندم غش آلوده گردد بخس — چه آمیزش کس بنا جنس کس
بغربال باید زدن متصل — که رستند ز آلایش غش و غل
نفوسی که زنگار شان پاک خورد — چه زنگار لذات صافی ز درد

که در عالم حس ازان چاره نیست | چه دامان که از حسرتش پاره نیست
درین عالم حس پر سوز و ساز | بیفتند بچندین عذاب دراز
ازان پس که آید گه بازگشت | کشانند بر خود ره بازگشت
بپاکی و صافی ازین چارسوے | سوی روضهٔ قدس آرند روے
ز شیرینی ناز و تلخی درد | بدانند که این هر دو را ذوق کرد

ادب بست و دوم در تنگدلی سپاهی از بار سلاح از دانشنامه

سپاهی که در عرصهٔ کارزار | شود خسته از محنت گیرو دار
ز دل تنگی بار آلات جنگ | که بربسته باشد پی نام و ننگ
کند عزم بیرون شدن از نبرد | که سنگینی آهنش خسته کرد
دگر آنکه در جنگ نکشاد پای | نیازیده دست نبرد آزمای
ز دو برد مردان کند آرزوی | نهد روی در عرصهٔ های و هوی
دلا گر توانائی آن لشکری | بسی دادهٔ داد چابکسری
چشیدی بسی گرم و سرد نبرد | بگرد و گر آزمایش مگرد
بعزم وطن پای نه در رکاب | که از خاطرت رفته ماناهی خواب
ازین کشمکش پای باید کشید | کنون بایدت راه مقصد برید
بسی فکر کردم بسازد بسوز | شب فکر خود تار سازم بروز
که در جمله راحات و لذات خلق | چه خوشتر بود از پی ذات خلق

ادب بست و سوم در امن و علم و غنا از دانشنامه

پس از خوض کامل چو کردم تمیز — ندیدم خوش و سود در زین سه چیز
که این است علم است و دیگر غنا — کزان هر یکی جان رهد از عنا
بود هر یکی را از این هر سه چیز — یکی اصل کز وی نباشد گزیر
ولی اصل آن هر سه باشد یکی — بتحقیق این حرف نبود شکی
ولی محرک هر یکی عنصرش — که آن اصل وی باشد و گوهرش
بدانش بود هر کرا آرزوی — بباید که آرد بتوحید روی
شناسائی و دانش و هم یقین — ازو گل کند چون نبات از زمین
هر آنکس که روی سوی انباز کرد — سر و معصیت را نوا ساز کرد
گر آید ازو اصل چندین بدی — شکاک و نا سپاسی و نا بخردی
دگر امن کاسودگی برو هد — صلای سلامت بجان در دهد
بباید که جویای امن ای پسر — اگر باشدش دیده دیده ور
کند از جهان طبیعت گذار — دگر در جهانش نگیرد قرار
دگر مایه داری که باشد غنا — مراد ورا رهاند ز بند عنا
غنا مایهٔ کامرانی بود — که بارش بر شادمانی بود
ولت گر بسوی علو کرد روی — کهی اعتبار بزرگ آرزوی
سوی کشور جاودان باز گرد — اگر باز گردی روان باز گرد
زمانش که پایان ندارد بپی — مسافت که تا گردد از خضر طی
خرد را در آن بارگه بار نیست — ز کیفیت و کمش کس خبردار نیست

ادب نسبت چهارم در اجتناب از شراب و منع از دانش هم

درین دامگاه فسوس و فسون | که داری تو در وی قرار و سکون
دو چیز است کز وی حذر بایدت | ز هر رهگذر در گذر بایدت
یکی زن بود رهزن رهروان | چه رهزن که غارتگر کاروان
دگر می که از عقل و دانش برد | کند مرد را کودک بیخرد
پس آنچیز باشد چه زشت و زبون | که گردد بنا کردنی رهنمون
خرد را که بخشند بمردم تمیز | میان بد و نیک تا چیز و چیز
پس آنکس که باشد شکار زنان | دل آرد بنقش و نگار زنان
چو مرغی بود صید دام بلا | بجانش بود از دو دام بلا
که در پنجهٔ کودک بیخرد | چه سان لذت تلخکامی برد
که کودک ببازی از و خوش بود | بچشمش تماشای دلکش بود
ولی مرغ هر لحظه مرگی چشد | بهر دم بلای دگرگون کشد
شرابی که هوشت رباید ز سر | از و الحذر الحذر الحذر
شراب و زن این هر دو ام الفساد | دهد مایهٔ دین و دانش بباد
دهم شرح این نکته برکنده پوست | بداند که دانشور نکته جوست
دهد دل بفکر خلاص خودش | نه پروای نیک و نه فکر بدش
در افتاد و در لجهٔ بیکران | که ملاح غمخوار نبود در آن
بهر آنگه که نفس از خرد دور ماند | ز همسایه همسایه مهجور ماند
چو کشتی که افتاد در دست موج | که گاهی به پستی کشد گه باوج
چو شد نفس بی پا و در دستگیر | بدست طبیعت بیفتد اسیر

چو کشتی که موجش بهر سو برد | ز هر سو نهنگ بلا بر خورد
دران بیکران لجهٔ پُر خروش | محیط خطرها در آید بجوش
بپایان کار اندران تار و مار | نه کشتی بماند نه کشتی سوار
معمای مشکل کنم بر تو حل | که آنرا فرود آورم بر مثل
ز جنس مرکب بود یا بسیط | که علم تو بوده است آنرا محیط
چه آمد که اکنون بیادت نماند | صلاحیتش در نهادت نماند
بسی حرف دانش گرفتم بیاد | که از یاد من رفت مانند باد
اگر خوض کامل رود اندرش | نباشد جز این علت دیگرش
که در اصل آن دانش رهنمون | ز اصل جداگانه آمد برون
که آنرا تعلق نباشد بذات | برون آمد از ذات ذوالصفات
ولیکن میان تو و علم چیز | میانجی بود از برای تمیز
ازان چیز دانستهٔ خود کنون | نشانی نیابی بدل اندرون
نباشد جز این علت آن ذهول | بداند که داند فروع و اصول
که سنگینی و ظلمت و اختلاف | که با عنصری پیکر آمد مضاف
دگر اقتضای مواد و گهر | ترا میکشد در دو جانب نگر
بسوی خود و هم بسوی تضاد | که باشد خمیرش خلاف و فساد
مخالف که باشد یکی زان مواد | نخواهد که دانسته داری بیاد
ره حیله جوئی بسی بسپرد | که دانستهٔ تو ز یادت برد
ذهول و فراموشی آرد بکار | که نسیان ز انسان نگیرد کنار

مثالش برانم ز اصحاب دید — که چون ظلمت و نور دیده است و دید

چو تاریک گردد هوا هیچ چیز — نه بیند مر این دیدهٔ نور خیز

بود گرچه از دیده نزدیکتر — نیاید وران تیرگی در نظر

ز نادیدنش دیده ماند بکور — ز خود گم کند روشنائی نور

چو نیروی دیدش رود از میان — شود سست و پژمرده و ناتوان

چو گردد هوا روشن و تابناک — جهان گردد از تیرگی صاف و پاک

کند یاری دیده بر یافتن — تواند بدو دیده دریافتن

چو روشن بود دیده از نور او — شود دیدنی جمله منظور او

بپیچشش همه چیز آید پدید — کزین بیشتر کس نیارست دید

سحر پیش او شام دیجور بود — که از دیدنش دیده معذور بود

صفای هوا چون ضیا گسترد — نگه را سوی دیدنیها برد

کند نیروی یافتش را تمام — نماید برفتار خود تیز گام

کمالی که بالقوه باشد درو — بفعل آورد تا بتابد برو

بود تا که آن نور ظلمت زدای — به بینائی دیده باشد یکتای

چو آن روشنی از میان گم شود — ره دید بینشوران گم شود

کند ظلمت و تیرگی دیده باز — به بندد در دیدن دیده باز

به ظلمت کشد پرده بر روی دید — ندارد دگر دیده نیروی دید

ازین بیشتر هرچه را دیده بود — کنون در نگاهش نگیرد نمود

بدو پی گرش دیده ور بنگرد — که می تابد آن روشنی از خرد

جسد آورد ظلمت و تیرگی — دهد چشم را مایهٔ خیرگی
چو در ظلمت و نور کردی تمیز — تو دریافتی گوهر هر دو چیز
که باشد جسد مایهٔ تیرگی — نبیند ازو دیده جز خیرگی
بجز تیرگی و زیان و حجاب — ندارد جسد در بر نکته یاب
خرد سر بسر سود و بهبود تست — خرد گنج بردار مقصود تست
پس اکنون بحکم خرد کار کن — که باشد خرد بهترین کارکن
ترا از جسد چون زیان است و باک — نباید شد از دوریش دردناک
نباید به نفع خرد غم خوری — نشاید بترک جسد غم خوری
ترا از خرد جمله نفع است و سود — که در دست دارد کلید کشود
بتاب و توانش توانا شوی — بدانست هر چیز دانا شوی
بکاریکه باید کند یاوری — ازو هرچه خواهی بدست آوری
بدین نکته‌ها چون شدی نکته سنج — بزن پشت پا بر سر هفت گنج
کنون بایدت جاده پیما شدن — پی بازگشتن مهیا شدن
ازین خاکدانِ تن تیره ناک — که تا پاک دارد ترا جان پاک
سبک خویشتن را برون آوری — به بیچونی از چند و چون آوری
چو ترسنده از وی گریزنده باش — که باشد ترا دشمن جان خراش
بسوی جهان خرد رو نهی — خیالات عالم بیکسو نهی
که آن گوهر اصل ماوای تست — نه این خاکدان منزل و جای تست

ادب نسبت پنجم در تمثیل دوست از دانش وهم

کنون یک مثالی دگر آورم ‌‌ ‌ پی دیده نور نظر آورم
بود فی المثل گر یکی را دو دوست ‌ ‌ یکی جمله مغز و دگر جمله پوست
شنو وصف آن دوست کو پوست است ‌ ‌ به پس دشمن و پیش رو دوست است
چو آن دوست گردد بتو متصل ‌ ‌ کند کور و بیدانش و تیره دل
راه راست را گر کنی اختیار ‌ ‌ کند سرکش و گمره و هیچکار
برای تو گرد آورد مکر و پیچ ‌ ‌ دگر آنچه ناید بکار تو هیچ
همش مایهٔ درد و رنج و عنا ‌ ‌ همش را بنا بر زوال و فنا
که اصلی ندارد از آنها یکی ‌ ‌ نماند ز بسیار و از اندکی
نهد در تو امیدهای دروغ ‌ ‌ چراغ وجودش ندارد فروغ
ترا در طلبگاریش افگند ‌ ‌ بدام گرفتاریش افگند
بخواری و زاری کشد کار تو ‌ ‌ بگل اندر آرد خر و بار تو
پر از بیم داند وه سازد ترا ‌ ‌ بدریوزگی دل گدازد ترا
کند کور اگر عزم دیدن کنی ‌ ‌ کند کر چو قصد شنیدن کنی
توانگر شدن گر کنی آرزوی ‌ ‌ بگرداندت چون گدا کو بکوی
چو دارو بجوئی کند دردمند ‌ ‌ چو آزادگی خواهی آرد به بند
گمانت که دائم بود با تو دوست ‌ ‌ چو مغزی که پیوسته ماند بپوست
ولی او بترک تو دارد شتاب ‌ ‌ کند در فرو هشتنت اضطراب
پس آنگه که روی خود از تو نهفت ‌ ‌ بگرداندت با غم و غصه جفت
بهجران او دست بر سر زنی ‌ ‌ چشی هر نفس لذت جان کنی

مگر اینهمه رنج و آزار تو
ز دستت بود بر دل زار تو

که از وجه کوری و خامی تست
زگمراهی و ناتمامی تست

گر از حال این دوست آگه شوی
کجا از ره راست گمره شوی

ادب بیست و ششم در وصف دوست مخلص از دانش وهم

کنم وصف حال دگر یار تو
شفیق و مددگار و غمخوار تو

چو محتاج گردی تونگر کند
چو ره گم کنی کار رهبر کند

چو ناداں شوی باشد آموزگار
اگر خام باشی کند پخته کار

نه خود از تو رنجد نه رنجاندت
غبار غم از خاطر افشاندت

نفرماید آن دوست کاری بتو
که افتد ازاں کار باری بتو

رفیقی که جاوید ماند رفیق
بهر پدر غمگسار و شفیق

نه عز و شرف آنچه در ذات اوست
دگر هر چه فضل و کمالات اوست

ازاں جمله نعمت کند کامیاب
نه بگریزد از تو بهیچ انقلاب

حیاتش ترا زندگانی دهد
هناکامیت کامرانی دهد

بدانش در آئی بدانائیش
به بینش گرائی به بینائیش

زگنجش بگنج و بزورش بزور
ز سازش بسازو ز سوزش بسوز

برائی تو گرد آورد مایه
چه مایه که گنجی گرانمایه

ازیں هر دو باید هراد ار اگزید
کزو تا بمنزل توانی رسید

نباید برخ از یاری یار تافت
کزو می‌توان جمله مقصود یافت

یکی شو بداں یار نیکی گرای — که از تو نبرّد بهر دو سرای
اگر دوستی گم شود از کسی — چو یابد بدل شاد گردد بسی
رود از دلش یاد دیرینه دوست — که ایدون پس پردهٔ چشم اوست
بدل جا دهد مهر آن دوستدار — که او را بدل باشد و یادگار
خصوصاً که باشد نکوکارتر — موافق تر و هم وفادارتر
اگر دوستی باز ماند ز دوست — که خو کردهٔ خوی نیکوی اوست
غم دوری آن فروهیده یار — برآرد ز جان حزینت دمار
چو آن یار همدرد آرد بیاد — بحسرت دهد جان شیرین بباد
هر آنکس که چیزی از و گم شود — محیط غمش در تلاطم شود
چو از وی بدل بهتر آرد بدست — تو اندر ز زندان اندوه رست
مصیبت براحت مبدل شود — در آئینه زنگار صیقل شود
غمش مایه شادمانی شود — که ناکامیش کامرانی شود
چو این گنج دانش در اندوختی — چراغ بصیرت برافروختی
بهوش آی چون کردت هوشیار — که پیش از گذشتن ازین دیوسار
بسوی جهان خرد ره کشای — برون آر بند تعلق ز پای
بپرداز دل را ازین تیره خاک — به پیوند با عالم عقل پاک
چو دانی که یار دغل باز دون — خبیس ستمگارهٔ پر فسون
دهد بیگمنه ترک یاری تو — به برّد دل از دوستداری تو
ازین بیوفا دوست باید برید — که روزی ز پیش تو خواهد رمید

ولیکن شتابی نیاری بکار — بتدریج و آهستگی میگذار
چو ناگه کسی گم کند یار خویش — بنالد بدرد دل آزار خویش
نه آسان بود بر کس این کار سخت — غم دوست بر تخته آرد ز تخت
به پیوند با دوستی دیگرت — که گاهی نگردد جدا از برت
بتدریج و کم کم بدو انس گیر — که گردد جمالش ترا دلپذیر
ز ماوای خود هر که گیرد ملال — بخواهد بجای دگر انتقال
از ان پیشتر بایدش ناگزیر — که جوید دگر منزل دلپذیر
هر آنکس که بگذاشت ماوای خویش — وزان پس بجوید دگر جای خویش
پراگنده حال و پریشان حواس — بهر سو بگردد بحرمان و یاس
بناچار بیچاره از اضطرار — مقامی که باید کند اختیار
تواند که بدتر بود این سرای — از انجا که زین پیشتر داشت جای
وزان جای مکروه نادلپسند — نگردد بآسایشی بهره مند
بناکامرانی بود تلخ کام — کشد ساغر نامرادی مدام
بدل هر کرا باشد این آرزوی — اگر آرد و گر نیارد بروی
که آرام گاهش بود دلکشای — نکوتر بخواهد ز دیرینه جای
که یابد دران منزل آرام دل — کشد مشکبو ساغر کام دل
ندانم ترا تا چه پیش اوفتاد — که از عالم خود نیاری بیاد
چه عالم که دیرینه ماوای تو — خوش و دلکش و راحت افزای تو
بر و مسکنی را گزین کرده — غم عالمی دلنشین کرده

چه مسکن که آشوبگاهی بود | پر از کژدم و مار چاهی بود
مگر این سیه خانه گرد گرد | ز رنج و غم و درد لبریز گرد
تو تنهائی از جفایش برنج | که با کس نماند سرای سپنج
در و چند باشی باندوه و درد | که روزی تنت را رساند بگرد
مقام دو و دام جای تو نیست | بیابان وحشت سرای تو نیست
ازین خاکدان بایدت باز زیست | که از بند محنت توان باز رست
بتحقیق باید نظر باز کرد | بسوی یقین از گمان باز گرد
که باشد وجود تو از حس برون | حقیقی و ذاتی و بیچند و چون
اگر این سخن راست فهمیدهٔ | بمیزان تحقیق سنجیدهٔ
ز نور خرد بر فروزی چراغ | بسوی حقیقت رسائی دماغ
ز رنج دو گیتی شوی رستگار | شوی مورد رحمت کردگار
بشمع دل افروز بینشوری | ره گنج مقصود راپی بری
مبادا که ره گم کنی ای پسر | به حس آنچه یابی نیابی دگر
که موجود دیگر برون از حواس | نباید ترا در گمان و قیاس
بنزد تو معقول موجود نیست | که موجود تو غیر مشهود نیست
به حس عقل را چون توان یافتن | ازین راه باید عنان تافتن

ادب بست و هفتم در بیان ورع یعنی پرهیزگاری از دانش دهم

کنون وصف پرهیزگاری کنم | بباغ سخن آبیاری کنم

کنم وصف پرهیز و پرهیزگار — اگر هوشداری بجان گوش دار
ز چیزی زیانکار بودن نفور — بود معنیش ای خردمند پور
بود هر که در اصل پرهیزگار — ز چیز زیانکار گیرد کنار
که چیز زیانکار ناسازگار — که باهم نسازند بیگانه دار
همانا که چون آتش و خرمن اند — مگر نازل منزل دشمن اند
بگوهر بود هر یکی را خلاف — ازین رو پدید آید این اختلاف
ضرر چیز و از ضد چه نفع از وفاق — بود عاقلان را برین اتفاق
همانست در اصل پرهیزگار — که پرهیزد از چیز ناسازگار
همانا که اطلاق پرهیزگار — برو صادق آید به هوشیار
دگر آنکه سازد بناسازگار — نباشد زیانکار و پرهیزگار
دگر آنکه سازد بدین هر دو چیز — نه ز انش گزیر و نه زینش گزیر
هم آنرا بخوانند پرهیزگار — ولیکن ز چیزیکه آید بکار
درین کارگاهی طلسمی نمود — بدینگونه چیزی ندارد وجود
که باشد ز سود و زیان برکنار — ز ناسازگار است و نه سازگار
اگر سودجوئی ز دانش بجوی — بدین روشنی راه مقصد بپوی
درین راه از رهزنان دور باش — ز چیزیکه دارد زیان دور باش
به پیوند با چیزهای بکار — که با گوهرت اوفتد سازگار
نداری اگر جانب سود روی — تو دانسته باشی زیانکار جوی
بدین چیزها بایدت ارتباط — بدو برگشائی در اختلاط

که با گوهرت باشدش اختلاف · نه بینی از و جز نزاع و خلاف
گرت ربط باشد بدین هر دو چیز · پریشان و حیران شوی ای عزیز
بدو راه رفتن نیارد کسی · که گمراه و سرگشته گردد بسی
نیابد خرد پرور ذو فنون · دگر حالتی زین سه حالت برون

ادب بیست و ششم در پرهیز از آلایش دانش دهم

اگر پرده از دل بدر افگنی · شود بر تو روشن که خود روشنی
تو در گوهر خویش پاینده · بدو راه مقصود یابنده
تو خود روشنی کی نماید نکوی · که باشی بتاریک پیوند جوی
بپیوند با مرده گر زنده · که او هیچکار و تو ار زنده
اگر در تو عقل است و در دیده نور · میامیز خود را بنادان و کور
تو باشی زبان آور نغز گوی · بگنگ از چه داری سر گفتگوی
ز گنجیج زبان همزبانی مجوی · از و چیزها جوی در گفتگوی
که باشد ترا سودمند و نکوی · دهد در دو گیتی ترا آبروی
نباشد بطبع و گهر هر دو ساز · بود هر دو را آلهٔ کارساز
از آن چیزها هرچه آید بکار · بکاری که در پیش داری بیار
بود هرچه ضار و زیانکار تو · رها کن که اندیشهٔ آزار تو
ز صافی بگیر و ز دردی بریز · هم از وی گزار و هم از وی گریز
بدست آر چیزی که سود آور است · بهر کار مشکل ترا یاور است

ز چیز زیانکار بردار دست — مکن در دهان سیه مار دست
بخاک اندر آنکس که خرما نشاند — همانا بپروردنش جان فشاند
ز خرما بپایان نکو بر خورد — بر نغز شیرین ازو بر خورد
اگر بید را بر نشاند کسی — نه بیند برش گر بکوشد بسی
کس از جهد بیهوده سودی نبرد — که از نخل بی بر کسی بر نخورد

ادب بیست و نهم در نقل مکان و جدائی مکان دیگر از دانش و هم

چو مطلوب داری سرای دگر — ز جائی خرامی بجای دگر
مکانی بکوشش توان باز جست — که خوشتر بود از مکان نخست
چو آنگونه جای بدست آیدت — شوی خوش دل و خرمی زایدت
ز ویرانهٔ تنگ و تار و زبون — برو گر کسی رخت خود را برون
در آید بکاشانهٔ دلکشای — که باشد فراخ و صفا خیز جای
چو بیند بسی شاد و خرم شود — دهد تن بشادی و بیغم شود
بتحقیق دیدم بچشم شهود — که در ابتدا گوهر هر وجود
جدا گشته از همدگر هر یکی — ره خویش بنمود سر هر یکی
ولیکن باصل آنچه آمد لطیف — بلندی گرا شد بذات شریف
کثیفش از آن میل پستی نمود — که در گوهر خود گرانبار بود
بسوی فلک چون عنان تافتم — ز جنبیدنش آگهی یافتم
که او جمله را از مواد وجود — بچاره اصل با فرع قسمت نمود

که آن آتش و آب خاک است و باد | بود هر یکی اصل کون و فساد
بخاصیت و جنبش هر یکی | نظر کردم و یافتم بیشکی
که بالطبع دارند جنبش بکار | دلی بیخود و بیخبر دمرده وار
بجنبند با دانش و زندگی | ازین رو ندارند پایندگی
ازین اصل دیدم دگرگونه چیز | خردمند و گویا و جاوید نیز
ازین طرفه حال آمدم در شگفت | که بس بوالعجب حال صورت گرفت
نباشد که نادان و مردار چیز | بود اصل مردار و جاندار نیز
اگر چشم روشن نداری بنور | نه بینی فروغ تجلی طور
ازین نور گر چشم بینا کنی | تو خود حسن خود را تماشا کنی
رسی تا بجای که باید رسید | وزان پیشتر خود نشاید رسید
همای سعادت بدام آوری | شراب حقیقت بجام آوری
پس آنگه شوی مرد مرد تمام | چگویم ازین بیشتر والسلام

ادب سی ام در اختصاص آله هر کاری از دانش دهم

محال است این کار و دشوار تر | که صورت نه بندد لبفکر و نظر
که از آله برزگر زر گرے | نیاری بتدبیر دانشوری
کند کار درزی اگر برزکار | نهد بیل را سوزن آرد بکار
که در دوختن سوزن آرد بکار | گه کاشتن بیل دارد بکار
بهر صنعتی آله خاص اوست | کزو مغز آن صنعت آید ز پوست

جز آن کار کردن بود فکر خام | بود صنعتش ابتر و ناتمام

شنیدن بچشم و بدیدن بگوش | نجوید کسی را که عقل است و هوش

همی گویمت ای پسر گوشدار | اگر طالب دانشی هوشدار

بدست تو روشن چراغی نهم | از آن گنج مخفی سراغی دهم

که آلات بیدانشی و بدی | ز خود دور سازی اگر بخردی

بگیر آلهٔ دانش و نیکوئی | که برخیزد از تو حجاب دوئی

بدین آله ها بایدت کار کرد | که باشد سزاوار بیدار مرد

به بستن دل اندر حیات جهان | بدانش نیاید ز کار آگهان

بپرواز سر چشم نگریستن | به پرهیزگاری در و زیستن

ز لذات آن دست بر داشتن | ز شیرین و تلخش حذر داشتن

بدینگونه افزار جهل و بدی | گزد گم کنی دولت سرمدی

دل اندر حیات جهان بستن است | بلذات آن گرم پیوستن است

چو دانسته پیش از این ای پسر | که افزار هر صنع باشد دگر

بباید که افزار جهل و شرور | بنه تا نیفتد بکارت فتور

بدان آله ها بایدت کرد کار | که آسان شود بر تو آن سخت کار

همانا که آن کلفت و خستگی | کشاید ترا عقدهٔ بستگی

بدان دستکاری که پر سود تست | بدست آوری آنچه مقصود تست

بود بر تو این کار دشوار تر | که نیکی بجوئی ز افزار شر

بدان سان که بر زر کند زرگری | که بیلشن دهد جا مترا بشیری

بسی خستگی یابد و درد و رنج — که مزدی نیابد ازاں دست رنج
بداں آله کارش نگیرد نظام — که از نا تمامی نگردد تمام

ادب سی و یکم در حُب دنیا و حُب خیر از دانش دهم

بهم این دو ضد چوں دو یار دو دل — فراهم نیایند در هیچ دل
بگوییم کدام اند این هر دو غیر — یکی حُب دنیا دگر حُب خیر
بداں همچناں بغض دنیا و شر — بیک دل نگنجند با هم دگر
گر از جهل و بیدانشی ای عزیز — تهی از کف افزار عقل و تمیز
گراں نسبت خاص و پیوند تو — بجاں آفرین و خداوند تو
شود بر تو روشن بنور خرد — که بیدانش این ره کجایی برد
بداں و بداں شادمانی نمای — بدار السرور حقیقی درآی
اگر باز مانی ازین دریافت — نیاری سر از ربقۀ نفس تافت
ز بس کوری و تیرگی و خطا — هم از غفلت و سهو بی انتها
غلط کردۀ راه رفتار خویش — ز بی اصل پندار و کردار خویش
گر از چیزهای خسیس و زبون — تو نگرفته خویش را پست و دون
چشتی لذت تلخی بیحساب — در افتی در انواع رنج و عذاب
نباید بود جمله مقصود تو — که باشد دراں سود و بهبود تو
که آن دانش کامل است درست — بجهد کمالش توان باز جست
چو دانش بدست آوری ای عزیز — عمل کن بفرمان عقل و تمیز

که عقل و تمیزت کند فتحیاب | از و باز دانی خطا از صواب
نباید بغیر از صواب از تو هیچ | که باشد طریق خطا مار پیچ
پس آنگه صواب سعادت ثمر | شود عادت و طبع تو ای پسر
که بینای در روشنائی تو | بیفزایدت نیکرائی تو
بکردار دانای دانش اساس | ره راست پیمای منزل شناس
بود جمله کردار تو ارجمند | که آزاد گردی ازین خاربند
زنادانی و کوری و هم خطا | بکلی فراموش گردد ترا
پس اکنون درین فکر و تدبیر باش | بهمت جوان سخته چون پیر باش
بدانش بیابی اگر پی بری | مگر این سخن از بهم سرسری

ادب سی و دوم در معنی لفظ عذاب و دانش و هم

بر نکته سنجان دانش اباب | جز این نیست معنی لفظ عذاب
که نفس آنچه دریابد از اختلاف | تغیر بود با خلافش مضاف
نعیم آنچه ضدش بود در صفات | که باشد درو اتفاق و ثبات
ثباتیکه دارد بقا جاودان | تغیر و فنا ره ندارد بدان
نگردد غم و رنج پیرامنش | نگیرد دل افسردگی دامنش
حکیم نکو رای روشن قیاس | بداند که اندر جهان حواس
کسی را بود سخت تر جزع و بیم | که باشد مقیم سرای نعیم
پس آن راحت از وی بگیرد کنار | نماید بد و عیش ناپایدار

که عالم بجائی ندارد قرار — بگردد از و مهر ناپایدار

که از شادمانی بیفتد برنج — غم و حسرت او را کشد در شکنج

ملالش بود اژدهای عظیم — کشد صدمه های عذاب الیم

دگر آنکه خو کرده باشد بدرد — بیک ذوق داند ز گرم و ز سرد

ز بیم و تضرع بود بر کنار — بیک حالتی باشد و یک قرار

ولی حال آن مرد ابتر بود — که آسوده و ناز پرور بود

عذاب اختلاف است و تغییر حال — ز حالی بحالی کند انتقال

گرت میل باشد بعیش و سرور — که از تیرگی ها درآئی بنور

ازین عالم اختلاف و تغیر — بملک ثبات و بقا جا بگیر

ازان باز چینند سوداگران — بدکان متاع نفیس و گران

که بینند آنانکه بینشورند — نه کوران ولی دیدگان بنگرند

سخن گوی گویندگان همچنین — بگویند و خوانند صوت گزین

که گویند و شنوندگان بشنوند — نه بهر کر و گنگ گویا شوند

بدان همچنین حرف ارباب عقل — بود روی شان سوی اصحاب عقل

سخنها که میرانند از گرم و سرد — خطابش بود با خردمند مرد

که دارد بجان سیرت زندگان — بمیدان دانش ز ما زندگان

نه از بهر آن نفس های زبون — که چون مردگانند چندند و چون

نراند سخن از پی آن نفوس — که بر حال شان حسرت است و فسوس

ندارند چون مرده عقل و شعور — ز سر منزل دانش افتاده دور

بود مرده آن نفس ناپاک دون — که در عالم طبع دارد سکون

بود مایل چیزهای پلید — و هر ترک آن را نچه باشد سعید

گریزد از آن نفس قدسی صفات — که ساکن بود در مقام حیات

یکی آنکه باشد ز چیزی نفور — دگر آنکه افتد از او در سرور

میان چنین دو کسان ای پسر — بسی فرق باشد ز روی نظر

ز راه خطا و زلل دور باش — ز کاری که زاید خلل دور باش

گر اندیشه داری بدل از عذاب — ز امر جهان آفرین رو متاب

نیابی ثمر از درخت صواب — بجز میوه های لذیذ ثواب

نباشد اگر اینچنین ای پسر — چشی تلخی حنظل از نیشکر

ادب سی و سوم در حصول نکوئی از نتیجه عمل نیک ز دانش و هم

خطا را ثمر نیست غیر از عقاب — صواب آورد برگ و بار صواب

نیابد بر مردم نخسته یاب — صواب از خطا و خطا از صواب

به پیوند با عقل والای خویش — یکی شو بدان پایه یکتای خویش

که راه صواب آوری در نگاه — به نورش به بینی سفید و سیاه

گر از صحبت عقل افتی بدور — دهی تن به حس تا بیفتد فتور

دگر بازمانی ز نور خرد — که شب پر بخورشید کی بنگرد

پس آنگاه از کوری و تیرگی — پدید آورد چشم تو خیرگی

به امر پزشک ار کسی دردمند — بپرهیزد از آنچه دارد گزند

یقین رفت باشد براه صواب   مگر تندرستی بیابد شتاب
اگر نفس در صحبت تیره خاک   بعصیان نیالود دامان پاک
ز راه خطا خویش را دور داشت   ز نور خرد دیده پر نور داشت
بفرجام چون رخت بندد ز تن   چه خرم خرامد بسوی وطن
نهال نکوسیرتیهای او   دهد میوه های تمنای او
چو با تن قرین خطا بوده است   گرفتار حرص و هوا بوده است
نیاید ز کار خطا جز خطا   خطا باشد از وی امید عطا
درخت خطا بر دهد در حساب   بدانجامی و کوری و هم عقاب

ادب سی و چهارم در تلون نفوس انسانی از دانش وهم

ز نیرنگی نفس نیرنگ ساز   در افتاده ام در شگفتی دراز
بگفتار سوی بقا ره برد   بکردار راه فنا بسپرد
نماید که پرهیزد از درد و رنج   گریزد ز دریوزگی سوی گنج
ز اندوه و بدبختی و بدبری   حذر دارد از روی بینشوری
نظر گر کنی سوی کردار او   بود عکس گفتار رفتار او
که اندوه و بدبختی خود مدام   کند آرزو مرد بیعقل و خام
بگفتار خود می نماید همی   که گوئی سعادت رباید همی
کند جهد تا از تکاپوی خویش   برد از دگر طالبان گوی خویش
کشد از ره دعوی خویش پای   بسوی دگر می شود رهگرای

ز چیزی که یکتا بگوهر بود | بنور تجرد منور بود
نیاید بهم اینچنین اختلاف | دلیلش بود دعویش را خلاف
ولی اینهمه اختلافات حال | که باشد سراپا خلاف مقال
ز ترکیب و تکسیر گیرد وجود | همانا که ظلمت برآید ز دود
که از چیز یکتا بذات و گهر | مرکب نخیزد بهر دیده ور
مرکب کند از مرکب نمود | که از یک دو گوهر نگیرد وجود
بنزد خداوند فکر و نظر | دو گوهر نخیزند از یک گهر
در آئینه نقش بی ریو و رنگ | اگر پارهٔ برگرفتست زنگ
که از گرد آلایش این جهان | صفا شد بتاریکی اندر نهان
خصال نکوهیده بگرفته جای | بجای صفا کدر شد رونمای
همین است منشای ضد و خلاف | که میراند از نفس بی اختلاف
اگر تازگی دارد این تیرگی | کند دست صیقل برو چیرگی
چو نور تجلی بتابد برو | جمال حقیقت نماید درو
بزودی شود روشن و منجلی | صفایش دهد عکس روشندلی
مبادا که زنگار آئینه اش | بود همدم و یار آئینه اش
اگر روزگاری برین بگذرد | که آئینه آن زنگ را پرورد
چو از دیرپائی شود پایدار | درو دست صیقل نیاید بکار
پس آنگه چو بینم بفکر متین | نباشد علاجی دگر به ازین
که آنرا بآتش مداوا کنی | بسوز و گدازش مصفا کنی

که زنگار آن جز بسوز و گداز — از و برنخیزد بفکر دراز
ترا گر کند لطف حق یاوری — بتصفیهٔ نفس رو آوری
که در آتش ترک حرص و هوای — گدازی چو آئینه زنگ زدای
مجلی شود نفس قدسی نژاد — ز گرد کدورات کون و فساد

ادب سی و پنجم در بیان مرگ طبیعی از دانش دهم

حکیم هنرمند بالا خرد — بعقل آگهی گوی دولت برد
که در قوت فهم و ادراک تیز — محیط کمالش بود موج خیز
ز نقصان نیفتد به عقلش فتور — بیک حال باشد نزدیک و دور
شنو از من ای مرد دانش گزین — که مرگ طبیعی نباشد جز این
که نفس از بدن بگسلد بند خویش — ببرد از در ربط و پیوند خویش
ازین پیشتر نکته گفته ام — بسلک بیان گوهری سفته ام
که از خر بجز خر نزاید همی — ز آدم جز آدم نیاید همی
همان بردهد هر درختی که هست — که در تربیت گوهرش ریشه بست
گر اندر دل خود نهای قیاس — که با تو تعلق ندارد حواس
پس آنگه بچشم تامل نگر — که بی حس کنی درک چیزی اگر
یقین دان که زین منزل تار و تنگ — گه باز گشتن رسیده است تنگ
همانا بفیروزی بخت خویش — بماوای خود میکشی رخت خویش
از آنجا که گنجینه داران راز — به اوج حقیقت رسی شاهباز

که صافی خم معرفت خورده اند — بتحقیق این نکته ره پی برده اند
که چیزی که دریابد آنرا خرد — بچشم حقیقت نگر بنگرد
جدا سازد از هرچه با وی بود — کز آلودگی ها مجرد شود
بسیطش نماید چو ذات خودش — که آنرا کند هم صفات خودش
چو دریافتی مغز این گفتگوی — سراغ دگر نکته از من بجوی

ادب ششم در بیان کسب بسیط از دانش وهم

نیاری بحس درک چیز بسیط — نگردد خرد بر مرکب محیط
کدامی حقیقت بود هم بگوی — که باشد عوارض مرکب بدوی
مصور نگردد بعقل بشر — که دو ضد نسازند باهم دگر
اگر وصف و موصوف و اعراض را — ز هم از حقیقت نماید جدا
از آن هر یکی نقش عرض صفات — جداگانه از خود نگارد بذات
بر فیلسوفان چو تابنده روز — بود روشن این معنی دلفروز
که ادراک چیزی مرکب مگر — به حس مرکب توان ای پسر
بدانگونه بر درک چیزی بسیط — بود عقل قادر یگانه محیط
پس ادراک آنچیز قدسی نمود — فرود یگانه است آنرا وجود
بعقل یگانه توان ای عزیز — جز این هرچه دانند ارد تمیز
اگر فیلسوفی و دانشوری — از اینجا بمقصود من پی بری

ادب هفتم در آمیزش خرد با مرکب از دانش وهم

خرد چون شود با مرکب یکی ‌‌‌‌ تجرد نماند در او بیشکی

یکی چون از او رفت و آمد دوی ‌‌‌‌ بدل شد مگر با بدی نیکوی

ز ادراک چیزی یگانه کنون ‌‌‌‌ خرد باز ماند چو نقش زبون

که از پایگاه خود آمد فرود ‌‌‌‌ ز وحدت بکثرت خرامش نمود

مگر آگهی باز ازین پستی جای ‌‌‌‌ باوج تجرد پرد چون همای

که بیگانگان را براند ز پیش ‌‌‌‌ بسوی یکی آورد روی خویش

ز بیگانه دانی چه مطلب بود ‌‌‌‌ که چیزی زیان مرکب بود

ز خود بگسلد بند ترکیب خویش ‌‌‌‌ نماید دگرگونه ترتیب خویش

پس آنگه بماوای خود بازگشت ‌‌‌‌ بسایط ز ترکیب ممتاز گشت

شود مدرک چیزهای بسیط ‌‌‌‌ نگردد دگر بر مرکب محیط

کنون بر تو روشن کنم ای عزیز ‌‌‌‌ بدانی گرت هست عقل و تمیز

که نبود جز این زندگانی نفس ‌‌‌‌ زهی هستی جاودانی نفس

که از عالم طبع جوید کنار ‌‌‌‌ کند از جهان طبیعت گزار

کند عقبهٔ طبع را زود طی ‌‌‌‌ که باشد درنگش دران مرگ وی

باب سی و هشتم در سبب فرود آمدن در عالم طبیعت از دانش دهم

از آن دم که در عالم طبع دون ‌‌‌‌ فرود آمدی از پی آزمون

ندیدی بجز دیدنیهای چند ‌‌‌‌ که نادیدنش بر تو آرد گزند

همش وحشت افزائی اندوه زای ‌‌‌‌ نه بینی ازو جز غم جانگزای

ز بشنیدنیها که آری بگوش / نیاری بگوش حقیقت نیوش
بجز آنکه جانت بدرد آورد / برون از لبت آه سرد آورد
گه از بیم کارت رساند بمرگ / گه از تو بغفلت برد ساز و برگ
چه چیز از چشیدن بکامت رسید / که کارت نه از وی بتلخی کشید
بپایان همه لذت دلربای / بود دردناک و ملامت فزای
ز بوئیدنیها همه بیفروغ / که در اصل خود ناخوش است و دروغ
دگر هرچه باشد ز مس کردنی / بکار بسودن در آوردنی
همه نازک و نرم و صاف و لطیف / بفرجام یابی پلید و کثیف
فرود آمدی چون درین دامگاه / که باشد بزعم تو آرامگاه
بدو باز بستی دل مهرجوی / بماندی شگفت اندران تنگ کوی
دلت چون از آن باده مدهوش گشت / معانی اصلی فراموش گشت
چو شد بر تو روشن خطاهای تو / مگر باز شد چشم بینای تو
دلت خواست آنگه که دام افگنی / شریک خطا دیگری را کنی
نهی پایه خود از حد صدق پیش / که بر دیگری افگنی جرم خویش
بجز رائی و دانش چون تو کس / بود جای هیهات افسوس بس
گناهی نباشد مگر بر کسی / که کرد آن گنه را نه دیگر کسی
درین ناخوشیها که افتادهٔ / عنان در کف دردها دادهٔ
بود دردهای جگرخای تو / هم از پهلوی آرزوهای تو
چو خواهی که از کام این اژدها / سلامت بدر آئی و گردی رها

ازان آرزوهای خود چاره جوی | که در دولت راشود چاره جوی
بجز بازی و خواهش و آرزوی | ترا دستگیری نباشد نکوی
بتو هر چه از ناخوشیهای دهر | رسد تا بریزد بکام تو زهر
یقین دان که آنرا سبب هم توئی | پدیدار رنج و تعب هم توئی
ز هر گونه نیک و بد آدمی | بود از خطای خود آدمی
اگر وجه آن ناخوشی های او | بود غفلت و بیهشی های او
که غافل شد از بود ایجاد خویش | فراموش فرمود بنیاد خویش
ازو سلب شد جمله فرزانگی | ز هشیاری آمد بدیوانگی
ازان دم که این نفس قدسی نهاد | درین دامگاه بلا اوفتاد
برو جمله احوال پوشیده گشت | بچشم دلش دیده نادیده گشت
بزندان در آمد ز آزادگی | فرود آمد از پایهٔ سادگی
جهان خرد تا مقامش بده است | نگین سعادت بنامش بُد است
سمند نگاه در تگ و تاز داشت | نگرو دیدهٔ معرفت باز داشت
جهانها بدیدی چو اجرام پاک | همش صافی و روشن و تابناک
اگر ساحت تیره خاک زمین | که کون و فسادش بود جاگزین
فرود جهانهای پاکی نهاد | بود جای این جرم خاکی نهاد
چو سنگ سیه در تک آب صاف | بچشمش نمودی بلا اختلاف

ادب سی و نهم در فرود آمدن نفس درین عالم از دانش نهم

تو از آرزوی خود ای تیره رای — فرود آمدی اندرین خاکنای
ز حد بساطت برون تافتی — بشرک و ترکیب در ساختی
بجای نشیب از مقام فراز — فتادی درین آرزوی دراز
که آسایش و شادمانی کنی — ز لذات آن کامرانی کنی
مثالی که مصداق علت بود — بیارم که حال تو حالی شود
چو مرغی که او را بدام آورد — گزو دانه را بکام آورد
خود افتد بدام و شود صید او — دهد بار تو میدهی امید او
بتاریکی و تیرهٔ این جهان — شد آن جمله نور و صفایش نهان
تو گشتی از آن عالم پر ز نور — چو آیینه از زنگ تاریک و کور
همه دانش ذات از یاد رفت — متاع نفیس تو بر باد رفت
چو بندی ز جور جفا پروران — بماندی گرفتار بند گران
ولی چون سر باز گشتن کنی — ازین عقبه عزم گذشتن کنی
نخستین بباید بعزم درست — توان از سر صدق توفیق جست
پس از چیزهای زیانکار خویش — چو از گل رها کن خرد بار خویش
جدا شو از ان چیزهای زبون — چو جان از تن خاک ناپاک دون
که از بند آنچیزها درگذشت — بود باعث رستن و بازگشت
شمارم بتو آن زیان کارها — که آسان شود بر تو دشوارها
پس آن چیز کو معدن دردهاست — گزو جان تو وقف چندین بلاست
بود جستن کام و آرام تن — که جان را کند در شکنج محن

ازان چیز بگریز و دوری بجوی | که نزدیکی مار بنود نکوی
بچیزی کزو عقل یابد سرور | بپیوند کزوی نه بینی شرور
که سرمایه شادمانی بود | ازو راحت جاودانی بود

ادب چهارم در بیان شهوت از دانش دهم

بمیرد همه آتش از فکر و رای | مگر آتش شهوت فتنه زای
به تن دردهای که هائل شوند | بمانند یکچند و زایل شوند
مگر علت آزمندی دل | کزو میرسد صدمه جان گسل
کسی را که گردد بدل جاگیر | بزودی نگردد ازالت پذیر
ولی گر مداوای اینگونه درد | کند از سر درد فهمیده مرد
ازین درد جان را رهائی دهد | بتاریکیش روشنائی دهد
همانا که داروی درد هوس | نباشد بجز ترک مطلوب و بس
دلت هرچه جوید ازو ترک جوی | رهی جز به نفی ارادت مپوی
اگر قصد نفی ارادت کنی | بباید بتدریج عادت کنی
بترک ارادت شکیب آوری | بدین زاد پا در رکیب آوری
بآهستگی تا بمنزل رسی | درین ره بعجلت بمشکل رسی
بود هرکه را دیدهٔ روشنی | نه بیند چو حرص و هوا دشمنی
بدفع چنین دشمنی چیره دست | بهمت میان بایدت چست بست
ز مرگ و حیاتش دهم آگهی | که از دست خصمی چنین وارهی

بدو ربط تو زندگانی اوست
بریدن از و مرگ آن فتنه جوست

بسی چیزها اندرین کهنه کاخ
زیانکار دیدم ز تنگ و فراخ

بود جملگی لذت این جهان
چو نوشی که نیشش است در وی نهان

ولی از همه چیزهای زبون
بر فیلسوفان صافی درون

زیانکارتر لذت خوردن است
که خونخوارتر لذت خوردن است

طعامی چو اندر شکم در رود
بنوشیدن آب حاجت شود

پس نفس را آبش آید بجوی
به آمیزش زن کند آرزوی

همانا که در رای کار آگهان
همه سازش و خواهش اینجهان

که انسان بدانها نماید هوس
بود اصل آن شهوت خورد و بس

بدان آورد نفس بدکیش را
که در مهلکات افگند خویش را

ز چشم تمیزش برد روشنی
که نشناسد اعلائی و او دنی

شود نفس چون پیرو آرزوی
عذابش دوگون گردد ای نکته جوی

ادب چهل و یکم در معنی سختی عذاب دانش و وهم

ز معنی سختی رنج عذاب
شنو از من این نکته ای نکته یاب

عذاب خدا علم و ادراک تست
که صیاد تو صید فتراک تست

بداند که آن رنج از خود کشید
بدید آنچه از کردهٔ خویش دید

گر از خواهش هستی این جهان
شوی بر کنار آشکار و نهان

غم و رنجها از تو گیرد کنار
ز بند مصیبت شوی رستگار

ز غربت چو هائم بجا و اشوی — بآسانی و سود بیرون روی
بود سود تو قرب پروردگار — شود راه دشوار آسان گزار
سعید آنکه گوی سعادت برد — ز نخل تمنای خود بر خورد
شقی هرچه جوید نیابد ز بخت — بپیچید بر کام خود زان درخت
نفوس اند جوینده چیز خیز — ولی جمله محتاج یاری بغیر
پس آن چیز صبر و شکیبست و بس — رسد کی بدین نکته جز نکته رس
بود صبر چیزی که جویای او — نیابد بجز یاوری های او
بدان یاوری چیستای نکته رس — بود معنی لفظ توفیق و بس
ز معنی توفیق آگاه شو — بدین رهنما سالک راه شو
که توفیق آن چیز باشد که خیر — بجوینده پیوندد از وی نه غیر
چو از طالبی فعل او بیشکی — به اقبال مطلوب گردد یکی
بود واجب آنگاه پیوند وصل — ز مطلوب و طالب بود بعد و فصل
از آن کرد مت زین خبر با خبر — که زین نکته آگه شوی ای پسر
به صبر و سکون زین بلا خو کنی — ز بندی به آزادگی رو کنی

ادب چهل و دوم در احتراز از شرک آنه والشد وهم

طلسم حقیقت گشاییم دگر — بیا کش نوای سراییم دگر
نباید پرستید جز یک خدای — که خوش عیش باشی بهر دو سرای
نیابی در او جز نشاط بزرگ — که بخشد ترا انبساط بزرگ

چه گویم ازان جوهر بی نمون | که از بادهٔ صورت آرد برون
بود علم او برمبادی محیط | بد اندر رموز نخستین بسیط
بکنه معانی بیکتا رسد | بعقلی که دارد خرددار سد
بود نسبتش گاه با عالمی | که باشد از ینها جدا عالمی
بعالم که نامش الهی بود | همی عالم لاتناهی بود
بدین نسبت خاص هر نفس پاک | بدان نور صافی ترد تابناک
کزین منبع داد و بخشش بود | ز جور و بد ینها مبرا شود
گهی گوی نوشنودی خود برد | که گردد محیط جهان خرد
در ینجا بیارم دلیلی قوی | بگرش حقیقت ستنو بشنوی
که با علت و مبدء اولین | مگر نفس را نسبت خاص بین
پس آنگاه بی سعی و بی جستجوی | کشد در بغل شاهد آرزوی
دران شادمانی گه پرسرور | بیابد قرار و سکون و حضور

ادب پنجاه و چهارم در شرح احوال نفس درین عالم از دانش دهم

مرا این نفس در کارگاه وجود | به تنهائی و یکه آمد فرود
که سرمنزل بی زبانان بود | نوا خانهٔ پاک جانان بود
بدان بی زبانان و هد شرح حال | کند شکوه ها با کمال ملال
کسی نشنود شکوهٔ آن غریب | نفهمد ز الفاظ آن بی نصیب
هم از بی زبانان بهیچ زبان | نفهمد زبان و نه شنود بیان

درین حال بیچاره نفس زبون / بیفتد برنج و عذاب اندرون
کسی کو جدا گشته از اصل خویش / بیاد آورد دولت وصل خویش
نسیم وطن چون بیاد آیدش / چه ها در دل نامراد آیدش
دلش را گزد درد حرمان او / بگردون رسد دود افغان او
غریبی کشد بار محنت بسی / که پروای حالش ندارد کسی
کسی را که علمش کم است از عمل / برد از عمل اندکی ما حصل
بسی سود بیند مر آن ذوفنون / که کردارش از دانش آید فزون
گرانمایه باشد بسودای خویش / که سرمایه کم دارد و سود بیش
سپاس سزای عطای خدای / زبانی ندارم که آرم بجای
که این نامه از من بپایان رسید / پراگنده دانش بسامان رسید
ز خواننده اش چشم دارم همی / ز احسانش امیدوارم همی
که ما را بشفقت بیارد بیاد / روانم کند از پس مرگ شاد
بگوید پس این نامه چون بگذرد / که یزدان برحمت برو بنگرد
مرا این نقش بر صفحه روزگار / ز هنر یاد ماند همی یادگار

تقریظ

ریختهٔ جناب فیض مآب سید علی محمد صاحب متخلص به شاد رئیس
شهر عظیم آباد شاگرد جناب سید شاه الفت حسین صاحب

خدای را حمد بجا آرم که این زیبا کتاب سراپا اعجاز را بحلیهٔ طبع
آراست و مصنف لبیب را ثنا گسترم که از طبع قدسی نهادش
خبر تهذیب و اخلاق حرفی برنخواست تا منتظم آورد که بهر تقریر
به انشاء او مطالبش متحیر و حواس خمسه مشهودش از خود بی خبر و از
زبان حال فاتح عشر سور گویان و دیباچه‌اش نصاب نه لا کلام
البشر رطب اللسان تازی را تازگی تازه بخشید و دری را
از غش آلودگی ها بیرون کشید جنابش از عالی دودمانی است که شهرهٔ
زمین است نیاگان پاکش بهار افروز چمن بهار بوده اند که
بعلوم ظاهری و باطنی و کمالات صوری و معنوی قرن‌ها دهان
این کشور را فیض افزوده اند از باستانی نامه‌ها که در صحیفهٔ
ملائک سفینه اش ودیعت نهاده اند که مرا دو نامه بر قسمت
اندکی از آن در مانده انقلابات و حوادث این کهنه رباط
از صحافت چنان جا گرفته شاطرش ماند که این نامه نما
چون او دیگری از مدافعان قبولی همگنان یا وصف کلام

وضعف پیری مسئله ندیدم که از خاطر مهر ضیایش محو شده
و از نکات فلسفیه بحثی نخواندم که از صفحه دل حقیقت منزلش
سهو شده دعوای ادب آموختنم بجنابش حرفی است که
بی غائله زیب ستایش خود این هیچدان خواهد بود تیاگا
مرا اوستاد است و شفقت فزای خادم خویشتن شاد
الهی تا که این مهر و ماه را جلوه بخشی سایهٔ
عاطفتش را از سر این ابجد خوان دبستان اخلاقش کم
مکن بحرمة النبی و آله المعصومین علیهم السلام هذا آخر
ما کتبناه اجابةً للالتماس لبعض الاخوان ـ والله المستعان

قطعهٔ تاریخ خاتمهٔ نظم این کتاب

از حضرت مصنف زید الله ظلهم علی رؤس المسترشدین

هزار و دو صد بود و هشتاد و پنج — که سنجیدم این داستان سخن
شکستم با فسون گفتار نغز — طلسم رموز نهان سخن
بتاج سعادت سرم برفراخت — جهان آفرین در جهان سخن
ندیدم درین عرصه همتاز خویش — ازان برگرفتم عنان سخن
یلی باید آنرا که هر بازوی — نیارد کشیدن کمان سخن
دهد هر خط جادهٔ سطرها — سراغ ره کاروان سخن
بنظارهٔ چشم بینش وران — بیاراستم گلستان سخن
نیامد خریدار جنس گران — ازان تخته کردم دکان سخن
بوضعی که بینم کنون بعد ازین — دگر کس نه بیند نشان سخن
بانواع نعمت بیاراستم — پی نذر احباب خوان سخن

خرد سال تاریخ نظم کتاب
رقم کرد فو بوستان سخن
سنه ۱۲۸۵ ہجری صلعم

قطعۂ تاریخ

رشحۂ طبع اذکی و فکر رسا جناب مولوی معین احمد صاحب
اذکی یکی از تلامیذ حضرت مصنف

چو شد طبع این نسخۂ لاجواب بہین نامہ ہمچو امّ الکتاب

ہمایون کتابی بنظم دری سرا بوستانِ سخن پروری

کہ اسرار دانش درو یافت جای بگمگشتگانِ خرد رہنمای

بود دانش آموز دانشوران سہ حکمت بود از عمل نادران

دران آیہ سہ حکمت بود مشتمل کہ آنرا تعلق بود با عمل

بتہذیب خلق حسن رہنمون تجلی پذیرد از و نفس دون

کشد سرمہ در چشم بینندگان کہ بیدار سازد ز خواب گران

روان چشمۂ فیض عامش بود دبستان اخلاق نامش بود

بوصف مصنف کہ باشد محال زبان زبان آور است لال

حقیقت بود سعدی روزگار کہ گل کرد از باغ دانش بہار

خدیو جہان زبان آوری است بزرگی کہ رتبت سخن پروری است

عزیز الوجود کہ عدیم البدل بتعلیم اخلاق ضرب المثل

بگو زین تہی سرخ گرد لبی نیاید دبستی مثالش کسی

بود شہریارِ جہانِ سخن | بہ تیغِ زبان حکمرانِ سخن
جہان از کمالش پرآوازہ گشت | ازو بوستانِ کہن تازہ گشت
ندیدش نیاید بچشمان دید | کمالش نیاید بگفت و شنید
کلامش کہ ماند بسحرِ حلال | بمدحش تر آید لبِ وصف حال
سرِ سالِ طبعش چو کردم بسر | کہ آید پسندیدۂ دیدہ ور
نگر من کجا و کمالِ فکر من | کہ برلب نیارد کسی ذکر من
فرو بردہ بودم سر خود بجیب | کہ آمد بگوشم ندائی ز غیب
چنین گوی سالش تو آذکی ز بہ | پدیدار شد بوستان دگر
بلفظ دگر حرفِ یا کن زیاد | کہ گردد سن طبعِ کامل عداد

۱۲۹۹

قطعۂ تاریخ

از سید علی محمد شاد عظیم آبادی شاگرد جناب مصنف مدظلہ

بنامِ خداوند ہوش آفرین | زبان و لب و چشم و گوش آفرین
ازو عقل فعال دانش سگال | ازو در جہان بدع نفس کمال
تعلق دہ این صور با مواد | بود حافظ امہات از فساد
بہ رجعی او راست مجد و بقا | بدارین ازو گشتہ جود و عطا
پس از احمد گویم ثنای رسول | کہ آید بشادی دل ہر ملول

ز پیشینیان گوی سبقت ربود　　جهات عدالت محدد نمود
صنوف سیاست به آئین او　　به اخلاق شد خلقت دین او
صلوة لک خاتم المرسلین　　سلام علی آلک اجمعین
شبی چون شب زلف عنبر نثار　　شدم سوی قصر ملایک وقار
چه بینی که از مطلع نور نزول　　چه بینی به از چرخ زنگار گون
چه بینی که از بام و سقف و جدار　　بود مرأت صنع پروردگار
گران بیت بر خود بنازد سزاست　　مکینش خداوند فیض و عطاست
معظم جنابی ملایک خصال　　بتهذیب اخلاق فرخنده فال
امیری کزو مفتخر موطنم　　ازو فیضیاب از عرب تا عجم
عجب سخته مغز و کریم و جواد　　بدوران چه او بطن گیتی نزاد
بود نام نامی والا جناب　　ولایت علیخان گردون قباب
بهین گوهر دودمان رسول　　بود زائر آستان رسول
رسیدم چو در خدمت آنجناب　　چو ذرات پیش بلند آفتاب
بفرخندگی صحبت نور بود　　ز دانشوران بیت معمور بود
نگاهم بدین مثنوی شگرف　　کزو آب آتش چکد حرف حرف
فتاد و برفتم من از جای خویش　　چو قیس گرفتار لیلای خویش
چه نظمی به از باغ آراسته　　بحکمت یکی سرو نوخواسته
چه الفاظ خوشتر چه نظم نکو　　که گوهر ازو آب خجلت برو
برو گفته نظم نظامی نثار　　گلستان سعدی ازو داغدار

ز تصنیف و ترصیف عالیجناب | فصاحت پناه و بلاغت مآب

معلی سپهر جهان سخن | بگفتار درج روان سخن

بتازی زبان و بنظم دری | فزون گفته از سعدی و انوری

ز فردوسی طوسی پاک جفت | گهرهای دانش بسی پاک سفت

ظهیرای تفرشی یکی چاکرش | ظهوری چو دردی کش ساغرش

بمضمار دانشوری یکه تاز | فسون کلامش عجب سحر ساز

حکیمی که صدرای عرشی خیال | ز تحقیق ماهیتش در کمال

بصدر سپاهان سروری یافته | هدایت ازو ابهری یافته

حکیمی که اعمال و اشغال او | بود مرات صورت حال او

ز خوان کمالش منجم نواله | که ساکم بگردون سر افتخار

بود روز و شب وصف او ذکر من | ز شاگردیش مفتخر فکر من

بیا شاهی نغز گفتار هند | بیا شاعر جادوی کار بند

بیا از تو روشن چراغ سخن | بیا قمری سرو باغ سخن

بیا سال طبعش بعشر ار رقم | بیا زنده کن از کلامت عجم

چو نظمم گهرباری مضمون بسفت | خرد نام او از سر مجد گفت

دبستان اخلاق

چو سیصد چهل را التعمیه کرده شد ۱۲۸۹ برآمد دلا تخمینی للمؤلف علی اکبر

مشتمل بر بعضے از قصائد و غزلیات و مثنویات حضرت سیدنا الحسین فریاد دکنی اعلی اللہ مقامہ

قصیدہ

در مدح مولا و جہان امیر مؤمنان علیہ السلام مسمی بہجۃ المؤمنین

سرعت طبع روان جلوهٔ یکران من — وسعت کون و مکان عرصهٔ جولان من

ملک سخن را منم مالک طبل و علم — طبع عطارد رقم صاحب دیوان من

دبدبهٔ خسروی کوکبهٔ کسروی — یافته از سرنوی خاص بدوران من

صبح سعادت سطوع خاور دولت لموع — مطلع دانش طلوع اختر تابان من

کوکبهٔ من ببین نور ظفر بر جبین — آیهٔ فتح المبین آمده در شان من

خصم که بر خود تند لاف شجاعت زند — تیغ دو پیکر افکند در صف میدان من

نعرهٔ من در مصاف دلشکن کوه قاف — سینهٔ گردون شگاف ناوک افغان من

خصم من دلفگار گر بود اسفندیار — نامهٔ خنجر گزار رستم دستان من

راز طلسم فسون داده دل من برون — خندهٔ صبح جنون چاک گریبان من

نسخهٔ آزادگی خوانده از سادگی — دانش دلدادگی درس دبستان من

دفترِ فرزانگی ابتر ستانگی — کشورِ دیوانگی خطهٔ یونانِ من

جاده به رقص آورد ناقه به منزل برد — پردهٔ محمل درد بانگِ حدی خوانِ من

سوزِ دلِ آتشین سوختهٔ جانِ حزین — کورهٔ حداد بین سینهٔ سوزانِ من

طعنه بعمان زند خنده به نیسان زند — پنجه بطوفان زند دیدهٔ گریانِ من

گوهرِ یکدانهٔ جوهرِ شاهانهٔ — زیورِ جانانهٔ قطرهٔ نیسانِ من

تا بجوابِ الست آمده ام چیره دست — فکرِ سخن داده است دست به پیمانِ من

از گهرِ من خرد جوهرِ دانش خرد — بادهٔ مسیحا خورد نکهتِ بستانِ من

دانشِ یونانیان حکمتِ ایمانیان — دولتِ ساسانیان مایهٔ ایمانِ من

مرغِ هوا پر بدام بادهٔ گلگون بجام — گردشِ گردون بکام بزمِ حریفانِ من

کیست نگین و مکان چیست نگین زمان — نیست بدین و بدان روی همه دانِ من

هست هر آیینه سینهٔ بی کینه — سینه چه آیینه صورتِ بیانِ من

رنگِ کدورت ربود آیینهٔ دل زدود — صورتِ معنی نمود صیقلِ برهانِ من

خطِ وجود و عدم دایرهٔ سر بهم — نقطه نمای قدم مرکزِ امکانِ من

طایرِ سدره آشیان ریخته بالِ توان — دیده برون از مکان اوجِ طیرانِ من

طبع گره‌گشا راست گنجِ معانی برست — دولتِ الفاظ راست کفهٔ میزانِ من

گرچه پدر بر پدر هست سپهگی سیر — پایهٔ فضل و هنر منصبِ شایانِ من

مرجعِ شاهان بدند ملک ستانان بدند — فیضِ نگاران [illegible]

لیک ازین فخر نیست گوهرِ ایمان [illegible] — [illegible]

[illegible]

نقش و نگار ازم نادره کار ارم
رنگ بہار ارم صرف گلستان من

پیکرم از سوز دل شمع صفت مشتعل
نیست ازین آب و گل طینت انسان من

دم زند تجلی زند رنگ سحر بشکند
صبح وطن گل کند شام غریبان من

زینت بزم سخن رونق بازار فن
رفت ازیں انجمن همره یاران من

ناله زار آورد گریه بکار آورد
گر بہ شمار آورد داغ عزیزان من

گاه بہ جیحون رود گاه بہ هامون دود
گاه بہ گردون شود فکر پریشان من

گرز تپش دم زند برق بعالم زند
عالمے برہم زند خاطر نالان من

قیصر و جم احتشام خسرو و کسریٰ غلام
جن و ملک را امام باب امامان من

اختر برج ، شرف گوہر جاں راصدف
شاه سریر نجف سرور دوران من

ایضاً

در مدح جناب ولایت مآب علیہ السلام

زمیں دیر یست دیریں آسماں پیر یست دیرانے
ازیں دیر و ز دیرانے نہ آید جز بہ ویرانے

بود آئینِ گل این خانہ دلتنگی و ناکامی
کہ ہست ایں خاکداں زنداں و ما ہستیم زندانے

زنا ہنجارے ایں سفلہ پرور کے شگفت آید
اگر دیوے در انگشت آورد مہر سلیمانے

بہ امید ثمر چیدن نہ بندد دل بہ ہر عاقل
ندارد نخل گیتی برگ و بارے جز پشیمانے

بہار باغ نیرنگش ندارد تا چہ گل کردہ است
کہ شد آئینہ گردوں سراپا چشم حیرانے

به پابند خیال گیسوی ماند گرفتارش
که چون زلف پریشان تربیت کارش جز پریشانی

بگیرد کاسه در بهای ساغر آبی
به نانی جان جهانی طمع دارد به مهمانی

اثر پی گم کند دردا دی در دل آزارش
زمین با آسمان دزدد مسیحا گر به درمانی

ازین میخانه مه هو خمی که خواهد جام خود کامی
بکامش عین دل ریزد بجای راح ریحانی

بکاری عقده گر افگند بکشاید از دستی
که بیکار است اینجا ناخن تدبیر انسانی

شنای بحر پرشورش نیارد بازوی دانش
که اینجا کشتی عقل فلاطون است طوفانی

نه بند وبسته بعد از شکستن صورت بستن
ازان روزی که بشکستند قفل گنج پنهانی

کشود عقده نیرنگ عالم از خرد ناید
که حرفی از کتابش بر نیاید به فهم انسانی

حیان از باد انداز که دیگر سر نه برداری
دهد آن دردوی درمان که از هر چاره درمانی

بدانش در نیابد فلسفی ماهیت عالم
که دید این مرغ را صید عقاب عقل انسانی

دل آزاده را بار تعلق سر گران دارد
نیاید از سبکروحان چو بوی گل گران جانی

رموز حکمت واجب اند کس بدانائی
که این آتش برون است از حد امکان امکانی

بیا ای مرد میدان سخن زین ره گذر بگذر
ز ویرانه و ویرانه هرزه چند افسانه پرخوانی

ازین سودای ناپیدا کنار بحث بی معنی
عنان توسن گردون سپهر طبع گردانی

سخن بی صرفه گفتی شبه بر جای گهر سفتی
به منزل کی رسد سالک نیروی سخن رانی

بمیدانیکه ریزد نعل سم از هیبت نهیبش
سمند فارسان عرصه فکر سخن دانی

درآن مضمار پا الفرخواد همت مردان
بجولانی کمیت خامه را گر مرد میدانی

چه میدان صفحه نورانی مدح مستشرمردان
که باشد دستگیر چون کف موسی عمرانی

ز نقش نقش پا زان بود است سطر لوح نورانی
که از انجم چو داین لاجوردی صفحه افشانی

زند گر عاجزی در دامن مشکل‌کشا دستی
بهر مشکل ز دشواری کشد کارش بآسانی

سگی چون من سزد کی فدیهٔ شیر خدا بودن
مگر این نیل گاو چرخ زان زیبد بقربانی

کنون در حضرت شاه ولایت التجا دارم
که باشد ذات او حاجت روای انسی و جانی

که ای سلطان اورنگ ولایت سرور مردان
نبی را جانشین و خسرو اقلیم عرفانی

گشاید ناخن لطف تو شاها عقدهٔ عالم
برآری در دو عالم کار دشوارم بآسانی

بچندین جرم‌ها روی ندارم عذر چون خواهم
کرم‌ها خود تو آیین کرم را نیک میدانی

عجب نبود ز فیض آفتاب عالم افروزت
که گردد چون ید بیضا دل فریاد نورانی

قصیده

که بجواب قصیدهٔ عرفی شیرازی گفت

صبحدم چون سر کشد فریاد رعدآسای من
لرزه اندازد به طاق آسمان آوای من

حشمتم باشد هجوم لشکر اندوه و درد
محشر انگیزد چو صور آوازهٔ کرنای من

از لب تبخاله ریزم مرکز آتش بسی
آفتاب صبح محشر ذرهٔ صحرای من

گر ز جور آسمان نالم به صبح داوری
رعشه در دست سرافیل افکند غوغای من

از غبار تیره‌بختی‌ها سپهر کوردل
توتیای ریزد اندر دیدهٔ بینای من

جوهر کافور در کامم بریزد روزگار
گر دمی تسکین پذیرد حدت صفرای من

همچو کاه ناتوان لرزد بخود کوه گران
خم قد گشته آسمان از بار محنت‌های من

من چه باشم در دهان اژدر خونخوار عشق
دو جهان یک لقمه اندر کام اژدرهای من

شاعر شروان بده است از محبس شروان تنگ
عرصهٔ گیتی بود زندان جان فرسای من

شمع آه و نقل درد و بزم من ماتم سرای
چشم پرخون ساغر و خون جگر صهبای من

در دم وا کردن یک عقده از بند گیا
سنگ بر سر می‌زند دندان آهن خای من

داروی درد دل پروردهٔ من ناید ز کس
دست جالینوس بندد چارهٔ سودای من

می‌رسد صافی دلان را هر سحر در گوش جان
ناله گرد بیان از یارب شبهای من

حالتی دارم ز درد دل که بر حالم ز درد
سهل باشد گر بدرد آید دل اعدای من

دور نبود گر فرو ریزد درین باغ طلسم
شبنم خونابه رنگ از نرگس شهلای من

در شکست خاطرم چون هر دم گردون چراست
زخم سفتن بر نتابد گوهر یکتای من

دور نبود جای من باشد اگر صدر کمال
جوهر فضل است اصل گوهر آبای من

دم هوایم چون نسیم آید برون از باغ خلد
یکدمی گر بو کند رضوان دم بویای من

گردنم از بهر طوق ناکسان کی خم شود
چون لقب بانم بود تیغ عمل فرمای من

در هوای قدسیان گر پر زند از قاف طبع
عقده‌ها ریزد قضا بر شهپر عنقای من

چون کلیم اندر سخن اعجاز من بر من گواه
کلک من ثعبان دیوانم ید بیضای من

چار بازار جهان را گو خریداری مباش
در دو گیتی کم نگردد ارزش کالای من

باب رحمت پر زخم در ظلمت غم بازگشت
قدر دارد لیلة القدر شب یلدای من

از قصور همت اندر کنج تاریکم مبند
قدسیان همسایهٔ عرش برین ماوای من

دامن مقصود را از جذب دل آرم به چنگ
نالهٔ من ساربان ناقهٔ لیلای من

تا ندارم جای خود اندر دل ارباب جاه
هر کجا در بزم گیتی تنگ باشد جای من

خیره‌ام بنگر که اندر ره گذارم تا بحشر
نقش‌ها بندد ز حیرت پای ره پیمای من

همتم تسکین دهد چندانکه بر امید فضل   اضطرابم برنتابد وعدهٔ فردای من

گر نبودی از تعلق پای دل در بند فکر   بر سر گردون رسیدی پای استغنای من

با کمال سادگی یونانیان را صد کتاب   نکته‌های الفت آموزد دل دانای من

در ادای لطف معنی بر فرازیم لطف طبع   بار منت برنتابد همت والای من

خوش نیفتد صحبتم با مهرخان سرد مهر   نوعروس حجلهٔ معنی بت رعنای من

بر وجودم تیره خاک هند اگر نازد چه دور   برنخیزد بعد من زین خاکدان همتای من

نفس من تا از وجود و فعل و قوت دم زند   می‌کند تثلیث را ثابت بت ترسای من

شاهباز طبع من تا شهپر فکرت فشاند   طائر مضمون بود در پنجه گیرای من

پاک دامانی که تا نبود ز گلچین رخصتی   گل نبوید در بهاران بلبل شیدای من

هان بیا بند از زبان مدح گویا باز کن   چند باشی هرزه نالان ای نطق معنی‌زای من

در ثنای حیدر صفدر نوای تازه سنج   مالک ملک زمین و آسمان مولای من

تا ضمیرم کرد روشن نیر فیضش چه دور   اقتباس آفتاب از مطلع غرای من

کوه تمکین کرد ما را مکتب اخلاص او   جنبد از جا کی به طوفان حوادث پای من

گر به سنگ آستانش جبهه سایم از خلوص   جوهر دولت دهد آئینه سیمای من

قلزم فیضی که از فیضان وصف جود اوست   ابر بهمن جرعه نوش از قطرهٔ دریای من

مالک ملک ولایت تاجدار هل اتی   مدحتش باشد برون از اندازهٔ یارای من

هفت اقلیم سخن را گر گشایم دور نیست   وصف تیغ اوست شمشیر جهان آرای من

چشم دارم کز زبان لطف حق وقت دعا
بشنود دعوت اجابت گوش حق شنوای من

بعضی از اشعار مناجات بدرگاه قاضی الحاجات

آن سیه رویم که با آئینه چون گردم دو چار — از سواد عکس من آئینه گردد پر غبار

از کجا این لفظ خواهم عذر تقصیر انجه آئی — رویم از روی حروف نامه آمد شرمسار

نامه یعنی نامهٔ کردار ناهنجار من — آن که در میزان نهی آن نامه را در روز بار

گرفت عکس تن لرزان عصیان زای من — تن بلرزیدن دهد آئینه را سیماب وار

پای رفتار من اندر وادی گم گشتگی — کشتیم در چار موج بحر عصیان بی قرار

داروی این درد بی درمان ندانم چون کنم — با و عصیان میگزد دل را چو مار شاخدار

ناله همدم با دلی پر داغ چون نکهت بگل — اشک خون با چشم چون شبنم به نرگس همکنار

وای غفلت همره من رهزن و من خفته پای — در شب تاریک افتادم بدشت غول زار

دست من بی زاد راه و منزل مقصود دور — در گذرگاه جهان چون من نباشد رهگذار

یا الهی رحمتی بر زار نالیهای من — بندهٔ چون من نباشد شرمسار و سوگوار

هر نفس دامن زند بر آتش حرص هوا — تا زبالش در من افتد چون شرر در پنبه زار

سایهٔ ابر کرم گر از تو افتد بر سرم — میرد این آتش اگر از آب چشم اشکبار

وصف آمرزیدنت آمد زعصیان در ظهور — ای جمال رحمتت را جرم من آئینه دار

مشت خاکی بوده ام در رو و عید جان پاک — گنج اسرارم سپردی ساختی گنجینه دار

بر نگردد کس بنومیدی ز درگاه کریم — من چرا محروم گردم از در پروردگار

ناکسم را کس نمودی پست را کردی بلند — خوار را کردی عزیز و گل دمانیدی زخار

کار من لغزیدن و کار تو بخشیدن بود — بندهٔ عاصی من و تو خواجهٔ آمرزگار

قصیده

در منقبت جناب امیر المومنین حضرت علی علیه الصلوٰة والسلام

آن خسرو اقلیم دین آن مالک ملک یقین
استاد جبریل امین اعنی امیر المومنین

دانای راز کبریا داماد ختم الانبیا
سر دفتر اهل صفا سلطان ذوراهی متین

موسی ز بیضش کام رس عیسی از و صاحب نفس
با مصطفی همراز دین ما را امام اولین

صفدر لقب خیبر شکن بنیاد عنتر برفکن
وصفش نگنجد در دهن چون شرح رب العالمین

جز آنکه با صد آرزو آرد سر ایمان فرو
جز اینکه سرباز دارد با کس ندارد مهر و کین

دریا دلی کز فیض او عمان و یم را آبرو
بحر کرم را آبجو بهر محیطش را بهین

سلطان دین شاه نجف تخت خلافت را شرف
فخر خلف ناز سلف کون و مکان زیر نگین

حامی دین مصطفی جن و بشر را پیشوا
بر درگهش ارض و سما صبح و مسا سر بر زمین

گاهی یل فولادتن گه سرور مومن بدن
گه خواجه گردن شکن گه بنده طاعت گزین

در دیده صاحب نظر هر جا که خواهد در بصر
آید جمالش جلوه گر ظاهر چنان باطن چنین

تا ذوالفقارش از غلاف آید بگردش در مصاف
از قاف سر زد تا بقاف آواز فتح مبین

از جلوه توحید او در پرتو خورشید او
هر ذره چشم دیده ای کی بیندش چشم دوبین

غواص بحر معرفت مهر سپهر مکرمت
عنقای قاف منزلت اسلام را حصن حصین

روز احد آن نامور گرم غضب چون شیر نر
تیغ عدو را شد سپر در پاس خیر المرسلین

معجز نمای انبیا هم اولیا را رهنما
سالار جمع اصفیا ختم رسل را جانشین

صدر خلافت جای او عرش برین مأوای او
در شش جهت آوای او زیبنده چتر و نگین

گویم بحق کبریا مثلش بسلک اولیا
نادیده چشم انبیا از اولین و آخرین

قصر جلالش چون حرم در چشم بینش محترم
نازد بر و باغ ارم نقش غریب با دطین

ده شمسه ایوان او خورشید همچو شان او
گردون بلا گردان او چون کنگر عرش برین

کمتر گدای درگهش افتادهٔ خاک رهش
بر قیصر و تاج و گهش بر میفشاند آستین

تا شاعر شیرین بیان آرد ثنایش بر زبان
از بام هفتم آسمان آید صدای آفرین

فریاد بس این هرزه چند حرفی اگر آید پسند
سازد بکونین ارجمند آن پیشوای مومنین

اکنون بعرض مدعا در حضرت مشکل کشا
واکن زبان بندرا باشی چرا اندوهگین

ای خسرو عالی همم وی صاحب جود و کرم
ای مالک طبل و علم ظل الهی بر زمین

یک التجا دارم ز تو گفتگو بگوش حق شنو
از حال من غافل مشو از بهر آل طاهرین

اوصاف تو بی انتها از جمله اش لطف و عطا
ما را طلب زین تیره جا جاده درآن روشن زمین

بل با عیال و اهل من ما را طلب کن از وطن
تا بر درت با چند تن باشد غلام کمترین

ای خسرو والا گهر فرما تربیت جن و بشر
از ذره تا شمس و قمر از نور ذاتت بارچین

در بندگان مبتذل من گرچه باشم پر زلل
دارم ولیکن از ازل خط غلامی بر جبین

شاها دل دیوانه خو بر داشتم از جا رسه
تا آرزوی قرب تو شد مدفن جان حزین

ما را بجز آن خاک در نبود تمنای دگر
حالم تو دانی سر بسر پیشت چه نالم بیش ازین

واجد علی شاه اوده با اختصاص لا تعد
دارد ز تو چشم مدد ای سرور دنیا و دین

در کشور ہندوستان یک لکھنؤ جان جہاں — بہر قیام مومناں بودہ است بیت المومنین

آہم ز جور آسمان آمد بدست دیگراں

آں خطۂ قدسی مکاں پسند دار المشرکین

قصیدہ

کہ در تقریظ بہار گفتہ

آمد بخندہ غنچۂ مضمون دہن دہن — گل کرد نوبہار معانی چمن چمن

در وصف این حدیقۂ نو جستہ کمال — دارد کشادہ غنچۂ رنگین دہن دہن

چون کشت زعفران جنبش انبساط خیز — بینندہ را برد ز دل پر محن محن

سطر مسلسل آمدہ دام نظارہ ہا — مانند زلف سلسلہ مویان شکن شکن

باشد زمین صفحۂ این نامہ لعل خیز — لعلی چہ لعل لعل سخنہا یمن یمن

دارد ورق بجدول زر زیور زرین — چون دلبران سادہ رخ سیمتن تن

ہر صفحہ از فروغ مضامین دلفروز — در جلوہ مہجبیان کہ زخال ذقن ذقن

ہر نکتہ اش کہ آمدہ خال رخ کمال — دارد ہوائے نافۂ مشکین ختن ختن

آزادہ را بہ بندش نو آورد بہ بند — بندد بہ بازوئے کہ بود دیدہ رسن رسن

شمعی است دلفروز کہ بینندگان ازو — روشن کنند شمع معانی لگن لگن

گفتم بنظم نثار خیالات نازکش — گوہر کہ لعل لطف صداز و سمن سمن

این گونه کارنامهٔ نوطرز را ندید
در سال گرچه آمده چرخ کهن کهن

گفتم ز چیزها بچه دل خوش کنم بدهر
آمد سخن بگفتن و گفتا بمن بمن

گفتم به عقل کز همه دانش چه خوشتر است
حرفی نیامد از دهنش جز سخن سخن

گفتم ز حسن و قبح چگوئی درین سخن
بگرفت نکته بر من و گفتا حسن حسن

یا بد حلاوت سخنش در سخن که یافت
از نهر شهد شهد و ز نهر لبن لبن

در نامه تا نیافت سخن بهای خویشتن
می جست بیجا نکته غریب الوطن وطن

این نامه را بمغز سخن گر نمی رسی
بیهوده از کمال سخن دم مزن مزن

تا از کمین گوی سخن سنج دور باش
خود را بر آتشی که بود شعله زن مزن

این نکته های نغز بر نکته دان بخوان
شکر به پیش طوطی شکر شکن شکن

بی کاوکاو فکر نیابی چو گنج گاد
تا می توان زمین سخن را بکن بکن

قصیده

که به تبدیل قافیه بجواب قصیدهٔ سلمان گفته

نامه را از معنی رنگین گلستان کرده اند
دیده را از باغ دانش گل بدامان کرده اند

صفحه از پیشانی روشن جبینان گر بود
سطرها از دام زلف مشکویان کرده اند

صفحه را افزوده حسنی از سواد سطرها
بر رخ یوسف سیه گیسو پریشان کرده اند

نور معنی شد پدید از ظلمت اندیشه ها
روشن از شام یمن صبح بدخشان کرده اند

نکته ایش و نشس آموز دبارباب خرد
تا فراهم نکته های نکته دانان کرده اند

بردہ‌اند از صاحب جہل مرکب عیب جہل
این مریض بد مرض را نیک درمان کردہ اند

تا دماغ دیدہ را رنگین و عطرآگین کنند
نامہ را گلدستۂ دست سخندان کردہ اند

از بیاض صفحہ روشن سواد این کتاب
صبح خندان را ز خندیدن پشیمان کردہ اند

طوطیان باغ دانش تا بکام خود رسند
نامہ را از حرف شیرین شکرستان کردہ اند

شیوۂ شیوا زبانی را روائی دادہ اند
نو زبانان را بحرف نو زباندان کردہ اند

رایت کشورکشائی خامہ را برداشتند
ملک معمور سخن را زیر فرمان کردہ اند

پردہ‌ہایش نغمہ سنج پردۂ دلہا بود
تار این ساز حقیقت از رگ جان کردہ اند

تا جہانی بہرہ بردارد بقدر حظ خویش
خامہ را از درفشانی ابر نیسان کردہ اند

خطۂ بیدانشی از دیرباز آباد بود
تا بضرب تیغ کلک امروز ویران کردہ اند

نوک ریز خامۂ دانشوران شد نامہا
تا ز انجم صفحۂ گردون زرافشان کردہ اند

نامہائے نغز در ہر دانشے آراستند
باید اسبابے کہ سامان کرد سامان کردہ اند

پیش تازان را پس افگندہ در میدان نثر
تا کہ شبدیز قلم را گرم جولان کردہ اند

لیکن این نو طرز دانش نامہ نزد اہل فضل
در نگاہ مصریان چون ماہ کنعان کردہ اند

کردہ بیرون چون صدائے گنبد از کنج درون
دیگران رازیکہ چون گنجینہ پنہان کردہ اند

دامن بے دانشی در پنجۂ دانش فتاد
آب و آتش را بہم دست و گریبان کردہ اند

نزل خوران ہنر را چون خلیل از روے فضل
بر سر دستارخوان فضل مہمان کردہ اند

کے دو انسان نمائی بہرہ از دانش برد
کز پئے انسان بنائے این دبستان کردہ اند

نیست جز انسان کہ باشد گنج اسرار نہان
ذرہ را گنجینہ دار مہر تابان کردہ اند

نامۂ ما را بذکر شاہ شاہان خوش کند
پای مورے نذر درگاہ سلیمان کردہ اند

قصیده

بر نہج تقریظ کتاب امیر نامہ مصنفۂ وزیر السلطان فخر الملک نواب سید امیر علیخان مرحوم

کو نسیمی که دهد رونق بازار سخن — مژده فصل گل آرد بچمن زار سخن

که برو غنچگی از لب که زند خنده چو گل — تا زنم از گل تر طره بدستار سخن

چیست دستار سخن طرهٔ ثنائی یزدان — که بود سرورق دفتر گفتار سخن

چه نسیمی که شمیمی ز ریاض توفیق — تا کشائیم بسپاسی لب اظهار سخن

اندرین روز که از نکته وران نیست کسی — که زند حرف بوصفت کم و بسیار سخن

طرفه زیبا رقمی در نظرم جلوه نمود — که پدید آمده زو رونق بازار سخن

نوک ریز قلم صاحب دیوان که گشود — بهر ارباب سخن دست بایثار سخن

خامه از نامه زر دست فشار آمده است — طبع از فکر درست آمده معیار سخن

از لب شاه مخاطب بوزیر السلطان — که بمدحش ورقی آمده طومار سخن

رونق نظم سخن حسن بیانش افزود — معنیش آمده گلگونهٔ رخسار سخن

دلکشا نامه که هر گونه سخن گرد آورد — هست گویا صدف گوهر شهوار سخن

گرمی تشنهٔ ادراک رساند بدماغ — که ازین باده کشد ساغر سرشار سخن

صفحه‌ها در خور خورشید معانی بلند — ورق نامه بود مطلع انوار سخن

صیقل فکر صحیحی که بدستش داده — زنگ بردست ز آئینهٔ زنگار سخن

رسد البته بکیفیت ذوق طربش — که خورد از قدح طبع رسا بار سخن

پئے ایثار که بر نکته وران افشانند / باز کرد دست در گنج گهربار سخن

دانش معرفت عیب و صواب آموزد / بود از بوالهوسان بیهده پندار سخن

حرفهائے کج آن نامه بناخن بانند / که ز دل باز کند عقدهٔ دشوار سخن

لفظ مانند سویدای دل روشن ماه / که بود مردم چشم اولی الابصار سخن

کے بتعریف سخن بند زبان گردد باز / که ندارد سخن وصف سزاوار سخن

بحریفان تهی مایه ز نقصان کمال / نقد دانش ندهد این صنعت پرکار سخن

آنچنان تیغ که زخمش بمداوا نرسد / چه زند دم بدم خنجر خونخوار سخن

سهل دشوار بسے کار که رو بنماید / هیچ کارے نبود صعب ترا ز کار سخن

نکتهٔ هر هنرے نکته ورے می‌طلبد / هست ازین روئے سخن سوئے طلبگار سخن

نام شاهان که گذشتند برست بلند / گر این کاخ برافراخته معمار سخن

نکته سنجان که ز هستی بعدم رخت کشند / جاودان زنده بمانند بتذکار سخن

از خرد نیست که گویند دو گیتی ارزش / هست این جنس گرانمایه که دربار سخن

پنج گنجینهٔ بخشش پرکاهی باشد / هر که دارد بکف اندر زر دینار سخن

آب آب خضر و باد بود باد مسیح / از پی تربیت نخل ثمردار سخن

بخود افتد به تجلی جمال معنی / چشم بینا که دهد دیده بدیدار سخن

مثل فاصلهٔ شبه بود تا گهر / از خریدار گهر تا بخریدار سخن

مست نظم از چه نهد پائے بجولانگه لاف / مرد این عرصه بود فارس مضمار سخن

ز حریفان سخن دان که زند لاف کمال / سر بسپار شد اندر سر افکار سخن

هست روضهٔ فردوس رساند بدماغ / نفحهٔ نافه نثار گل بے خار سخن

کار بخت است زکوشیدن بیصرفه چه سود | تا کرا یار شود دولت بیدار سخن
چند حرفے که بوصف سخن آمد بقلم | داند آنکس که زند دست بطومار سخن
نکهت روضهٔ فردوس بوید رضوان | نفحه گیرد اگر از طبلهٔ عطار سخن
من که باشم که لب وصف سخن باز کنم | کس نیارد که زند لاف بمقدار سخن

پیشتر تا ختمے لیک سر نظم دگر
دست بر زد بعنان گیری رهوار سخن

غزل

که بجواب غزل فیضی گفته که مطلع اش این است

خیز و دریوزهٔ اقبال کن از حضرت ما | که کم از هیچ بیابے نبود همت ما
داغ حرمان نبرد هیچ کس از همت ما | مغز عنقا بهمای رسد از قسمت ما
حاجیان در ما دست بخنجر دارند | راه جز عشق نیابد بدر خلوت ما
ملک آورده زعرش و بسرم تاج گذاشت | در دخت ادریس بدیبائے جهان کسوت ما
گو فقیریم ولے گنج ز کشکول چو بے | بهره در مایهٔ قارون بود از دولت ما
گو بساقی که بجهد از خم بادهٔ خود | آب را تشنه زمی تیز دهد شربت ما
از ازل چون به تن عمر ابد جا کردست | آب حیوان چو عرق می چکد از صورت ما
پاے تکمیل سر عرش گذارم فریاد | به ز خورشید جهان گرد بود شهرت ما

در بت خانہ آستان من است　　کعبہ در سایہ مکان من است
این کہ مست و فتادہ در کویم　　چہ ملامت کنی کہ شان من است
از دل خود کجا روم بیرون　　کہ ہمین گوشہ دو جہان من است
بس غنیمت شمر کہ روح قدس　　چون نہ بالد کہ ہم زبان من است

روح خواجہ حسین را فرباد
صد ثنا گو کہ ہم زبان من است

دیگر

ہمیں قدر دل این بندہ آرزومند است　　کہ ہر کہ بیند و گوید کہ با خداوند است
عجب کہ غنچہ شود دل گرفتہ از شبنم　　رسد چو تا بہ گل این گریہ اش شکر خند است
نگاہ دل بغلط نیز سوئے شان مکنم　　کہ پند گوئی اہل خرد مرا پند است
ز چاک دامن امید چون بدر آیم　　رسد چون دست جنونم ہزار پیوند است
بدا بحال کسے کو حیات من خواہد　　زہے عدو کہ بمرگ من آرزومند است
مرا و خویش دگر بارہ آرزو مکنم　　بنامرادی ارباب شوق سوگند است
پرستاری وے کوش گر دمے کوشی　　کہ طبع او ہمہ آزاد و دست او بند است
نگاہ رحم بر آن بندہ کش بدن لرزان　　بسینہ دست ادب بر لبش خداوند است
نثار طبع غنا پرورے کہ نشمارد　　بکیسہ درہم و داغیکہ دارمش چند است
دگر ز شوق امید وفا گہے نکنم　　قسم بجان عدو یکہ دوست مانند است
بطبع سادہ فریاد خندہ ام گیرد　　بیک نگاہ تبسم نبات خور سند است

دیگر

نثار نشہ مستے کہ بر ملا خفتہ است　　بہ پیچ آنچہ نہ بوسم کشیدہ پا خفتہ است

بگیر دست من ای شوق و سوی منزل کش | که بخت دیده کشا دست و پای ما خفته است
خجسته طالع خوابنده خوشا خواب خوشش | کشیده بالش و در یاد آشنا خفته است
صبا بیا ز دو سه کن که آن شه خوبی | ز بیم نالهٔ من در حرم سرا خفته است
زهی حذاقت و غمخواری که مرگ نمود | مریض هجر دریں درد بی دوا خفته است
به عندلیب بگوئید بخت تو بیدار | بیا که مست خمارست گل صبا خفته است
ز شام وعده فراموش ما به بستر خواب | نهاده دست به رخ پای در حنا خفته است
غریب مرده و کشتی سوار در طوفان | یقین نموده به غفلت که ناخدا خفته است
مگر که خود بسفر رفته اش کنم بیدار | که بخت خفته دلان در عدم سرا خفته است
بحال خسته فریاد خود همی نالم | غریب دور ز همراهیان کجا خفته است
نثار مقدم آن سالک طریق صواب | که هر کجا که نهد پای اژدها خفته است
چرا همین بغلط راه می رود کشتی | نه تند موج نه طوفان نه ناخدا خفته است
ازین بغفلت حراس پی توان بردن | که شحنه خود به سر راه پادشاه خفته است

و له

من و فریاد و سخت جانی ها | یار و بیداد و سرگرانی ها
دل آن سنگدل بدرد آید | گر کند ناله ترجمانی ها
ماندانیم شادمانی چیست | یا چه چیز است کامرانی ها
ارنی از من و نیاز از من | ناز از تست و لن ترانی ها
خواهم از دل بر آورم فریاد | نتوانم ز ناتوانی ها

چه توان کرد مشکل افتاد است دگر | که مرا کار با دل افتاد است
گفت در کوی من چه افتادی | گفتم از دست من دل افتاد است
شرح بیداد یار نتوان داد | که درین شیوه کامل افتاد است
دل ز کویش چگونه بردارم | که مرا پای در گل افتاد است
جز غباری نه بینی از مجنون | که نگاهش بمحمل افتاد است
دل پروانه هرچه داد بردن | بر سر شمع محفل افتاد است
کس بهرسے مباد چون فرهاد | که بجوئے تو بسمل افتاد است

ولہ

دلبر بر من باشد و دیدن نتوانم | منزل بدو گام است و رسیدن نتوانم
اندوه دل ماست که پایان نپذیرد | چون صبح شب هجر دمیدن نتوانم
زان روز که افتاد سرم بر قدم دوست | چون سایهٔ دنبال رسیدن نتوانم
همسایه ز نالیدن من نالد و گوید | این ناله چه دارد که شنیدن نتوانم
آن کشتهٔ رازم که بحسرت دم بسمل | بینم رخ جلاد و تپیدن نتوانم
باشد جرس قافله هر لحظه بفریاد | آیا بچه خواهم که شنیدن نتوانم

ولہ

چراغ دودمان آفرینش | بهار بوستان آفرینش
وجودش را نباشد هیچ تعیین | مگر جان جهان آفرینش
بجز فهم رسایش در دو گیتی | که باشد نکته دان آفرینش
لب حرف آفرینش را چه گویم | که گوید داستان آفرینش

ز نقش پاے او اندیشہ گیرد
سراغ کاروان آفرینش

زہے مستی آن مستی کہ فرہاد
بہ ہستی نیست جان آفرینش

ولہ

بزم عشق است کہ از نشہ بود پاک اینجا
موج مے می شکند شیشۂ افلاک اینجا

رہ عشق است کہ افسون دمد از خاک اینجا
دامن شعلہ کشد پنجۂ خاشاک اینجا

صیدگاہیست محبت کہ بصد جذبۂ دل
سیر صیاد بود زینت فتراک اینجا

عجبے نیست کہ عیبم چو ہنر پندارند
پردہ پوش است خطا را نظر پاک اینجا

خبر از کوے بتان باز مپرس اے زاہد
خس و خاشاک بود شانہ و مسواک اینجا

محفل درد کشانست کہ از وسعت ظرف
دور پیمانہ بود از خم افلاک اینجا

ہر کجا غیرت عشق است نقیب ناموس
شانہ را سینہ خراشد جگر چاک اینجا

دانۂ اشک فشاندیم بمقتل از شوق
تاکہ روید بہ زمین پنجۂ سفاک اینجا

سوزد از غم نہ رود از غم سر و فریاد
شمع را نیست ز باد سحری باک اینجا

ولہ

تازہ سحریست بلب آن بت ترسائی را
خندہ بر نطق زند لعل مسیحائی را

وا چو شد بند قبا آن بت ہرجائی را
چاک زد غنچہ بہ تن جامۂ رعنائی را

تو کہ صبر از دل و آرام ربودی ز غمم
سر و سامان کہ دہد تاب و توانائی را

جز گل داغ ز گلزار جمالت ای گل
نیست در جیب نظر چشم تماشائی را

بے بصیرت چہ برد راہ بباطن از علم
کور از سرمہ نہ بیند رخ بینائی را

شعلۂ آہ اگر در دل یوسف نزدے
شمع روشن نہ شدے بزم زلیخائی را

نہ قرارے بفراقت و نہ تسکین بوصال | مشکلے تازہ فتاد این دل شیدائی را
نسبت ماہی و آب است بتو دانی فریاد | در بیابان نگری مردم دریائی را

ولہ

اثر جذب محبت اگر از دل ریزد | اشک بیتاب من از دیدۂ قاتل ریزد
باد برق نگہت صاعقہ بر دل ریزد | کاروان آتش وا ماندہ بہ منزل ریزد
نشتر شعلہ خورد شمع اگر از تف دل | خون دل از رگ پروانہ محفل ریزد
دل پر داغ اگر جلوہ گہ دوست کنی | گل خورشید بجیب مہ کامل ریزد
اشک در دیدہ کہ از سینہ برآید چہ عجب | آب اگر جوش زند از لب ساحل ریزد
نگہت آنچہ بمن کرد بہ خرمن نکند | برق سوزان کہ پئے غارت حاصل ریزد
لب فریاد بہ تنگ آمدہ اکنون فریاد | عنقریب است کہ از سینۂ من دل ریزد

مثنوی

بعضی از اشعار مثنوی کہ مشتمل است بہ قصہ ہائے عہد الگزنڈر پیش سلاطین و آغازش از مدح مسٹر ہنری ٹارنس ایجنٹ نظامت عالیہ مرشد آباد کردہ''

گوہر تاج سر نام آوری | جلوۂ خورشید بلند اختری
صولت او زہرہ شگاف یلاں | ہیبت او دل شکن پر دلان
جان حلاوت نمک خوان او | شاہ و گدا بندۂ احسان او

گز کفش رنگ نبردی سحاب | رنگ شکستی به رخش آفتاب

ناطقه را تازه بیانی ازو | تازگی باغ معانی ازو

چرخ یکی توسن چالاک او | مهر یکی سرمه کش خاک او

منتظر گوشهٔ چشم امید | بر در او دیدهٔ حسرت سفید

ذره که منظور نگاهش بود | همسر خورشید کلاهش بود

در نظر او همه هشیار و مست | آینهٔ حسرت وصفش بدست

بلبل گفتار بگفتن ازو | غنچهٔ لبها به شگفتن ازو

تا که بر آید به سریر وجود | پایه که صدر امارت فزود

دیده اقبال ازو سرمه بست | دولت ازو نقد سعادت بدست

آینهٔ فکر صفائی گرفت | رشتهٔ اندیشه رسائی گرفت

آینهٔ صورت همه وصّاف او | حیرتیان در دم اوصاف او

نور جهان بین جهان روی اوست | نکهت گلزار جنان خوی اوست

منکه زدم سکه به ملک سخن | یک نظر تربیت از وی بمن

بیتی چند در تعریف سخن از مثنوی گنجینهٔ معانی

سخن از هر چه گویم برتر آمد | سخن با جوهر جان همسر آمد

سخن باشد همای عرش پیمائی | سخن را باشد اندر لامکان جائی

در آن منزل که ممکن را فنا بود | سخن با دوستی بود و خدا بود

سخن با مصطفی دمساز آمد | سخن سر و قمر اعجاز آمد

نوازد پردہ سنجی ساز این راز | کہ تا نون قدم آرد در آواز

سخن رازے بود لیکن چہ رازے | کہ نکشاید بعقل نکتہ بازے

سخن از ماہ باشد تا بماہی | بود گنجینۂ راز الٰہی

سخن را مزیت گفتن رانشاید | چہ گویم انچہ در گفتن نیاید

در گنجینۂ اسرار باشد | کلید دولت بیدار باشد

زلب صوتے برآید با صدائے | نباشد بیش از موج ہوائے

سخن ہر چند جز موج ہوا نیست | مگر دست خرد در وے رسا نیست

مجرد شکل جان آن گوہر پاک | زباد و آتش و از آب و از خاک

مگر بے دانشے دانا نمائے | کہ رہ نابردہ دانش رابجائے

بہ تعریف سخن ہمت گمارد | کہ در ماہیتش دفتر نگارد

دیگر از مثنوی ہا بہ نعت سید

شہ خورشید چہر انجم سپاہے | شفاعت منصبے رحمت پناہے

بنام ایزد چہ نام روح پرور | زبان و گوش را گیرد بگوہر

در اقلیم رسالت شہریارے | بگلزار نبوت نوبہارے

خرد از کار او شوریدہ رائے | فلک در راہ او خوابیدہ پائے

ہمایون اختر برج شہامت | فروزان گوہر درج کرامت

دم عیسیٰ ہوا دار شمیمش | ارم را تر دماغی از نسیمش

کلامش نوبہار باغ گفتن | پیامش گوہر گوش شنفتن

ز مضمون کمندش نامه پیچید — صریر اندر گلوی خامه پیچید
به بزم او اگر افسانه خوانی — سراید نکته از داستانی
چنان خوابی بچشم خصم ریزد — که تا صبح قیامت برنخیزد
چه گویم پایهٔ بالانشینش — ز ماهی تا به مه زیر نگینش
ازو روشن چراغ رهنمائی — بدو گلشن دماغ جانفزائی
ز بویش غنچه گر خندد بباغی — دل فردوسیان سوزد بداغی
حریم دل فروغستان ز رویش — دماغ جان عبیرآگین ز بویش
زمینش را شکوه آسمانها — غبارش توتیای چشم جانها
به میدانی که با دشمن ستیزد — غبار از سوده الماس خیزد
الم‌ها داغ بر دل از جمالش — ستم‌ها خاک بر سر از جلالش
اگر تیغش نبودی پرتو انداز — کسی از کفر و دین نشناختی باز
نسیم از خلق او صرف وزیدن — نهال لطف محو سرکشیدن
سحاب رحمتش تا کله بسته است — گنه طرف کلاه خود شکسته است
علی سرچشمهٔ فیض الٰهی — که فیض اوست از مه تا بماهی
سپهر علم را تابنده خورشید — سر و سرکردهٔ ارباب توحید
ولایت را چمن پیرا بهاری — شجاعت را حسام آبداری
چراغ افروز ایوان امامت — علم افروز میدان کرامت
ز آب روی تیغ دوزبانش — دو دوران یکزبان اندر زمانش
اگر آب دم تیغش نبودی — گل ایمان کجا خندان نمودی

اشعار چند از مثنوی درد دل بطرز مثنوی شاہ ناصر علی سرہندی

الهی درد دل در پیکرم ریز — می مینا شکن در ساغرم ریز

زند برق تجلی در دل من — برآید خاورستان از گل من

برافروزی دل تابنده داغی — حریم کعبه را روشن چراغی

کرامت کن دلی با درد همراز — بسی تا نای نی با ناله دمساز

دلی سنگین تا آهی ریزد از هم — چکیدن گل کند خارا چو شبنم

من و شور و جنون در سر بپوئی — می و میخانه و مستی به هوئی

پر پرواز خواهم از پر تیر — دهد آب حیاتم جوی شمشیر

لب سوفار بوسم چون لب یار — ندانم زهر مار از مهرهٔ مار

چو نخچیری که باشد زیب فتراک — غنا کم ده بدست یار بیباک

ز قاتل سایهٔ تیغ و سر من — دم شمشیر و چاک پیکر من

ز مژگانم چکد خونابهٔ دل — رگ جانم تپد چون نبض بسمل

بیکی خواب گران در دیده ریزم — که در غوغای محشر بر نخیزم

زناخن سر بن مو ناله خیزد — لب هر زخم دل تنها له ریزد

دلم دلدادهٔ بیداد باشد — زبان لب بر لب فریاد باشد

بلب ذکر و بدل فکر و بجان سوز
ندانم صبح از شام و شب و روز

بیتے چند از مثنوی از کاشف مربع بر وزن مفتعلن فاعلن چهار بار

خسرو ملک سخن قلعهٔ معنی شکن — تیغ قلم برگرفت ملک سخن درگرفت

گنج گہر بار یافت دولت بیدار یافت — مغز سخن تازه کرد روی بیان غازه کرد

جان جہان کمال جوہر جان کمال — نکته وران جہان در صفتش بے زبان

خامه عصای کلیم نامه چون باغ نعیم — تا که بگردش فتاد چرخ ندارد بیاد

نامه نگاری چو او نادره کاری چو او — نامه ازو گرم ناز خامه ازو سرفراز

تازه بیانی ازو سحر زبانی ازو — گنج معانی کشود نقد مضامین ربود

نقش بقا بر نشاند زندهٔ جاوید ماند — حرف کمند ار زند عقل به بند افگند

ور دم ذکر مصاف تیغ اجل بے غلاف — در صفت تیغ تیز روی زمین لاله خیز

بزمی ایوان بزم رزمی میدان رزم — در صفت زور دست کار یلان در شکست

کیسهٔ جرات تہی شیر کند روبہی — تازه عبارات او طرفه اشارات او

گرچه ستایش گران در صفت سروران — داد زبان آوری داده بہجت گری

پایهٔ ممدوح خویش از همه بردند پیش — لیک ز تحریر او از لب تقریر او

دیگر

تا صرف که از وجود دم زد — طومار جہاں قضا رقم زد

ہنگامه حرف و صوت شد گرم — گہ سخت بر آمد و گہی نرم

نقدی که خزانه اش دل آمد — تیرے که نشانه اش دل آمد

بر زخمه زدن بسے برنجید — این پرده بے صدا سنجید

این نای دم از نوا ندارد | چون ساز قضا صدا ندارد
ماہیت روح ہر کہ داند | در وصف سخن براند
از نظم و ہند تا نظامش | ریزند مے دگر بجامش
آن می نبود مگر معانی | موقوف و قوف نکتہ دانی
از دیدہ وران دانش آرای | آنہا کہ بدند نکتہ پیرای

دیگر

مرغان سخن بدام کردند | آہوے رمیدہ رام کردند
ہرکس بہوس کشاد پائی | تا دست طلب رسد بجائی
گر صید بلند بود و گر پست | ہرکس بشکار خویش دل بست
کرد آنچہ بحیلہ کرد صیاد | ہم دانہ فشاند و دام بنہاد
صیدی نگراو فتد بدامش | گردش کند آسمان بکامش
داند کہ بہر کسے شکاری | شاد آمدہ ہر کسے بکاری
ہر رہ گذرے فتد براہی | دارد پئے خود فرود گاہی

بعضے از اشعار مثنوی کہ بیجا گفتہ

فرازندۂ گنبد نہ سپہر | فروزندۂ مشعل ماہ و مہر
نمود این کہن دیر تاریک و تنگ | چو گلزار مینو پر از آب و رنگ
طلسمے بگیتی ز حکمت بہ بست | کہ عقل از شکستن نیارد شکست
در آن دم کہ بر تخت فرمان دہی | بر آمد بہ فیروزی و فرہی

بزرگان درگاه بازیب و فر — بخدمت ببستند زرین کمر
یکی را بکف خنجر آب گون — یکی نغمه سنج و بچنگ ارغنون
یکی را بسر تاج زرین نهاد — یکی را بکف کلک مشکین نهاد
یکی را پئی داوری برگزید — که آسایش آرد بگیتی پدید
یکی جامهٔ شحنگی در برش — بر آئین پیکان یکی بر درش
غرض هر یکی را در آن بارگاه — بر اندازه اش پایه بخشید و جاه
چه خوب و چه زشت و چه صاف و چه درد — ازان انجمن هر یکی بهره برد
نیارد کسی گفتن از راز او — که نامد به هستی کس انباز او
به تیمور اورنگ خانی دهد — نیا در کلاه کیانی دهد
یکی را کلید کشائش بدست — یکی را سر از تیغ با خاک پست
یکی را کلهٔ گوشه بر آسمان — یکی را سر عجز بر آستان
یکی را به تخت شهی جائی داد — یکی را بدریوزگی پائی داد
گهی گرز و خنجر کند آهنی — گهی ز آهنی مغفر و جوشنی
ز یک آب صد رنگ ریزد بدهر — گهر در صدف در سر مار زهر
بگیرد ز ساسانیان تاج و تخت — نهد بر سر تازیان تاج بخت
به تدبیر او حرف گیری کراست — کند هرچه خواهد که فرمان رواست
در آن دم که بارد بلا ز آسمان — پر از باد بیداد گردد جهان
که با فر فیروزی و آب و جاه — ز شاهان بدست آورد تاج و گاه
رساند بگردون سر سروری — زند در جهان کوس اسکندری

تمت

سنه ۱۳۴۰ف